

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Юлія ГРИЩЕНКО

БОЛГАРИ В УКРАЇНІ
1920-х — 1930-х рр.:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ
ПРОЕКТАМИ ВЛАДИ
Й РЕАЛІЯМИ ЖИТТЯ

Київ – 2018

Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х — 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. — Київ, Інститут історії України НАН України, 2018. — 269 с.

Монографія є першим в українській історіографії комплексним дослідженням історії болгарської етнічної меншини УРСР у 20–30-і рр. ХХ ст. На основі широкого кола історичних джерел й наукової літератури розкриті основні тенденції політичного, економічного та культурного розвитку болгарської громади окресленого хронологічного періоду. У роботі розглядаються етапи реалізації політики болгаризації, розбудови мережі болгарських адміністративно-територіальних одиниць, формування органів влади, міліції та суду в місцях компактного розселення болгар. Значне місце у ній відведено висвітленню історії системи культурно-освітніх закладів, болгаромовної преси. В контексті згортання політики коренізації аналізуються процеси ліквідації національних районів та системи болгарських закладів освіти; характеризуються репресії проти представників етнічної меншини в ході “болгарської національної операції” доби Великого терору.

Книга розрахована на широке коло читачів: дослідників історії етнічних меншин України та національної політики, історії України міжвоєнного періоду, професорсько-викладацького складу вищої школи, студентів й усіх, хто цікавиться етнічною історією України та українсько-болгарськими взаєминами.

Відповідальний редактор доктор історичних наук, професор **Я.В. Верменич**

Рецензенти: член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор **О.О. Рафальський** (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України); доктор історичних наук, професор **О.С. Рубльов** (Інститут історії України НАН України); член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук **Л.Д. Якубова** (Інститут історії України НАН України).

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 2 від 27 лютого 2018 року)

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ I. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ.....	44
1.1 Етапи, особливості та наслідки переселенської політики.....	44
1.2 Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напрямку.....	58
1.3 Національне районування: болгарські адміністративно- територіальні одиниці	76
РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНИЙ ВІДГОЛОС	105
2.1 Становище болгарської етнічної меншини під час голоду 1921–1923 рр.....	105
2.2 Економічні та соціальні перетворення періоду реалізації нової економічної політики.....	118
2.3 Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та наслідки	136
РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ...	167
3.1 Культурно-освітній розвиток болгарської спільноти	167
3.2 Згортання політики коренізації та становище болгарської меншини.....	195
3.3 “Болгарська національна операція” доби Великого терору	223
ПІСЛЯМОВА.....	242
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ НАЗВ	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

агітпроп — відділ агітації та пропаганди
агро- — агрономічний, аграрний
вет- — ветеринарний
виконком — виконавчий комітет
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
вол. — волость
вуз — вищий навчальний заклад
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів
ВЦВК — Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет Рад
робочих, селянських та червоноармійських депутатів
г. — гора
госп. — господарський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
ДВУ — Державне видавництво України
держ- — державний
дит- — дитячий
ДПУ — Державне політичне управління
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
КНС, комнезам — комітет незаможних селян
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
культ- — культурний
культпроп — відділ культури та пропаганди ленінізму
лікнеп — ліквідація неписьменності
м. — місто
міськ. — міський
МОДР — Міжнародна організація допомоги борцям революції
Молдавська АСРР/АРСР (АМСРР) — Молдавська Автономна
Соціалістична Радянська Республіка, Молдавська Автономна

Радянська Соціалістична Республіка (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка)

МТС — машинно-тракторна станція

навч. — навчальний

нар- — народний

нарком — народний комісар

наркомат — народний комісаріат

Наркомздорів'я — Народний комісаріат з охорони здоров'я

Наркомзем — Народний комісаріат земельних справ

Наркомнац — Народний комісаріат національностей

Наркомос, НКО — Народний комісаріат освіти

Наркомторг — Народний комісаріат торгівлі

Наркомфін — Народний комісаріат фінансів

Наркомюст — Народний комісаріат юстиції

наросвіта — народна освіта

нац- — національний

нацмени, нацменшини — національні меншини

неп — нова економічна політика

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ

обл. — область

ОВК, окрвиконком — окружний виконавчий комітет

окр. — округа

п. — пункт

парт- — партійний

партком — партійний комітет

пед- — педагогічний

пов. — повіт

політ- — політичний

прод- — продовольчий

р. — 1) рік; 2) річка

рад- — радянський

рай- — районний

РВК, райвиконком — районний виконавчий комітет

РК, райком — районний комітет

РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)

р-н — район

РНК — Рада Народних Комісарів

рр. — роки

РСФРР/РРФСР — Російська Соціалістична Федеративна
Радянська Республіка, Російська Радянська Федеративна
Соціалістична Республіка

с. — село

сіль- — сільський

сільбуд — сільський будинок

сmt — селище міського типу

спец- — спеціальний

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

сс. — села

ст. — 1) стаття; 2) століття

ТСОЗ — Товариство спільного обробітку землі

УНР — Українська Народна Республіка

УСРР/УРСР — Українська Соціалістична Радянська Республіка,
Українська Радянська Соціалістична Республіка

х. — хутір

ЦАТК — Центральна адміністративно-територіальна комісія

ЦВК — Центральний виконавчий комітет

Центрвидав — Центральне видавництво народів СРСР при
Президії ЦВК СРСР

ЦК — Центральний комітет

ЦКНМ — Центральна комісія у справах національних меншин
при ВУЦВК

ПЕРЕДМОВА

Україна належить до держав зі складною та багатогранною етнічною структурою населення. Деякі етноси на її території з'явилися ще в епоху античності, інші — за середньовіччя та нової доби. Різними були обставини та спонукальні мотиви, які спричиняли рух великих мас людей. Частина з них залишала обжиті місця та переселялася на окраїнні території імперій, інші були змушені мігрувати через загрозу релігійних переслідувань, національного та соціального визиску. З'являлися також і звичайні авантюристи, воїни-найманці, декласовані та асоціальні елементи з девіантними моделями поведінки.

Історичний розвиток етнічних груп відрізнявся різноманіттям форм та проявів. Одні асимілювалися, інші — продовжували жити окремими вулицями і кварталами у містах чи великими анклавами у сільській місцевості. Неоднозначною була історія їх відносин із українським етносом. Часи взаємної поваги та плідного співробітництва змінювалися періодами недовіри та конфліктів. Міжетнічна взаємодія не виключала спалахів агресії та ксенофобії. У цій єдності та боротьбі протилежностей протягом століть формувалася етнічна карта сучасної України.

Невід'ємною складовою частиною етнонаціонального минулого України є історія болгарського етносу. Причини та обставини його появи і розселення, формування культурної специфіки та взаємини з представниками українського й інших етносів в цілому корелювалися з загальнонаціональними тенденціями. Латентна проблема самоідентифікації болгар в іноетнічному середовищі актуалізувалася у переломні моменти історії — добу війн і революцій, глибинних соціальних та економічних трансформацій, зміни політичних систем і світоглядних орієнтирів. 20–30-і рр. XX ст. стали періодом масштабних експериментів більшовиків, які на виконання доктрини ВКП(б) докорінним чином змінили принципи господарського устрою українського села (колективізація), адміністративно-територіальну карту

(адміністративно-територіальна реформа), моделювали ідеологічні та інституційні засади нового ладу (“радянізація”), процеси культуротворення (т.зв. “культурна революція”) та сферу міжнаціональних відносин (політика коренізації). У процесі осмислення цих проблем дослідники виокремлюють ряд аспектів, які мають принципове значення для аналізу та оцінок диктаторської природи радянського ладу (спрямування національних процесів у царській Росії та СРСР, загальне та особливе у вивченні питань українізації та коренізації, голоду та Голодомору, діяльності репресивної машини та самих репресій, стосунків влади і суспільства тощо). Не менш важливим напрямом дослідження є необхідність комплексного підходу до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних моделей і конструктів та спроб їх практичної реалізації. Адже ці принципи, закладені ще у 20–30-х рр. ХХ ст., у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Теоретичним підґрунтям дослідження етнічних меншин як групи громадян певної держави, що не є представниками титульної нації та виявляють почуття національного самоусвідомлення й спільності між собою, стали напрацювання сучасної етнополітології та етнічної історії. Особистим досягненням автора стало комплексне дослідження суспільно-політичного, соціально-економічного і етнокультурного розвитку болгар Південної України міжвоєнного періоду, що дало змогу структурувати й узагальнити соціокультурні зрушення в національній політиці крізь призму болгарської меншини. Такий дослідницький ракурс дав можливість відійти від схематизму, заглибитися в існуючий масив інформації, максимально наблизитися до висвітлення політико-економічних і культурних проблем болгарського етносу радянської України.

У контексті сучасних напрацювань історичної науки зроблено спробу категоризації понятійного апарату дослідження. Осмислення термінів “українізація”, “болгаризація”, “націоналізація”, “коренізація”, “етнічна меншина” здійснено в історичному та етнополітичному вимірах. Зазначено, що термін “коренізація” вживався порівняно рідко. В УСРР перевага віддавалася

поняттю “українізація”, але воно сприймалося неоднозначно і часто ставало об’єктом критики. Альтернативу йому склали етнічно-орієнтовані відповідники. Таким був, зокрема, й термін “болгаризація”. Різновекторність українського досвіду коренізації обумовлює актуальність і важливість як системного, так і конкретизованого вивчення досвіду національних проєктів 1920–1930-х рр., їх вкладу у зміцнення політичної і культурної самобутності України та перспективний вплив на процес націєтворення.

Автор погоджується з існуючою в історіографії систематизацією, згідно з якою у дослідженні проблематики історії етнічних меншин УСРР часів реалізації політики коренізації виділяються п’ять періодів, які істотно різняться засадничими принципами організації наукової роботи та інтерпретаційною парадигмою¹. Водночас стосовно задекларованої нами проблеми доцільно поєднати перший і другий історіографічні періоди, враховуючи специфіку й zarazом обмеженість літератури з історії болгарської громади УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

Відповідно до нашої класифікації *перший період* охоплює 1920–1930-і рр. Примітним для 1920-х рр. є наявність фрагментарних досліджень статистичного, демографічного та етнографічного характеру, які заклали підвалини вивчення болгар УСРР. Однак, у наступному історіографічному десятилітті встановлюється надзорський ідеологічний контроль над усіма сферами радянського суспільства та відбувається згортання наукових досліджень з національної проблематики.

У 1938 р. сталінський “Краткий курс истории ВКП(б)” закріпив підпорядкування наукового знання, передусім гуманітарних наук, ідеологічно-пропагандистським завданням партії, тим самим відмежувавши перший історіографічний період від *другого*, який хронологічно охоплює 1940-і — початок 1980-х рр. Характерною ознакою періоду виступає епізодичність публіка-

¹ Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 84–86.

цій з проблем історії болгар України при цілковитому табуванні історії політики коренізації загалом, та болгаризації зокрема.

Часи “перебудови”, на які припадає *третій період*, позначені актуалізацією національної тематики та появою численних наукових розвідок, в яких порушувалися питання вироблення критичних підходів до оцінювання, а, відповідно, й перегляду низки важливих аспектів політики більшовицької влади стосовно етнічних меншин, їхнього існування в суспільно-політичних та культурних детермінантах доби формування тоталітарної системи.

Останній *четвертий період* розпочався з моменту проголошення незалежності України. Новітні часи позначені появою великої кількості наукових праць з історії етнічних меншин радянської України, формуванням кола фахівців та спеціалізованих науково-дослідних осередків, які досліджують дотичну проблематику.

Перші спроби осмислення досвіду національно-культурного будівництва в УСРР були зроблені у 1920-і рр. Водночас цьому періоду притаманна майже повна відсутність властиво наукових досліджень, присвячених проблемам історії національних меншин. З середини 1920-х рр. почали виходити перші науково-популярні розвідки етнографічного характеру. Їх автори — В. Баранніков та А. Глинський², з одного боку, були причетними до роботи з національними меншинами, виявляли обізнаність з особливостями їх життя та побуту, а з іншого — глорифікували партійну концепцію коренізації, підганяючи реальні процеси під пануючі ідеологічні схеми.

За умов коренізації нового імпульсу отримала красназнавча робота серед етнічних меншин, яку в 1920-х рр. здійснювала Етнографічна комісія при Всеукраїнській академії наук. Наприклад, С. Цветко досліджував фольклорні традиції болгарського

² Баранніков В.І. Українські цигани // Збірник нацменознавства. — К.: [б.в.], 1921. — Вип. 2. — С. 14–21; Глинський А.Б. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. — Х.: [б.в.], 1931. — 78 с.

населення³. Незважаючи на пропагандистський та популяризаторський характер, зазначені праці заслуговують на нашу увагу, оскільки їх фактичне наповнення дає уявлення про рівень культурного розвитку болгарського населення.

Загальною характерною рисою проаналізованих праць є відсутність більш-менш розгорнутих відомостей щодо болгарського етносу. Переважна більшість з них містять лише окремі вкраплення фактів, що стосуються тих чи інших аспектів життя українських болгар. Упродовж 1920-х рр. історія болгарської громади України залишалася майже суцільною “білою плямою”. Не випадково “серед 600 назв книг болгарською мовою, які у 1930 р. перебували в бібліотеках УСРР не було жодної з історії меншини”⁴.

1930-і рр. у дослідженні проблеми позначилися посиленням ідеологічного партійного тиску, що не могло не відбитися, зокрема, на змісті науково-дослідницької праці та публікаціях науковців. Докорінні зміни, які відбулися у соціально-економічній системі держави, позначилися і на теоретичних дискусіях навколо проблем “комуністичного будівництва” та перспектив національного будівництва в СРСР.

Історична наука цього періоду була поставлена під жорсткий ідеологічний контроль, що, по суті, перетворило її на рупор офіційної пропаганди. Ліквідація ЦКНМ при ВУЦВК — центрального осередку, відповідального за впровадження етнонаціональної політики країни, спрямування діяльності істориків на “освячення” зміненого курсу національної політики, репресії проти представників інтелігенції обумовлювали збочення науко-

³ *Цветко С.І.* Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Ч. II. — Одеса, 1925. — С. 217–238; *Його ж.* Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими // Етнографічний вісник. — К., 1928. — № 6. — С. 1–15; *Його ж.* Юнацькі та хайдутьські пісні у болгар // Етнографічний вісник. — К., 1927. — № 3. — С. 27–40.

⁴ *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст... — С. 14.

вих досліджень, вимушений відхід істориків з позицій науковості, об'єктивності та історизму, згортання низки наукових напрямів, зокрема, й історії болгарської громади України.

Протягом другого періоду деякі аспекти історії етнічних меншин розглядалися в загальному контексті історії УРСР, а фактичні відомості щодо існування в їх середовищі певних локальних проблем використовувалися лише для демонстрації правильності внутрішньополітичного курсу партії. Як предмет дослідження етнічні меншини зникають з кола інтересів науковців наприкінці 1930-х рр., що пояснюється втратою нацменшинами правових гарантій свого існування, депортаціями до- і повоєнних часів та утвердженням міфологем про “єдиний радянський народ”. По суті, поза увагою вчених залишилися теми наслідків колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій 30-х рр. XX ст., що, без сумніву, стало виявом та симптомом глибоких деформацій наукового середовища.

Започаткування наукового співробітництва Радянського Союзу з країнами народної демократії позитивно вплинуло на появу спільних науково-дослідних проектів. Серед них вигідно виділялися дослідження М. Дихана⁵ та П. Соханя⁶ про участь болгарських політемігрантів у реалізації комуністичних перетворень в УРСР.

Розгляд проблематики міжетнічних зв'язків у міжвоєнний період, аналіз досвіду реалізації національної політики СРСР характерні для праць І. Грошева⁷, М. Куличенка⁸ та В. Наулка⁹.

⁵ Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. — К.: вид-во Київського університету, 1973. — 159 с.

⁶ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. — К.: Наукова думка, 1976. — 290 с.

⁷ Грошев И.П. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. — М.: Мысль, 1967. — 420 с.

⁸ Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. — М.: Мысль, 1972. — 564 с.

⁹ Наулко В.И. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. — М.: Наука, 1964. — 18 с.; *Его же.*

Зокрема, В. Наулко аналізує відомості щодо етнічного складу населення України, зміни його чисельності, географічної локалізації народів з кінця XIX ст. до 60-х рр. XX ст., ґрунтовно висвітлює процес формування його національного складу. Використавши матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., він подає короткий огляд соціальної структури населення України та його кількісні показники. Хоча В. Наулко не ставив за мету дослідження саме болгарської етнічної групи, у його праці “Развитие межэтнических связей на Украине” містяться цінні етнографічні відомості з цього питання.

Чергова зміна політичної ситуації в СРСР вплинула на дослідження проблеми історії етнічних меншин УРСР, яке відбулося наприкінці названого історіографічного періоду. Воно пов’язане з появою дисертаційних досліджень В. Вовка¹⁰ та Б. Чирка¹¹, які, по суті, реанімували термін “етнічна меншина”. Ці праці, однак, досить стримані в оцінках характеру та змісту більшовицької концепції соціально-економічного і культурного розвитку етнічних меншин.

Актуалізація проблематики, пов’язаної з історією етнічних меншин, відбулася під час наступного, третього періоду розвитку історіографії проблеми. Цьому сприяла зміна суспільно-політичної атмосфери в СРСР, започаткована від середини 80-х рр. XX ст. Саме у цей період відбувся перехід до об’єктивних оцінок історичного минулого та повернення з забуття джерельних фондів архівів та бібліотек. У свою чергу, це

Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк. — К.: Наукова думка, 1975. — 276 с.; *Його ж.* Етнічний склад населення України. Статистико-картографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1965. — 135 с.

¹⁰ Вовк В.П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. — Одесса, 1977. — 20 с.

¹¹ Чирко Б.В. Борьба коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1923–1927): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. — К., 1983. — 24 с.

дозволило відновити комплексний аналіз фактичного матеріалу з історії етнічних меншин України. Демократизація викликала посилений інтерес до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики в СРСР загалом, та УРСР зокрема. Так, продовжив вивчати проблему Б. Чирко¹². Його праці цього часу містять інформативні відомості щодо загального розвитку етнічних меншин УСРР у 20–30-і рр. XX ст. та аналіз діяльності партійних організацій у процесі впровадження політики коренізації.

Якісно новий етап у дослідженні становища етнічних меншин міжвоєнної України розпочався в 90-і рр. XX ст. Розпад Радянського Союзу, утворення і розбудова нових незалежних держав, з одного боку, з іншого — поява низки конфліктів, що в своїй основі мали національне підґрунтя, призвели до необхідності з нових позицій, використовуючи сучасні методики та інструментарій досліджень, звернутися до витоків радянської національної політики. Розсекречення масивів архівних документів не тільки сприяло підвищенню інтересу до даної проблеми, а й надало можливість ґрунтовно висвітлити тогочасні події, підійти об'єктивно, відмовившись від ідеологічного маркера, до оцінки історичних реалій.

Відповіддю на виклики часу стала колективна монографія В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького “Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки”¹³, яка відрізняється нетрадиційними підходами висвітлення основ нової економічної політики, тактики та стратегії більшовицької модернізації.

¹² Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине: актуальные проблемы развития национальных отношений и патриотического воспитания. — К.: Знання, 1990. — 68 с.; *Його ж.* Національні меншості в Україні у 20–30-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 54–67; *Його ж.* Робота партійних організацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Укр. іст. журн. — 1988. — № 6. — С. 68–77.

¹³ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.

Важливе значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України і національних проєктів більшовиків мають праці, що стали базовими для багатьох подальших розвідок. Загальнотеоретичні та методологічні аспекти дослідження основних напрямів етнічної історії, історії етнополітики та державотворення глибоко та всебічно розроблені у працях В. Євтуха¹⁴, Г. Касьянова¹⁵, І. Кураса¹⁶, О. Майбороди¹⁷, Л. Нагорної¹⁸ та В. Трощинського¹⁹. Особливості національно-культурного розвитку в умовах тоталітарної системи та процесів відродження духовних традицій у середовищі етнічних меншин загалом, і болгарської зокрема, висвітлені у працях І. Біласа²⁰,

¹⁴ *Євтух В.Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К.: Фенікс, 1996. — 216 с.; *Його ж.* Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. — К.: Стилос, 2004. — 243 с.; *Його ж.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... — К.: Стилос, 2000. — 236 с.; *Його ж.* Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. — К.: Стилос, 2001. — 206 с.

¹⁵ *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

¹⁶ *Курас І.Ф.* Етнополітика. Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: Інститут політичних та етносоціальних досліджень НАН України, 1999. — 656 с.

¹⁷ *Майборода О.М.* Етнічність у міжнародній системі. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. — 408 с.; *Його ж.* Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 64–82.

¹⁸ *Нагорна Л.П.* Національна ідентичність в Україні. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. — 272 с.

¹⁹ *Трощинський В.П.* Етнополітика держави // Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001) / За ред. В.М. Литвина. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 373–398.

²⁰ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 років. — К.: Либідь, 1994. — 432 с.

В. Даниленка²¹, В. Євтуха та Б. Чирка²², Н. Кривець та І. Кулініча²³, С. Кульчицького²⁴, В. Марочка²⁵ та М. Панчука²⁶.

Перше комплексне дослідження з історії етнічних меншин 20–30-х рр. XX ст. “Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття)” належить Б. Чирку²⁷. У монографії міститься інформація, яка вказує на локалізацію болгарської етнічної групи на початку 20-х рр., наводяться відомості про її чисельність за

²¹ Даниленко В.М. До витоків політики “українізації” // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — Вип. 1. — С. 53–67; *Його ж.* Згортання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій в суспільно-політичному житті радянської України // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — Вип. 2. — С. 96–116 та ін.

²² Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-і роки). — К.: ІНТЕЛ, 1994. — 182 с.

²³ Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 271 с.

²⁴ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — 70 с.; *Його ж.* УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 142 с.; *Його ж.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 204 с.; *Його ж.* Ціна “великого перелому”. — К.: Україна, 1991. — 431 с.; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — 70 с. та ін.

²⁵ Марочко В.І. Голод в національних районах України // “Освіта” (спецвипуск-підручник). — К.: [б.в.], 1993. — № 1; *Його ж.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 217 с.

²⁶ Національні відносини в Україні у XX ст. / Упоряд.: М.І. Панчук та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий. — К.: Наукова думка, 1994. — 559 с.; Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 104 с.

²⁷ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). — К.: Асоціація “Україно”, 1995. — 215 с.

“Реєстром селищ національних меншостей на Україні” (1925 р.) та Всесоюзним переписом населення 1926 р. Автор торкається питань адміністративного оформлення болгарських національних районів, проведення виборчих кампаній, створення мережі судових камер, запровадження політики колективізації.

Загалом, у 1990-х рр. вивчення історії окремих етнічних меншин України стало одним з важливих напрямів вітчизняної історіографії. Аналізу міждержавних та громадських відносин між Україною та Болгарією присвячене дослідження В. Павленко “Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр.”²⁸, у якому автор торкається проблеми української та болгарської еміграцій, висвітлює питання соціально-економічного становища та культурно-освітньої політики радянської влади по відношенню до болгарської етнічної меншини.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. з’являється низка вітчизняних досліджень з різних аспектів розвитку етнічних меншин, їх правового становища, регіональних особливостей, адміністративно-територіальних нововведень, релігійної проблематики, політичного життя, репресій влади, періоду голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. тощо. Найбільшої уваги серед них заслуговують праці В. Васильчука²⁹, Л. Гриневич³⁰, Г. Єфіменка³¹, О. Калакури та Л. Гуцало³², В. Калініченко³³,

²⁸ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 224 с.

²⁹ Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ — початок ХХІ ст.). — К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. — 340 с.

³⁰ Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 435 с.

³¹ Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 230 с.; Його ж. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с. та ін.

³² Калакура О.Я. Польські адміністративні структури в Україні 20–30-х років // Історія українського народу. — К., 1994. — С. 65–66; Калакура О.Я., Гуцало Л.О. Сучасна історіографія національно-адміністра-

О. Козерода³⁴, Ю. Котляра та І. Міронової³⁵, С. Кульчицького³⁶, Л. Новохатька³⁷, В. Орлянського³⁸, Л. Рябошапка³⁹, Г. Турченко⁴⁰ та М. Шитюка⁴¹.

тивного районування в Україні 20–30-х років ХХ ст. // Наукові записки: збірник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2003. — Вип. 23. — С. 277–292.

³³ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. — Х.: Основа, 1997. — 400 с.

³⁴ *Козерод О.В.* Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. — К.: СПД Савчина, 2002. — 272 с.

³⁵ *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв: видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. — 118 с.; *Його ж.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). — Одеса: ТОВ Від, 2004. — 354 с.; *Котляр Ю.В., Міронова І.С.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. — Миколаїв: видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. — 204 с.

³⁶ *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К.: Наш час, 2008. — 239 с.; *Його ж.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 208 с.; *Його ж.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — В 3-х кн. — К.: Темпора, 2013; *Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 192 с.

³⁷ *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). — К.: Стилос, 1998. — 320 с.

³⁸ *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ століття: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя: Запорізький державний технічний ун-т, 2000. — 252 с.

³⁹ *Рябошапка Л.І.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 482 с.

⁴⁰ *Турченко Г.Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922). — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — 324 с.

Концептуально нові підходи у дослідженні актуальних проблем адміністративно-територіального устрою України присутні у циклі праць Я. Верменич⁴². Розроблені автором міждисциплінарні підходи щодо розуміння понять “історична регіоналістика”, “регіонознавство”, “локальна історія” та комплексне обґрунтування теоретико-методологічних проблем регіональної історії закладають міцний фундамент для осмислення розвитку кожного з регіонів України у сучасному світовому контексті. Я. Верменич, зокрема, відзначає, що через свою етнічну строкатість саме південь України став плацдармом для широко-масштабних експериментів радянської влади, спрямованих на уніфікацію, русифікацію життєвих стандартів — до “відпрацювання” моделей бікультурності й двомовності, а також прищеплення суспільній свідомості ідеологем “нової історичної спільноти — радянського народу”⁴³. Отже, територіальне розміщення болгарської національної меншини у цьому поліетнічному регіоні стало одним з основних факторів, який впливав на формування її політичного, економічного та культурного обличчя.

⁴¹ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. — К.: Тетра, 2000. — 534 с.

⁴² Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009; *Її жс.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 284 с.; *Її жс.* Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 482 с.; *Її жс.* Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30-х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — Вип. 4. — С. 288–308; *Її жс.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 516 с.; Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України XX–XXI ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 182 с. та ін.

⁴³ Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі... — С. 315.

Численні наукові дослідження, присвячені проблематиці різноманітних аспектів культурного життя етнічних меншин в Україні у 20–30-х рр. XX ст., спричинили спроби історіографічного узагальнення досягнень учених, які працювали в цьому напрямі. Передусім йдеться про історіографічні нариси В. Колесника⁴⁴, О. Рафальського⁴⁵ та Л. Якубової⁴⁶. О. Рафальський, зокрема, відзначив важливість з'ясування стану вивчення даної проблеми у зв'язку з тим, “що вона тривалий час висвітлювалася необ'єктивно, багато її аспектів замовчувались, фальсифікувались та подавались у спотвореному вигляді”⁴⁷.

Своєрідним підсумком вивчення проблематики, пов'язаної з історією національних меншин України, стала колективна монографія “Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси”⁴⁸, в якій представлені трансформації політичних доктрин у розв'язанні національного питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України.

Окрему групу історичних праць становлять статті, дисертаційні дослідження та монографії, присвячені появі, розвитку та локалізації окремих етнічних меншин. При цьому слід зазначити, що історія нечисельних етнічних груп (зокрема, болгарської) мала значно менший дослідницький резонанс. Різним аспектам історико-етнографічних досліджень болгарської етніч-

⁴⁴ Колесник В.Ф. Коренізація національних меншин УСРР у 1920–1930-ті рр.: історіографія. — К.: Видавничий дім “АртЕк”, 2015. — 172 с.

⁴⁵ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. — К.: Поліус, 2000. — 447 с.

⁴⁶ Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст. ... — 170 с.

⁴⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті... — С. 17.

⁴⁸ Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси / [Аркуша О.Г., Верстюк В.Ф., Віднянський С.В. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 592 с.

ної меншини присвячені дисертаційні роботи Н. Мельник⁴⁹, В. Павленко⁵⁰, В. Міхєєвої⁵¹, Т. Іванової⁵², Ю. Іріюглу⁵³ та Я. Комар⁵⁴.

Історії функціонування болгарських національних районів, які організовувалися у місцях компактного проживання болгарської етнічної групи, визначенню передумов та розкриттю процесу утворення національних адміністративних одиниць у 20-х рр. XX ст. присвячене дослідження М. Дихана⁵⁵.

К. Мануїлова у монографії “Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.)” дослідила ставлення радянської влади до етнічних меншин (зокрема, болгарської), а також проаналізувала трансформації їх політичних, культурних і мовних орієнтирів, спричинені проведенням коренізації⁵⁶.

⁴⁹ Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. XX ст.: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 1996. — 195 с.

⁵⁰ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.: дисер. ... докт. іст. наук: 07.00.01. — К., 1996. — 416 с.

⁵¹ Міхєєва В.В. Болгари Півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст.: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Дніпропетровськ, 1997. — 199 с.

⁵² Іванова Т.Ю. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20–30-ті рр. XX ст.): дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 2009. — 218 с.

⁵³ Іріюглу Ю.О. Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов’я XX ст.: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — К., 2009. — 261 с.

⁵⁴ Комар Я.В. Дисперсні групи болгар Приазов’я за доби радянської державності: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Горлівка, 2011. — 261 с.

⁵⁵ Дихан М.Д. Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х роках: короткий історичний нарис. — Одеса: Маяк, 2004. — 144 с.

⁵⁶ Мануїлова К.В. Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.). — Одеса: ТЕС, 2013. — 150 с.

Нові шляхи у розумінні процесів суспільного життя доби коренізації, які справили визначальний вплив на різні аспекти побутування етнічних меншин, накреслили монографії Л. Якубової⁵⁷. Зокрема, становище етнічних меншостей першої половини 20-х рр. XX ст. — від доби революційних та воєнних дій до початкового етапу будівництва радянського ладу в УСРР — стало об'єктом дослідження у монографії “Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст.”⁵⁸. В роботі розглянуті історія діяльності центральних державних структур у справах етнічних меншин, а саме: Відділу національних меншостей НКВС, Підвідділу національних меншостей Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У та Ради національних меншин Наркомосу. Окремий розділ стосується проблеми етнічних меншин у контексті переходу до політики коренізації, висвітлені соціально-економічні обставини, форми суспільної та політичної активності етнічних груп, проаналізований спектр економічних та культурних проблем у місцях їх компактного проживання.

Монографія “Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років XX ст.)” присвячена дослідженню соціально-економічних процесів у середовищі національних меншин УСРР на початковому етапі радянського будівництва та за часів політики коренізації⁵⁹. В книзі визна-

⁵⁷ Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 507 с.; *Ії жс.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 188 с.; *Ії жс.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 109 с.; *Ії жс.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 456 с.

⁵⁸ *Ії жс.* Етнічні меншості УСРР у першій половині... — 188 с.

⁵⁹ Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР... — 456 с.

чаються основні напрями загальнодержавного курсу соціально-економічного регулювання життя етнічних меншин протягом 20-х — на початку 30-х рр. на прикладі аналізу відбудовчих процесів у середовищі селянських етнічних меншостей та динаміки господарських показників колишніх іноземних колоністів за часів нової економічної політики. Окремим аспектом дослідження є процес землевпорядкування та аграрної колонізації, що охарактеризований, зокрема, на прикладі євреїв та циган.

У монографії “Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.”⁶⁰, яка стала основою докторської дисертації Л. Якубової⁶¹, комплексно висвітлені особливості суспільно-політичного та культурного розвитку етнічних меншин УСРР у контексті національних проектів радянської держави 1920-х — середини 1930-х рр.

У праці Л. Якубової “Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід”⁶² досліджується процес створення та організаційні проблеми існування державних інституцій, відповідальних за реалізацію політики коренізації у середовищі етнічних меншин. Особлива увага приділена історії діяльності ЦКНМ при ВУЦВК та долі її співробітників, зокрема, голови болгарської секції ЦКНМ та болгарського бюро ЦК КП(б)У С. Міцева, а також одного з членів ЦКНМ та редактора болгарської газети “Колективіст” А. Дівіджієва.

Вивчення кола проблем, визначених у монографії, неможливе без розгляду передумов, особливостей, причин та етапів

⁶⁰ *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... — 507 с.

⁶¹ *Її ж.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дисер. ... докт. іст. наук: 07.00.01. — К., 2007. — 572 с.

⁶² *Якубова Л.Д.* Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / Л.Д. Якубова, О.С. Рубльов. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 406 с.

появи болгарських поселенців на теренах південних українських губерній. Цей аспект минувшини болгар України має чималий історіографічний доробок. Зокрема, у монографії В. Мільчева “Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр.”⁶³ реконструйовані історичні умови, в яких відбувалося переселення болгар у Південну Україну протягом XVIII ст. Також у ній проаналізовано військову, соціальну, економічну історію та напрямки етнічного розвитку болгарської громади.

Етапи колонізації болгарськими поселенцями території Приазов’я, а також їх побут, економічне та соціальне становище висвітлено у монографічному дослідженні Л. Жавжарова⁶⁴. Проблеми переселення болгар до Північного Приазов’я вивчалися у праці В. Міткова “Болгары Таврии: 150 лет истории”⁶⁵. Зокрема, автором систематизована добірка матеріалів описового характеру, присвячених історії та культурі болгарських сіл регіону, які були зібрані під час проведення експедиційних робіт та опитувань місцевого населення. Йому ж належить розвідка “Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920–1940-е гг.)”⁶⁶, у якій автор, зокрема, досліджує “болгарську лінію” масових репресій радянської влади. Насичена великою кількістю архівних матеріалів, вона дає можливість вивчення т.зв. “контрреволюційних антирадянських організаційних осередків”, які нібито існували на території Коларівського району, їх кількісного складу, форм та виявів репресій щодо болгарського населення Північного Приазов’я.

Поза хронологічними рамками, але безпосередньо пов’язаною причинно-наслідковим зв’язком з задекларованою темою

⁶³ Мильчев В.И. Болгарские переселенцы на юге Украины. 1724–1800 гг. — К.–Запорижжя: Тандем-У, 2001. — 198 с.

⁶⁴ Жавжаров Л.В. Из истории болгар Приазовья. — Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2008. — 107 с.

⁶⁵ Митков В.В. Болгары Таврии: 150 лет истории. — Запорожье: Интер-М, 2012. — 99 с.

⁶⁶ Его же. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920–1940-е гг.). — Запорожье: Тандем-У, 2009. — 244 с.

дослідження є проблема демографічних процесів попереднього часу у південноукраїнському регіоні кінця XVIII–XIX ст. У цьому контексті слід, насамперед, назвати праці Н. Полонської-Василенко⁶⁷ та А. Скальковського⁶⁸. Пізніше до теми міграцій, заселення та господарського освоєння краю повернулися українські історики В. Пірко⁶⁹ та Ф. Шевченко⁷⁰, російські — С. Брук⁷¹, О. Дружиніна⁷², В. Кабузан⁷³ та ін.

⁶⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775 рр.) // Чорноморський збірник. — Варшава, 1944. — 197 с.; *Її ж.* Заселення Південної України в XVIII ст. — Мюнхен, 1960. — Т. 1. — 222 с.; *Її ж.* Заселення Південної України в XVIII ст. — Мюнхен, 1960. — Т. 2. — 187 с.

⁶⁸ Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1848. — 156 с.; *Его же.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1850–1853. — Т. 1. — 364 с.; *Его же.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: типография Т. Неймана и Ко, 1850–1853. — Т. 2. — 405 с.

⁶⁹ Пірко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. — К.: УМК ВО, 1988. — 134 с.; *Його ж.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — 224 с.

⁷⁰ Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст. // Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. — К., 1985. — С. 61–78.

⁷¹ Брук С.И. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века: Численность, структура, география // История СССР. — М., 1984. — № 4. — С. 41–59.

⁷² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 280 с.

⁷³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. — М.: Наука, 1976. — 285 с.; *Его же.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII — первая половина XIX вв.). — Кишинев: Штиинца, 1974. — 161 с.; *Его же.* Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1990. — 256 с.; *Его же.* Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1992. — 216 с.; *Его же.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формиро-

Щодо сучасної російської історіографії, то досліджувана нами тема спеціально не вивчалася вченими цієї країни. Натомість окремі аспекти проблеми були розглянуті на сторінках монографії О. Белової⁷⁴. Дослідниця висвітлила процес переселення болгар на територію Півдня Російської імперії у більш ранній час — 50-і рр. XVIII ст. — 60-і рр. XIX ст., еміграційну політику російського уряду в Бессарабії та охарактеризувала основні етапи військового та економічного освоєння регіону. Політика радянської влади по відношенню до західних етнічних меншин СРСР (німців, поляків, латишів, литовців, естонців, фінів та греків) стала об'єктом комплексного дослідження В. Дьоннінгхауса⁷⁵. На основі численних архівних джерел автор здійснив ґрунтовний аналіз основних ліній політики керівних партійних та радянських органів, механізмів прийняття рішень та їх практичної реалізації по відношенню до етнічних меншин Заходу, передусім німців.

Слід констатувати, що історія болгарської етнічної групи на території України періоду 20–30-х рр. XX ст. залишається малодослідженою і в сучасній болгарській історіографії. Можна говорити лише про появу розвідок В. Калоянова та М. Парзулової. Так, В. Калоянов висвітлив становлення системи культурно-освітніх закладів у середовищі болгар УСРР доби коренізації⁷⁶. Об'єктом дослідження М. Парзулової стала історія болгарської етнічної спільноти Криму, а саме їх переселення, сучасний стан поселень та діалектно-лінгвістичні особливості

вание этнических и политических границ украинского этноса. — М., Наука, 2006. — 658 с.

⁷⁴ Белова Е.В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). — М.: ЭМПРО, 2004. — 230 с.

⁷⁵ Дённингхаус В.А. В тени “Большого Брата”. Западные национальные меньшинства в СССР 1917–1938 гг. — М.: РОССПЭН, 2011. — 727 с.

⁷⁶ Калоянов В.В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век. — София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. — 160 с.

мовлення⁷⁷. Існує також кілька наукових праць С. Дойнова з історії переселення болгар на територію Півдня Російської імперії⁷⁸.

Посилення інтересу до історичних досліджень, присвячених аналізу національної політики загалом, та її болгарського напрямку зокрема, уможливило відкриття на українських теренах болгарських спеціалізованих тематичних дослідницьких центрів. Так, 2005 р. у структурі Харківського національного університету ім. В. Каразіна був заснований Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова (нині очолюваний к.і.н. С.Ю. Страшнюком). Діяльність центру спрямована на підтримку традицій наукової болгаристики через розробку пріоритетних напрямів, зокрема, вивчення історії та культури болгарської спільноти в Україні, координацію науково-дослідницької діяльності та спрямування зусиль на розвиток актуальних тем балканістичних студій. У 2006 р. Центр болгарської культури був створений при Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова. У Запоріжжі того ж року відбулося відкриття Товариства болгарської культури, яке очолив В. Мітков. Вивченням болгарської етнічної групи Північного Приазов'я з 2008 р. займається Науково-дослідний Центр болгаристики Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Огляд наявного комплексу праць, в яких розглядаються певні аспекти обраної нами теми, свідчить про те, що, незважаючи на розробку окремих питань, комплексно історія болгарської

⁷⁷ Парзулова М.Х. Кримските българи. Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика. Просопографии. — Одеса: Друк, 2007. — 274 с.; Её же. О болгарском языковом пространстве в Украине // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. — Челябинск, 2014. — № 1. — С. 33–39.

⁷⁸ Дойнов С.К. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). — София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. — 362 с.; Его же. Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862) // Исторически преглед. — София, 1992. — № 11–12. — С. 17–39.

етнічної меншини України, динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у її середовищі під впливом радянських національних проєктів, особливо у міжвоєнний період, не поставала. Саме це і обумовило дослідницький інтерес автора до цієї тематики.

Реалізація зазначеного дослідницького інтересу у вигляді монографії стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером і походженням документальних матеріалів. Джерельну базу можна класифікувати за п'ятьма основними групами.

До першої, найбільшої групи віднесено нормативно-правові акти та документи відомчого діловодства — законодавчі та інші нормативні документи центральних та місцевих органів влади імперського періоду (маніфести, правила, укази та положення, які стосувалися виключно усіх груп іноземних колоністів)⁷⁹, доби Української революції 1917–1921 рр.⁸⁰ (декларації Генерального секретаріату, універсали Центральної Ради, Закон “Про національно-персональну автономію”, Конституція УНР, Закон Директорії УНР “Про державну мову в Українській Народній Республіці” та ін.)⁸¹, а також радянської доби (закони,

⁷⁹ Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. — Запоріжжя: Тандем-У, 1999. — 236 с.; О главном управлении колонистов Южного края России // Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. — 48 т.: указ. Т. 35: 1818–1830. — № 27312; Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. В 9 т. / Государственный архив Одесской области, Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия). — Одесса: Астропринт, 2001. — Т. 1: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. — 217 с.

⁸⁰ Автор дотримується прийнятої в новітній українській історіографії періодизації подій Української революції (Див., наприклад: Нариси історії Української революції 1917–1921 років / [Бойко О.Д., Верстюк В.Ф., Головченко В.І. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. — К.: Наукова думка, 2011. — Книга перша. — С. 8).

⁸¹ Національні відносини в Україні у XX ст. ... — 559 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник.

постанови, розпорядження)⁸², що врегульовували та регламентували на різних рівнях соціально-економічне, політичне та культурне життя етнічних меншин УСРР.

Окремо серед джерел цієї групи необхідно виділити стенограми засідань партійних, урядових органів та відомчих інституцій доби коренізації⁸³, а також потужний масив тематичних

У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 2. — 704 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко та ін.; за ред. В.А. Смоля. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — 590 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко та ін.; за ред. В.А. Смоля. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 2. — 424 с.

⁸² 12 съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1968. — 903 с.; 16 всесоюзная партийная конференция. Резолюции и постановления. — М.: Государственное издательство, 1929. — 62 с.; Витяги з протоколів засідань Колегії Наркомосу (Про організацію культурно-освітньої роботи серед національних меншин): Постанови Колегії НКО // Бюлетень НКО УСРР. — 1925. — № 4. — 36 с.; Десятый съезд РКП(б): Стенографический отчет. — М.: Партиздат, 1963. — 954 с.; Инструкция Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР о выборах в советы в 1934–1935 гг. — М.: [б.и.], 1934. — 13 с.; Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) “Вопрос НКВД”, 26 мая 1938 г. // Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. — М.: Международный фонд “Демократия”, 2004. — 737 с.; ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос (1918–1933). Книга 1 / Сост. Л.С. Гатагова. — М.: РОССПЭН, 2005. — 784 с.; ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос (1933–1945). Книга 2 / Сост. Л.С. Гатагова. — М.: РОССПЭН, 2009. — 1094 с.

⁸³ 12 съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1968. — 903 с.; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция. Постановления и материалы ЦКНМ при ВУЦИК. — Х.: [б.и.], 1927. — 231 с.; Второе Всеукраинское совещание по

збірок документів центрального та республіканського рівня щодо колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та репресій кінця 30-х рр. XX ст., які допомагають дослідити відповідні процеси стосовно болгарської громади⁸⁴.

работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. — М.–Х.–Минск: [б.и.], 1931. — 244 с.; Совещание уполномоченных по работе среди национальных меньшинств при ЦИКах автономных республик, местных, краевых и губернских исполнительных комитетов. — М.: [б.и.], 1928. — 521 с.

⁸⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. — К.: видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 1128 с.; Дело “Национального союза немцев на Украине” 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель А.С. Рублёв. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. — 608 с.; Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Ред. кол.: С.В. Кульчицький та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — 734 с.; Національні відносини в Україні у XX ст. ... — 559 с.; Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 104 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхощкий, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхощкий, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 2. — 704 с.; Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: В.І. Марочко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 339 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 1. — М.: РОССПЭН, 1999. — 880 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. — М.: РОССПЭН, 2001. — 1008 с.; *Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П.* Німці в Україні. 20–30-і рр. XX ст. (збірник документів державних архівів України). — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 244 с.; *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko.* — Sonnenbuhl, 1988. — 309 s.; Одесский мартиролог: данные о репрессирован-

Значний сегмент документального масиву першої групи становлять архівні матеріали, зосереджені у фондах органів влади республіканського рівня двох центральних державних архівів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України)), у фондах місцевих радянських і партійних органів і відомств чотирьох регіональних архівів (Державного архіву Запорізької області (далі — ДАЗО), Державного архіву Кіровоградської області (далі — ДАКО), Державного архіву Миколаївської області (далі — ДАМО) та Державного архіву Одеської області (далі — ДАОО)), а також в Архіві тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України у Харківській області (далі — АТЗ УСБУ у Харківській області).

Документальний масив широкого видового спектру — закони та підзаконні акти центральних та місцевих органів влади, поточна діловодна документація державних установ різного рівня (декрети, постанови, акти, циркуляри, інструкції, протоколи та стенограми засідань, накази, доповіді, звіти, матеріали обстежень, інформаційні зведення, довідки, плани та ін.) — містить потужний масив інформаційних відомостей щодо всього комплексу економічних, політичних та культурних питань, пов'язаних з політикою коренізації болгарської етнічної меншини УСРР. Незважаючи на втрату великої кількості документів, особливо в середині — другій половині 30-х рр. XX ст., під час Другої світової війни та в повоєнні роки⁸⁵, збережені матеріали дають змогу дослідити специфіку та закономірності історії болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-х рр. XX ст.

ных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3 / сост. Л.В. Ковальчук, Г.А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 2005. — 896 с.

⁸⁵ Боряк Г.В. “Архівовид” в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. — К., 2013. — С. 13–18.

Найвагоміший сегмент архівного масиву першої групи складають матеріали ЦДАВО України. У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Ф. 1) зберігаються аналітичні статті та звіти про економічну та соціальну політику більшовиків доби воєнного комунізму та нової економічної політики; зведення інформаційно-інструкторського відділу НКВС про політичну діяльність в регіонах після утвердження радянської влади; звіти про діяльність місцевих органів радянської влади; листування та циркулярне супроводження діяльності Відділу національних меншин при НКВС, ЦКНМ при ВУЦВК; матеріали про зміни у складі органів управління національних адміністративно-територіальних одиниць тощо.

Матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) мають ключове значення для характеристики етапів та напрямів формування етнополітики республіканського уряду, місця національного питання у внутрішній політиці, взаємин радянської влади та етнічних меншин загалом, та болгарської зокрема, діяльності й переслідування національних організацій, методів маніпулювання політичною свідомістю етнічних меншин. У фонді зберігається масив документів про створення та функціонування Відділу національних меншин НКВС, місцевих органів відділу та його національних підвідділів; матеріали, які характеризують роботу секцій національних меншин при губернських виконавчих комітетах; статистичні та демографічні відомості; звіти про політичну ситуацію в місцях компактного проживання етнічних груп.

Дані, які стосуються становлення радянської освітньої системи та діяльності національних навчальних закладів, роботи Ради національних меншин Наркомосу, а також спеціальних науково-дослідних структур, містяться у фонді Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166).

Центральне місце у цій групі джерел займає фонд Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (Ф. 413), який хронологічно охоплює період 1924–1934 рр. і містить документи, які висвітлюють діяльність національних секцій Комісії. У справах фонду зосереджені матеріали обстежень

соціального, економічного та культурного стану болгарської етнічної меншини УСРР, створення болгарських національних сільських рад та районів, проведення виборів до болгарських сільрад, розбудову мережі національних закладів освіти та культури; формування судових національних камер та органів міліції, медичних установ. Надзвичайно цінним джерелом з історії болгарського національного села є матеріали обстежень сільрад та районів (проводилися регулярно, починаючи з 1925 р.). Інформативними є матеріали фонду, що стосуються землевпорядження, оподаткування, кредитування, розвитку кооперативного руху та процесу колективізації господарств болгарських поселенців.

Документи фонду Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2841) містять відомості про участь болгар у загальносоюзному профспілковому русі.

Масив розпорядчої документації вищого партійного керівництва України (Ф. 1 ЦДАГО України) містить ключові джерела щодо розуміння причин прийняття тих чи інших рішень політбюро і секретаріатом ЦК, пленумами і конференціями, регіональними комітетами партії та механізмів запровадження партійних ухвал на місцях. Вони розкривають процес здійснення національних проектів у повноті їх внутрішніх суперечностей, а також боротьбу керівних структур партії більшовиків із зростанням національної свідомості населення.

Високий рівень репрезентативності притаманний партійним документам регіонального рівня (протоколи засідань, виписки, резолюції, звіти, доповідні записки, інформаційні зведення та листування), що зберігаються у фондах державних обласних архівів та ілюструють місцеві особливості перебігу коренізації у середовищі болгарської етнічної групи УСРР.

Розпорядча, облікова, планово-звітна документація зосереджена у матеріалах місцевих установ і організацій, адресованих партійним органам. Вона надає можливість дослідити широке коло проблем на локальному рівні. Насамперед це стосується участі болгарських колоністів у повстанському русі 1917–1921 рр., болгарської складової голоду 1921–1923 рр., форму-

вання та функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць, виборчих кампаній у болгарських селах, кооперативного руху тощо. Масив документів відображає напрями економічної діяльності кооперативів, розвитку місцевої промисловості, закладів освіти, культури та охорони здоров'я. Окремий документальний пласт висвітлює здійснення хлібозаготівель та колективізації, зростання протестних настроїв у болгарському селі. Варто виділити матеріали, які стосуються Голодомору 1932–1933 рр., передусім описи економічного становища постраждалих сіл та виступи представників болгарської громади.

Так, у Державному архіві Запорізької області опрацьовані матеріали фондів Коларівського районного виконавчого комітету (Ф. Р-3405), Ботевського районного виконавчого комітету (Ф. Р-3408), Мелітопольського окружного виконавчого комітету (Ф. Р-3496), Якимівського волосного виконавчого комітету (Ф. Р-3501), Мелітопольської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р-3666), Мелітопольського окружного комітету КП(б)У (Ф. П-241) та Коларівського районного комітету КП(б)У (Ф. П-267). Лише незначна частина цих документів була опублікована на початку 1990-х рр.⁸⁶

Із Державного архіву Кіровоградської області залучені матеріали фондів Єлисаветградської повітової земської управи (Ф. 20), Вільшанської районної ради та її виконавчого комітету (Ф. Р-4543) та особового фонду П.М. Доброва (Ф. Р-7177).

Із Державного архіву Миколаївської області були взяті матеріали фондів Виконавчого комітету Миколаївської міської Ради народних депутатів (Ф. Р-8), Миколаївського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. Р-161), Виконавчого комітету Жовтневої районної Ради народних депутатів (Ф. Р-162), Тернівського волосного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і

⁸⁶ Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1 / Ред. кол.: М.Д. Некоз та ін. — Запоріжжя: ЗДУ, 1993. — С. 110–139.

червоноармійських депутатів (Ф. Р-222), Миколаївської окружної спілки колективних господарств (Ф. Р-418), Миколаївського губернського комітету допомоги голодуючим (Ф. Р-614), Миколаївського повітового комітету допомоги голодуючим (Ф. Р-615), Миколаївського повітового комітету незаможних селян (Ф. Р-686), Миколаївського окружного комітету незаможних селян (Ф. Р-687), Миколаївського окружного статистичного бюро (Ф. Р-985), Миколаївської повітової комендатури тилу (Ф. Р-2068) та Миколаївського окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Ф. П-1).

У Державному архіві Одеської області аналогічні відомості містяться у фондах Канцелярії Одеського градоначальника (Ф. 2), Одеського губернського комітету незаможних селян (Ф. Р-14), Одеської губернської комісії з допомоги голодуючим Виконавчого комітету Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-87), Одеського окружного комітету незалежних селян (Ф. Р-97), Виконавчого комітету Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-99), Одеської окружної інспектури народної освіти (Ф. Р-134), Одеського повітового комітету незаможних селян (Ф. Р-813), Виконавчого комітету Одеської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-969), Одеської окружної ради сільськогосподарських колективів (Ф. Р-1012), Виконавчого комітету Свердловської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів с. Малий Буялик, Свердловської волості Одеського повіту Одеської губернії (Ф. Р-1374), Благоевського районного комітету незаможних селян (Ф. Р-1651), Виконавчого комітету Цебриківської районної ради робітничих депутатів (Ф. Р-1673) та Одеського окружного комітету КП(б)У (Ф. П-7) та висвітлюють різноманітні аспекти життєдіяльності болгарської етнічної меншини УСРР у 20–30-і рр. XX ст.

Другу групу джерел складають публічні промови, праці пропагандистського характеру партійних та радянських діячів, звіти працівників радянського апарату, відділів і бюро по роботі з етнічними меншинами, керівників навчальних і культурно-

освітніх установ. Доктринальні засади політики коренізації висвітлені в працях і виступах представників компартійної номенклатури різного рівня — П. Буценка⁸⁷, М. Василенка⁸⁸, М. Демченка⁸⁹, В. Затонського⁹⁰, С. Косіора⁹¹, М. Попова⁹², П. Постишева⁹³, М. Скрипника⁹⁴, А. Хвилі⁹⁵, М. Черлунчакевича⁹⁶ та О. Шліхтера⁹⁷.

⁸⁷ *Буценко П.І.* Більше уваги національній культурі // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 23 серпня; *Його ж.* Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР // Радянська Україна. — 1928. — № 10–11. — С. 28–34; *Його ж.* Національні меншості України // Більшовик України. — 1928. — № 12. — С. 67–73; *Його ж.* Радянське будівництво і національні меншості на Україні. — Х.: Український робітник, 1928. — 28 с.; *Його ж.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. — Х.: видання Оргінстру ВУЦВК, 1928. — 26 с.

⁸⁸ *Василенко Н.П.* Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. — Х.: Центриздат, 1930. — 32 с.

⁸⁹ *Демченко М.Н.* Національне питання та пролетаріат. — Х.: ДВУ, 1930. — 109 с.

⁹⁰ *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9–10. — С. 107–117; *Его же.* Национально-культурное строительство и борьба против национализма. — Х.: Украинский рабочий, 1934. — 201 с.; *Його ж.* Національна проблема на Україні. — Х.: Центриздат, 1926. — 104 с.

⁹¹ *Косиор С.В.* Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине. — Х.: Партиздат, 1933. — 64 с.; *Його ж.* Боротьба за ленінську лінію в національному питанні // Комуніст. — 1930. — 16 червня; *Його ж.* Українізація і завдання КП(б)У: з Доповіді на 14 Київській окружній партконференції // Більшовик України. — 1929. — № 1. — С. 38–50.

⁹² *Попов М.М.* Національна політика радянської влади. — Х.: Пролетар, 1931. — 57 с.; *Його ж.* Національна політика радянської влади. Курс лекцій. — Х.: Пролетар, 1931. — 128 с.; *Його ж.* Перемога марксизму-ленінізму — перемога партії Леніна // Більшовик України. — 1933. — № 5–6. — С. 19–29.

⁹³ *Постишев П.П.* В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. — К.: Партвидав, 1935. — 220 с.; *Його ж.* Національне питання в реконструктивний період. — Х.: Пролетар, 1930. — 48 с.

⁹⁴ *Скрипник М.О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. — Х.: Радян-

Значна увага в них приділялася питанням радянського будівництва, участі національних меншин у формуванні “єдиного радянського суспільства”, висвітленню змісту та завдань політики коренізації, питанням культурно-освітнього життя етнічних меншин у республіці та в її окремих регіонах, створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, розвитку мережі культурно-освітніх установ. Домінуюче місце займали такі питання: створення національних шкіл, закладів лікнепу, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. Переважна більшість цих публікацій присвячувалася пропаганді політики партії серед населення етнічних меншин, тому в них сконцентровано значний фактичний та статистичний матеріал. Спираючись на нього, автори прагнули довести відповідність потребам етнічних меншин політики коренізації, її ефективність та результативність. Зустрічаються окремі сюжети, які стосуються конкретних етнічних меншин.

Так, наприклад, публікації П. Буценка торкаються загальних питань радянського будівництва серед етнічних меншин республіки. Їм, як і іншим публікаціям партійно-радянських керівників, притаманні тенденційність, політична упередженість та суб’єктивізм в оцінках. Варто звернути увагу на працю П. Бу-

ська школа, 1933. — 36 с.; *Його ж.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х.: ДВУ, 1930. — 61 с.; *Его же.* О теории двух культур: основные линии национальной политики на Украине. — Х.: типография им. Фрунзе, 1926. — 36 с.

⁹⁵ *Хвиля А.А.* До розв’язання національного питання на Україні. — Х.: Держвидав України, 1930. — 169 с.; *Его же.* Национальный вопрос на Украине. — Х.: Держвидав України, 1926. — 23 с.

⁹⁶ *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины: объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Х.: Центр-издат, 1925. — 130 с.; *Його ж.* Національні меншості на Україні // Більшовик України. — 1926. — № 4–5. — С. 106–112; *Его же.* К изучению национального состава УССР // Коммунист. — 1926. — 2 апреля.

⁹⁷ *Шліхтер О.Г.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9–10. — С. 58–79.

ценка “Радянське будівництво і національні меншості на Україні”, у якій автор, визначаючи національний склад населення УСРР, вказує на необхідність завершення “формування окремих районів та сільських рад з населенням етнічних меншин у самостійні адміністративно-територіальні одиниці”⁹⁸. Оцінку реалізації національної політики радянського будівництва П. Буценко здійснює, спираючись на аналіз діяльності окремих національних районів та сільрад, та обґрунтовує конкретні рекомендації щодо забезпечення основних запитів представників етнічних меншин.

Існує блок публікацій, присвячених аналізу освітнього рівня етнічних груп, у яких ідея “культурної революції” в їхньому середовищі розглядається як одна зі складових процесу будівництва “єдиної радянської нації”. Зрозуміло, що критерієм ставлення до оцінки цієї групи джерел є глибоко критичний підхід. Вони мають, як правило, пропагандистський характер викладу доктринальних засад етнополітики держави. Однак, завдяки ним ми маємо змогу з’ясувати ряд важливих питань, які стосуються більшовицької політики коренізації та простежити трансформації суспільно-політичних процесів. Наприклад, стаття М. Левітана⁹⁹ присвячена пропаганді освітнього розвитку серед етнічних меншин. Примітним є те, що автор розкриває не тільки досягнення, а зазначає труднощі, на які наразилося керівництво народної освіти у процесі коренізації, виділяючи при цьому як основні — розпорошеність малочисельних меншин, відсутність культурної спадщини рідною мовою майже у всіх національностей, тотальний брак коштів, кваліфікованих викладачів та загальний низький рівень шкільної освіти. Подібні

⁹⁸ Буценко П.І. Радянське будівництво і національні меншості... — С. 11.

⁹⁹ Левітан М. Освіта національних меншостей // Шлях освіти. — 1927. — № 10. — С. 7–11.

тези зустрічаються й у працях Г. Мансурова¹⁰⁰, О. Полоцького¹⁰¹ та М. Попова¹⁰².

Аналіз партійної публіцистики свідчить, що труднощі з забезпеченням національних шкіл учителями значною мірою створювалися штучно, оскільки визначальним критерієм підбору кадрів для роботи був класовий підхід, соціальне походження вчителів та їх лояльність до радянської влади. Як зазначав Я. Ряппо, “відбір викладачів для вищої школи був обмежений і здійснювався під контролем профспілок, селянських організацій та партії”¹⁰³.

Високий рівень інформативності властивий доробку співробітників ЦКНМ при ВУЦВК — А. Гітлянського, А. Дівіджієва, Б. Малчева та С. Міцева — осіб, безпосередньо причетних до реалізації політики болгаризації в УСРР. Оперуючи реальними фактами, вони висвітлювали проблеми, з якими стикалася болгарська етнічна група. Звичайно, не позбавлені політичної заангажованості, праці діячів ЦКНМ відбивають трансформації курсу державної влади у національному питанні загалом, та стосовно болгарської етнічної меншини зокрема. Так, А. Гітлянський у своїй розвідці відобразив процес економічного реформування Романівського національного району, окресливши при цьому найбільш розвинуті галузі господарства болгарських селян¹⁰⁴. А. Дівіджієв, у свою чергу, торкнувся розвитку початкової освіти серед болгарського населення. Описуючи міс-

¹⁰⁰ Мансуров Г.Г. За культурное строительство национальностей. — М.: Госиздат, 1927. — 42 с.

¹⁰¹ Полоцький О.М. Культурна п'ятирічка України. — Х.: Держвидав України, 1929. — 51 с.

¹⁰² Попов М.М. Національна політика радянської влади. — Х.: Пролетар, 1931. — 57 с.

¹⁰³ Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. — Х.: Госиздат Украины, 1925. — С. 140.

¹⁰⁴ Гітлянський А.С. Романівський національний район потребує більше уваги // Радянська Україна. — 1926. — № 10. — С. 17–20.

цеві школи, він зробив наголос на кадровій проблемі¹⁰⁵. Питання участі болгарської етнічної меншини у виборах та діяльності органів влади національних районів порушені у публікації Б. Малчева¹⁰⁶. Йому також належить висвітлення кількох сюжетів з загального опису економічного, політичного та культурного становища болгарської етнічної громади УСРР¹⁰⁷. Деякі матеріали з обстежень національних сільрад та колективних господарських утворень на території болгарських районів наведено у публіцистичних статтях С. Міцева¹⁰⁸.

Д. Симеонов¹⁰⁹ та В. Соломонов¹¹⁰ зупинилися на організаційних особливостях, які виникали під час виділення болгарських національних районів, зокрема, територіального поділу,

¹⁰⁵ *Дивиджиев А.И.* Из блокнота инспектора Наркомпроса // Советское село. — 1929. — 26 июня; *Его же.* К сведению болгарских учителей // Советское село. — 1927. — 31 августа; *Его же.* Мероприятия по национальному единству // Коллективист. — 1930. — 21 апреля; *Его же.* Национально-культурное строительство трудящихся болгар УССР. — Х.: Укрнацмениздат, 1930. — 83 с.

¹⁰⁶ *Малчев Б.М.* Болгарські селяни на виборах до рад // Радянська Україна. — 1927. — № 5–6. — С. 18–21.

¹⁰⁷ *Малчев Б.М.* Коммуна “Христо Ботева (с. Степановка)” // Советское село. — 1929. — 17 марта; *Его же.* Сельскохозяйственная коммуна “Благоево” // Советское село. — 1927. — 16 апреля; *Его же.* Успехи болгарских крестьян в Советской Украине. Очерк // Советское село. — 1926. — 28 декабря.

¹⁰⁸ *Мицев С.И.* Какие из болгарских кооперативов могут соперничать с Ольшанским? // Советское село. — 1927. — 9 августа; *Его же.* Коммуна “Ленин” села Терновка // Советское село. — 1929. — 31 декабря; *Его же.* Национальные меньшинства в Благоевском районе // Коллективист. — 1930. — 15 сентября.

¹⁰⁹ *Симеонов Д.* Еще один болгарский сельсовет // Советское село. — 1926. — 18 декабря; *Его же.* Национальные меньшинства: работа по выделению немецких и болгарских национальных советов // Советское село. — 1926. — 26 июня; *Его же.* Опять про болгарский район // Советское село. — 1926. — 26 ноября.

¹¹⁰ *Соломонов В.* К оформлению четвертого болгарского района в Украине (Первомайского) // Советское село. — 1927. — 9 августа.

кількості населених пунктів та процесу вибору адміністративних центрів.

Публіцистичний цикл Б. Малчева, М. Фуклєва та С. Цвяткова, присвячений 10-річчю Коларівського болгарського національного району, містить загальні оцінки національної політики комуністичної влади та описові матеріали економічного, політичного та культурного становища найбільшого болгарського району УСРР¹¹¹.

Третю групу джерел становить статистика, передусім матеріали загальносоюзних переписів, довідкових видань, офіційних публікацій статистичних органів, що містять широкий спектр як загальних, так і тематичних відомостей стосовно болгарської етнічної меншини УСРР, її економічного та культурного становища¹¹².

¹¹¹ *Малчев Б.М.* Экономика и культура Коларовского района в прошлом и сегодня // Коллективист. — 1935. — 10 сентября; *Фуклев Н.П.* С некоторыми документами и фактами в руках (к юбилею Коларовского района) // Коллективист. — 1935. — 18 сентября; *Цвятков С.В.* 10 годовщина Коларовского района // Будь готов. — 1935. — № 8. — С. 3–6; *Его же.* Коларовскому болгарскому району 10 лет // Революция и национальности. — 1935. — № 10. — С. 46–51; *Его же.* Наши юбилеи и наши задания (к юбилею Коларовского района) // Коллективное поле. — 1935. — 10 июля.

¹¹² *Асаткін О.М.* Райони УСРР: у 3 т. — К.: Видавництво “Народне господарство та облік”, 1936–1937. — Т. 1. — 1936. — 1196 с.; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. В 10 т. — М.: изд. ЦСУ Союза ССР, 1927–1929. — Т. 9. — 92 с.; Национальная политика ВКП(б) в цифрах / Сост. С.М. Диманштейн. — М.: [б.и.], 1930. — 328 с.; Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 104 с.; Національні меншості на Україні (реєстр селищ). — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. — 68 с.; Перепис населения Российской империи 1897 г. — Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населения_Российской_империи_1897; Україна в цифрах. 1927 р. — Х.: [б.в.], 1927. — 14 с.; *Хоменко А.П.* Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року. — Х.: Держвидав “Господарство України”, 1931. — 144 с.

Четверта група — це матеріали республіканської та районної преси, які дозволяють поринути в загальний інформаційний простір радянської України. Оцінити співмірність спільного і загального в масовій свідомості болгарської громади та інструментів її моделювання дозволяє болгаромовна періодика (мова йде про республіканську газету “Колективіст” та районну газету Коларівського району “Колективне поле”), що були перетворені владою на один з найважливіших і найдієвіших засобів пропаганди. Різні за своїм змістом масиви вміщених у випусках газет матеріалів (наприклад, у республіканській газеті “Колективіст” існувало сім рубрик, які відображали широке коло питань — від будівництва комуністичного ладу на місцевому рівні до господарського та культурного розвитку болгарських сіл) дають можливість здійснити масштабну реконструкцію повсякденного життя болгарської етнічної меншини УСРР протягом 20–30-х рр. XX ст.

П’яту — вагому й трагічну за змістом — групу джерел складають документи колекції архівно-слідчих справ, збережених у фондах центральних державних, регіональних та галузевих архівів України. Зокрема, це Ф. 263 (“Позасудові справи реабілітованих”) ЦДАГО України, Ф. Р-5747 (“Управління Служби безпеки України в Запорізькій області”) Держархіву Запорізької області, Ф. Р-5907 (“Слідчо-архівні справи Державного архіву Кіровоградської області”) Держархіву Кіровоградської області, Ф. Р-8065 (“Архів управління Служби безпеки України в Одеській області”) Держархіву Одеської області та Ф. 6 (“Кримінальні справи на реабілітованих осіб”) Архіву тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України у Харківській області. Переважну більшість одиниць зберігання названих фондів становлять справи реабілітованих громадян, передані свого часу з архівів Комітету державної безпеки УРСР. Справи містять унікальну інформацію про представників болгарської інтелігенції, засуджених за справою т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної повстанської організації” (відома ще як “справа 13-ти”) та учасників т.зв. “контрреволюційних повстанських болгарських організацій”. Аналіз

цих документів є ключовим у дослідженні “болгарської національної операції” доби Великого терору. Персоніфікований характер як особливість кожної архівно-слідчої справи обумовлює цінність даного історичного джерела. Він дає можливість прослідкувати долю окремої людини, яка зазнала дії репресивної машини, та з’ясувати її безжальний механізм.

Отже, історія етнічних меншин радянської України 1920-х — 1930-х рр. належить до однієї з пріоритетних тем сучасної української історіографії. Шляхом відтворення тенденцій розвитку та становища окремих етнічних груп, зокрема болгарської, уможливлується створення багатовекторної та багаторівневої історичної реконструкції комплексу політичних, економічних, соціальних та культурних процесів, які були характерними для поліетнічного суспільства країни Рад.

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ

1.1 Етапи, особливості та наслідки переселенської політики

Поява та розселення представників болгарського етносу на території України стали наслідком взаємодії низки історичних факторів. Вирішальну роль відіграло укорінене в часі геополітичне протистояння Російської й Османської імперій у Причорномор'ї, що переросло в серію кровопролитних війн XVIII ст. Заволодівши величезними слабозаселеними територіями навколо Чорного та Азовського морів, Росія постала перед проблемою їх освоєння, стимулювання притоку людських ресурсів, господарського, адміністративного, побутового облаштування та захисту кордонів. Другий фактор виступав як наслідок першого, але вже з кінця XVIII ст. почав відігравати провідну роль.

Зіткнення двох імперій — Російської та Османської — було продовженням геополітичних конфліктів попередніх часів, які безпосередньо впливали на історичний поступ усіх регіональних гравців. В їх орбіту була втягнута й Україна: як Гетьманат другої половини XVII–XVIII ст., так і Запорозька Січ (земельні володіння останньої сягали значних районів на південному заході й південному сході). Не менш важливу роль відігравав Кримський ханат, який перебував у васальній залежності від Османської імперії.

Нинішня російська історіографія в оцінках тогочасних подій применшує негативні сторони імперської експансії. Натомість підносяться позитивні зрушення економічного та демографічного характеру внаслідок приєднання Причорномор'я та Приазов'я до Російської імперії¹.

¹ Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / [ред. кол.: А.И. Аксенов и

Турецькі вчені, які, аналогічно російським, також розглядають Османську імперію не як колоніальну, звертають увагу на смугу занепаду, в яку вона увійшла. Внаслідок цього, зазначають вони, послабшав вплив османів у Криму (1783 р. Кримський ханат втратив свою державність і був приєднаний до Росії) та відбувся перехід відповідно до умов Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р. до складу імперії ряду територій — округи фортеці Керч, Єнікале, межиріччя Дніпра та Південного Бугу з фортецею Кінбурн. Згодом територіальні здобутки Росії були підтверджені умовами Яського мирного договору 1791 р.² Разом з тим існує ще одна обставина, на яку звернула увагу британська дослідниця К. Фінкель. В узагальнюючій праці, присвяченій історії Османської імперії, вона пише: «Внаслідок свого географічного розташування балканські території імперії завжди були найбільш вразливими щодо зазіхань іноземних держав, а до кінця XVIII ст. Османська держава вже не могла сподіватися на лояльність значної частини християнського населення своїх балканських провінцій. Війни, від яких протягом багатьох років здригався цей регіон, змусили багатьох шукати притулок у володіннях Габсбургів, але навіть ті, хто лишався на місцях, могли піддатися спокусливим закликам, які лунали з боку іншого кордону»³.

Згадані погляди мають право на існування у вигляді наукових узагальнень або у формі ідеологем. Однак жоден з них не враховує український фактор — політичний і демографічний. Політичний, як зазначалося, виявлявся у державотворчих амбіціях українства, що з геополітичних міркувань системно переслідувалися Російською імперією, демографічний — у діяльній

др.]. — Институт российской истории Российской академии наук. — М.: Русская панорама, 2011. — С. 220.

² Яский мирный договор 1791 г. // Дипломатический словарь / Ред.: Вышинский А.Я., Лозовский С.А. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1948. — С. 616.

³ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа. — М.: АСТ: Астрель, 2010. — С. 546.

присутності українського етносу на цих територіях задовго до досліджуваних подій. Тема української колонізації причорноморських і приазовських степів досить добре вивчена в історіографії. Відзначимо лише, що вже у XVIII ст. частка українців у населенні сучасної Південної України ніколи не складала менше 50%. Загалом же коефіцієнт присутності українського етносу на Півдні коливався від 50 до 80% у різні роки⁴.

Поява на півдні України болгар становила лише частину зовнішніх міграцій (за даними В. Кабузана, протягом XVIII ст. до Росії прибуло близько 100 тис. мігрантів — німців, молдован, сербів, греків, албанців, угорців тощо)⁵. У переселенському русі болгар виділяються кілька етапів, кожний з яких мав свої особливості⁶.

Перше організоване переселення болгар на територію Російської імперії (400 сімей з с. Алфатар Сілістренської округи) відбулося під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і призвело до заснування с. Вільшанка Херсонської губернії, яке існує й донині⁷. Згодом окремі родини переселенців також засновували села. Перші 30 сімей оселилися на місці майбутнього с. Чийшия (сучасне с. Огородне Болградського району Одеської обл.) під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. За результатами цієї війни Росія отримала нові території, в межі яких спрямовувалися переселенські потоки з Балкан, зокрема, болгар і гагаузів⁸. На територіях, зайнятих російськими вій-

⁴ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 77–91.

⁵ Там же. — С. 110.

⁶ Переселенці з різних теренів Болгарії найбільш масово з'являються на території Південної Бессарабії під час російсько-турецьких війн 1787–1791 рр., 1806–1812 рр., 1828–1829 рр. та Кримської війни 1853–1856 рр.

⁷ Мільчев В.І. Перше поселення болгар-колоністів в Україні: з історії виникнення Борщагівської колонії у 1765 р. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2011. — Вип. 11 (2). — С. 213–222.

⁸ Його ж. Болгарська еміграція до України у XVIII столітті // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. — Запоріжжя: Тандем-У, 1998. — Вип. 3. — С. 116.

ськами, з'являлося чимало болгарських купців, ремісників та селян, які оселялися в містах, молдавських селах та колишніх ногайських кочовищах. За даними О.Белової, на початку XIX ст. у Південній Бессарабії проживало від 6 до 8 тис. болгар та гагаузів⁹.

Укорінення болгар відбувалося на спільних для всіх іноземних колоністів засадах: вони отримували гарантії особливих прав та привілеїв у сплаті податків та зменшенні повинностей, звільнення від військової та цивільної служби, право ввозу товарів на територію імперії без сплати мита тощо¹⁰.

На початку XIX ст. виникають болгарські колонії в Херсонській губернії¹¹ та Криму¹² — Великий і Малий Буялик (1802 р.), Старий Крим, Балга Чокрак, Кишлав (1801–1803 рр.), Терновка, Паркани, Кубанка, Катаржино (1804 р.).

У 1797–1805 рр. стрімко відбувалося заселення сусідньої Катеринославської губернії. Але з 1806 р. потік поселенців до регіону скоротився. Так, за відомостями VI-ої ревізії, проведеної 1811 р., на території Катеринославської губернії проживало 132 болгарські родини, у володінні яких знаходилося 6,7 тис. десятин землі; в Херсонській губернії — 871 родина з 79,9 тис. десятин¹³. На ці болгарські поселення також поширювалися норми законів, які стосувалися іноземних колоністів.

Сприятливі сільськогосподарські умови та заохочувальні заходи імперської адміністрації сприяли наступним хвилям болгарської колонізації. В 1806–1812 рр. на територію Бессарабії переселилося близько 3 тис. болгар¹⁴. На відміну від перших

⁹ Белова Е.В. Миграционная политика на Юге... — С. 87.

¹⁰ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 166–167.

¹¹ Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины / [Брик Е.П., Верховцева И.Г., Галкина А.В. и др.]; под ред. А.И. Киссе — Одесса: СМІЛ, 2014. — С. 75.

¹² Парзулова М.Х. Кримските българи... — С. 22–23, 29.

¹³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии... — С. 186–188.

¹⁴ Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в.: этнические и социально-демографические процессы. — Кишинев: Штиинца, 1979. — С. 185.

болгарських колоністів, яких називали “старими”, їх назвали “новими болгарами”.

Неодноразово зазнавала змін адміністративна підпорядкованість болгар та управлінських структур, які займалися їх облаштуванням та побутом. Вона еволюціонувала від дещо модернізованої османської моделі до типової російської імперської (цинути → генерал-губернаторства).

Відповідно до обставин та завдань державної колоністської політики еволюціонувало й державне законодавство та нормативні акти. Найбільш повне тлумачення прав і привілеїв бесарабських болгар містилося в імператорському указі “Про поселення в Бессарабію болгар та інших задунайських переселенців” (29 грудня 1819 р.) та акті міністра внутрішніх справ В. Кочубея (12 березня 1820 р.), які прирівнювали їх до іноземних колоністів¹⁵. Документи передбачали право переходу зі стану колоністів до інших категорій населення з наступною можливістю працевлаштування у державних установах, а також права торгівлі, виїзду за кордон, купівлі земельних наділів. З 1820 р. і до введення акцизної системи (1863 р.) їм надавалося право вільної торгівлі вином та горілчаними виробами для населення. Переселенці отримали податкові пільги терміном від трьох до десяти років, а до проведення військової реформи 1874 р. звільнялися від військової повинності. Пільги та обов’язки колоністів були зафіксовані в “Статуті про колонії іноземців імперії”.

Внаслідок інтенсивної болгарської колонізації першої чверті XIX ст. західна частина Буджаку в основному була заселена задунайськими переселенцями. Офіційно ця територія називалася “Нова Булгарія”¹⁶. За даними В. Кабузана, чисельність

¹⁵ *Державин Н.С.* Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. Т. 1 // СбНУН. — 1914. — Кн. 29. — XII. — С. 10.

¹⁶ *Бернштейн С.Б.* Болгарские говоры Южного Буджака // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. — М., 1952. — Вып. 2. — С. 5–20.

болгар та гагаузів на 1818 р. сягнула 27,1 тис. осіб, їх частка серед дунайських переселенців дорівнювала 78,3%¹⁷.

Третя хвиля болгарської імміграції пов'язана з подіями російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Цей етап характеризувався масовістю, якісних змін зазнали основні положення процесу переселення. Спершу царський уряд, зацікавлений у стрімкому заселенні Південної Бессарабії, створював колоністам досить сприятливі умови. Планувалося організовувати переселення болгар тих професій, яких не вистачало в регіоні, а саме: корабелів, матросів, ремісників, торговців та виноробів¹⁸. Однак плани виявилися нежиттєвими, оскільки основна маса болгар були хліборобами. Не сприяли вирішенню проблеми ані заохочення різними варіантами пільг, ані надання привілеїв. Втім, політика влади щодо переселенців не завжди була протекційною. Залежно від внутрішньополітичної кон'юнктури та зовнішніх обставин, плани уряду час від часу зазнавали змін. Невдовзі офіційні документи вже наголошували на проблемі дефіциту вільних земель та непомірних бюджетних витратах на облаштування болгарських поселенців¹⁹.

Підписання Адріанопольського мирного договору 1829 р. істотно активізувало переселення болгар до Російської імперії²⁰. Для вирішення питання з нестачею земель була внесена пропозиція щодо передачі “старими” колоністами “новим” 10 десятин землі. Таким чином, земельний наділ скоротився до 50 десятин (замість 60), але й це не вирішило проблеми. Згодом розміри наділів зменшилися ще удвічі²¹.

¹⁷ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области... — С. 33.

¹⁸ Белова Е.В. Миграционная политика на Юге... — С. 105.

¹⁹ Там же. — С. 109.

²⁰ Мещеряков И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг. — Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1965. — С. 100.

²¹ Его же. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.). — Кишинев: Академия наук Молдавской ССР, 1970. — С. 25–27.

На початку 30-х рр. XIX ст. переселення болгар до Бессарабії майже припинилося. Більше того — почалася їх масова реєміграція, пов'язана, по-перше, з невдоволенням політикою російського уряду, який не міг надати новим колоністам якісні земельні ділянки належного розміру та створити сприятливі умови проживання у містах; по-друге, з неврожайми 1832–1834 рр., епідеміями холери і чуми²². В ці роки територію Російської імперії залишили від 18 до 20 тис. осіб. Загалом, станом на кінець 1834 р. існувало 86 колоній (їх кількість не змінювалася до 60-х рр. XIX ст.) болгарських переселенців, які входили до складу чотирьох округ²³.

Під час третьої хвилі імміграції болгарська громада стабілізувала свої соціально-економічні характеристики. Як і раніше, близько 2/3 переселенців були селянами, які займалися городництвом (виросували різноманітні овочеві культури), садівництвом, виноградарством та виноробством (щороку в середньому кожна сім'я, яка вирощувала виноград, виробляла 300–400 відер вина), шовківництвом, ремісництвом (столярством, ткацтвом, котлярством та бочкарством)²⁴. Решту складали купці, торгівці та священики. Болгари-переселенці отримали можливість засновувати у своїх поселеннях школи.

З подіями Кримської війни 1853–1856 рр., як зазначають дослідники, пов'язане останнє масове переселення болгар на терени сучасної України. Невдалий хід бойових дій і відступ російської армії з Болгарії призвів до імміграції близько 900 сімей з Сілістренського краю до Бессарабії. У 1854 р. вони сконцентрувалися в 62 болгарських колоніях задубайських переселенців Ізмаїльської, Нижньо- і Верхньо-Буджацької округ. Особливістю цього переселенського етапу стало те, що допомога з боку російського уряду була практично припинена — весь тягар з облаштування на місцях ліг на плечі самих колоністів. Загалом, важкі соціальні та економічні умови, дефіцит продуктів харчу-

²² *Его же*. Переселение болгар... — С. 202.

²³ *Белова Е.В.* Миграционная политика на Юге... — С. 119–121.

²⁴ *Павленко В.В.* Українсько-болгарські взаємини... — С. 103.

вання та неврожаї стали причиною того, що частина переселенців повернулася на батьківщину.

Дещо пізніше, як стверджує О. Белова, уряд знову запровадив заохочувальні заходи. У результаті мала місце позитивна динаміка масових переселень болгар та гагаузів спершу до російської частини Бессарабії, а з весни 1861 р. — до Приазов'я. Для болгарських переселенців у Приазов'ї було виділено 214 тис. десятин землі, фінансову допомогу, їм надавалися пільги у сплаті податків²⁵. Перше масове переміщення болгар до приазовських степів відбулося після підписання 26 грудня 1860 р. Олександром II указу, який дозволив їх організоване переселення до Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній. Переселенці отримали статус колоністів і, відповідно до норм законодавства Російської імперії, дістали низку пільг та привілеїв²⁶.

У майбутньому стихійна міграція болгар на Приазовські землі відбувалася незалежно від загальної колоністської політики Російської імперії. За даними С. Пачева, в 1861–1862 рр. болгарськими колоністами на території Приазов'я було засновано ряд колоній, а саме: у Бердянському повіті — Софіївка, Андрівка, Палаузівка, Трояни, Іванівка, Преслав, Інзівка, Банівка, Діанівка, Маринівка, Романівка, Вячеславівка, Зеленівка, Радолівка, Гюнівка, Манойлівка, Цареводарівка, Строганівка, Аннівка, Петрівка, Першомиколаївка, Райнівка, Богданівка, Степанівка, Федорівка, Надіївка, Гірсівка, Варварівка, Оленівка, Михайлівка (всього 30 колоній). У Мелітопольському повіті — Олександрівка, Дмитрівка, Болград і Волканешти (4 колонії)²⁷. Деякі з колоній (Варварівка, Оленівка, Михайлівка, Царицино,

²⁵ Белова Е.В. Миграционная политика на Юге... — С. 183.

²⁶ Зеленчук В.С. Население Бессарабии... — С. 140.

²⁷ Пачев С.И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 17.

Болград та Волканешти) з різних причин зникли з мапи України, решта існує дотепер²⁸.

Щодо загальної чисельності болгар на середину XIX ст. на території Південної Бессарабії, то вона, згідно підрахунків В. Морозана, сягнула 73,2 тис. осіб²⁹. Внаслідок міграційних потоків на середину 60-х рр. XIX ст. сформувалися три райони компактного розселення болгар — Бессарабія, Приазов'я та Крим, а також ряд дисперсних поселень у Херсонській губернії: під Одесою, Миколаєвом та Тирасполем.

Природне зростання населення болгарських колоній та нестача земель для господарювання стали рушійним фактором розселення болгар теренами Причорномор'я. Зокрема, до 1881 р. кілька болгарських сіл було засновано в Криму. Наприкінці XIX — початку XX ст. вихідці з материнських колоній Бессарабії заснували нові поселення на Півдні України. Стале зростання болгарської громади засвідчувало неабиякі досягнення колоністів. Перепис населення Російської імперії 1897 р. зафіксував 172,4 тис. болгар (0,14% від загальної маси населення). Більшість з них проживала на території Бессарабської (87 138 осіб), Таврійської (41 417 осіб) та Херсонської (25 685 осіб) губерній³⁰.

У контексті вивчення історичних аспектів повсякденного життя, побуту та релігійних звичаїв болгарських переселенців надзвичайно цікавим є дослідження діяльності Болгарського настоятельства, створеного 1854 р. в Одесі.

²⁸ Мільчев В.І., Песєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у два перші десятиріччя радянської влади (1920–1939 рр.) // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя: Тандем-У, 2006. — Т. 9. — С. 29.

²⁹ Морозан В.В. Формирование и деятельность административных органов управления в Бессарабской области в начале XIX в. // Клио: журнал для ученых. — Санкт-Петербург, 2005. — № 1 (28). — С. 100.

³⁰ Перепис населення Російської імперії 1897 р. — Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_Російської_імперії_1897.

Засновником настоятельства та його наставником упродовж 30 років був Микола Палаузов (1821–1899 рр.). На початку 1830-х рр. він із родиною переїхав до Одеси з болгарського м. Габрово, здобув тут середню та вищу освіту, вступив на службу до Одеської портової митниці і дослужився до чину дійсного статського радника.

У протоколі першого засідання настоятельства від 2 лютого 1854 р. зазначено: “Вирішили заснувати настоятельство з чотирьох осіб, яке буде зібрані кошти вносити на зберігання в Одеський комерційний банк для використання їх на потреби, які виникнуть”³¹. Настоятелями були обрані С. Тошкович, М. Палаузов, М. Тошкович та К. Палаузов.

21 травня 1858 р. влада запровадила в дію спеціальний документ — Тимчасову інструкцію, яка регламентувала діяльність настоятельства. Згідно з нею, до його складу входили настоятелі, обрані з болгар, які перебували на той час в Одесі, головний покровитель й попечитель, яким став архієпископ Херсонський і Таврійський Іннокентій. До функцій останнього входили контроль та керівництво цим органом. У випадку виходу одного з членів настоятельства, він же затверджував нового представника. Інструкція передбачала, що один з членів настоятельства контролював фінансові надходження, інші опікувалися існуючими заощадженнями. Процедура передачі пожертвуваль на рахунки цього органу передбачала переказ коштів на казначейські рахунки одного з членів настоятельства.

Основними напрямками діяльності настоятельства були: допомога коштами болгарським церквам, підтримка існуючих болгарських навчальних закладів, опікування освітою пастирів церков та направлення їх до училищ, допомога у виборі майбутньої професії представникам болгарського етносу, які опинилися на території Російської імперії (при цьому враховувався дефіцит кваліфікованих спеціалістів у конкретних галузях господарства).

³¹ ДАОО, ф. 2, оп. 14, спр. 38, арк. 42.

Основною метою настоятельства, як зазначалося, було “збирання громадського капіталу для сприяння освіті болгарського юнацтва та постачання церков в Болгарії богослужбовими книгами та священницькими ризами, збір добровільних пожертв на користь задунайських співвітчизників”. Замість статуту настоятельство керувалося інструкцією, затвердженою владою та переданою через архієпископа Інокентія.

Згідно листа Одеському міському голові, на 23 червня 1877 р. на балансі настоятельства знаходилися: 30 тис. руб., пожертвуваних болгарськими колоністами на потреби освіти болгарського населення; будинок, який пожертвував надвірний радник С. Граматіков; щорічно отримувана субсидія в сумі 1,5 тис. руб. від Міністерства народної освіти; добровільні пожертви, які на 1872 р. обчислювалися 483 руб., 1873 р. — 290 руб., 1874 р. — 129 руб., 1875 р. — 442 руб., 1876 р. — 146 руб. У листі також зазначалося, що у 1876 р., враховуючи розорення турками болгар та переїзд останніх до Одеси, на їх потреби додатково було виділено 16,9 тис. руб.³².

З напрямів благодійної діяльності настоятельства виділялися такі: підтримка болгарських церков, допомога існуючим болгарським училищам та відкриття нових навчальних закладів, виплата стипендій болгарському юнацтву, сприяння перекладанню болгарською мовою “корисних для народу книг, приймаючи заходів для розповсюдження їх в Болгарії”, матеріальна допомога болгарам, які опинилися без засобів існування.

Попри розмаїтість діяльності настоятельства, поза його компетенцією залишалися благодійні заклади, які опікувалися дітьми та особами похилого віку. Відомо, що членами цієї організації не здійснювався спеціальний облік осіб та організацій, які зверталися до настоятельства за допомогою.

Не рідкими були випадки відмов у наданні матеріальної допомоги в повному обсязі. Натомість в обов’язковому порядку виплачувалась певна сума коштів для повернення на територію

³² Там само, арк. 46–47.

Болгарії. Документи свідчать, що для цього були об'єктивні підстави: настоятельство потерпало від нестабільності надходження пожертв на свою діяльність внаслідок існування цілої низки подібних організаційних центрів.

З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. активізувалася і діяльність настоятельства: 25 дівчаток та 7 хлопчиків (діти з постраждалих родин) були перевезені до Одеси та влаштовані на навчання. Завдяки клопотанням членів настоятельства до російського посла у Константинополі М. Ігнат'єва були звільнені та повернуті на свої робочі місця ув'язнені болгарські вчителі.

Настоятельство надавало чималу матеріальну допомогу нужденним. У його структурі існувала комісія з пошиття одягу для болгар, які зазнавали переслідувань. У грудні 1877 р. комісія відправила через російське посольство в Константинополі вісім тюків теплої одягу та дві тисячі теплих ковдр³³.

Загалом, майже за 30 років свого існування настоятельство передало на потреби болгарського населення близько 30 тис. руб. Воно здійснювало масштабну підтримку тих, хто опинився за межами батьківщини, передусім біженцям.

Революційні події 1905–1907 рр., у вир яких були втягнуті величезні території та маси населення, мали значний резонанс на півдні України. Активно відреагувало на них болгарське середовище. Добре відомі прізвища та імена керівників революційних гуртків — Асена та Івана Христових, Миколи Шишмана, Івана Хинева, Василя Іскімші та ін. Центрами діяльності гуртків стали м. Болград та сс. Кубей й Чийськ. Влада жорстко реагувала на найменші прояви соціальної непокори. Хрестоматійними є факти придушення повстання в с. Кубей та засудження його ватажків І. Хинева та К. Дечева до 12 років каторги. За участь у революційному русі 1905–1907 рр. на Ізмаїльщині кілька вчителів та священиків-болгар були ув'язнені, а 16 підбурювачів — заслані до Сибіру.

³³ Там само, арк. 61.

Криза початку ХХ ст. в сільськогосподарському секторі та столипінська аграрна реформа 1906–1910 рр., яка намагалася знайти шляхи виходу з неї, спричинили потужні внутрішні міграції населення імперії. В історіографії прийнято вважати, що основною метою реформи було створення нових селянських господарств шляхом руйнації общинного землеволодіння, розширення кола приватних землевласників та сприяння зростанню заможного селянства шляхом обмеження впливу селянської общини³⁴. Внаслідок проведеного комплексу заходів з общинної форми землекористування у приватну власність перейшло 42% дворів Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Тим часом ситуація в болгарському селі розвивалася в річищі загальноімперських тенденцій, найбільчистою серед яких був земельний голод. Так, у болгарських селах з 50 десятин у середині ХІХ ст. середній розмір ділянки зменшився до 10–15 десятин на початок ХХ ст.³⁵. В контексті сталого демографічного зростання громади чимдалі гострішим ставало земельне питання. Ліквідація общинної форми землекористування створила сприятливі умови для концентрації земельних ресурсів, з одного боку, і подальшого розселення болгарського населення теренами України, з іншого. Результатом цього стало заснування упродовж 1906–1910 рр. більше десяти нових поселень³⁶.

В роки Першої світової війни становище болгарських поселенців значно погіршилося. Більша частина чоловічого працездатного населення була мобілізована до армії, відчутно скоротилися посіви. На непідсильний тягар перетворилися податки та інші платежі. Так, у звіті завідуючого державним майном у Болградській волості Бессарабської губернії за 1916 р. М. Миналова зазначалося, що на цій території нараховувалося 880 орен-

³⁴ Волковинський В.М., Хоптяр Ю.А. Столипінська аграрна реформа // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2012. — С. 859–860.

³⁵ Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы / Составит.: В.Н. Виноградов, М.Д. Ерещенко и др. — М.: ИНДРИК, 1996. — С. 101.

³⁶ ДАКО, ф. 20, оп. 1, спр. 13, арк. 18, 37, 47, 54.

дарів державних земель. У 1916 р. вони повинні були сплатити за оренду 347,9 тис. руб., а надійшло лише 122 тис. руб.³⁷. Абсолютна більшість місцевих орендарів була неспроможна сплачувати оренду у повному обсязі. Крім того, збільшилися розміри земських зборів та викупних платежів. Все це дає підстави зробити висновок про досить скрутне становище болгарського населення, яке, щоправда, цілком корелювалося з загальними регіональними проблемами в контексті розгортання подій Першої світової війни.

Отже, поява болгар на півдні України була обумовлена значною кількістю геополітичних, економічних, військових та релігійних факторів і стала невід'ємною частиною міграційних рухів, які охопили південно-західний регіон Російської імперії. У переселенні, формуванні діаспорних осередків, налагодженні життя і побуту виокремлюється ряд етапів, кожний з яких мав свої особливості. Загалом укорінення болгар в українському Степу тривало впродовж XVIII–XIX століть. Як і решта іноземних колоністів, болгар одержали низку господарських переваг, привілеїв та пільг (володіння значними земельними ділянками, звільнення від податків тощо). Втім, незважаючи на масштабність переселенських рухів, питома вага болгар в населенні краю у порівнянні з німецьким, єврейським, грецьким етносами була невисокою. За підрахунками А. Каппелера, на 1897 р. вона складала 0,14% і випереджала лише гагаузів (0,004%)³⁸. Постійно зростаючий дефіцит земельних ресурсів ускладнював стосунки болгар з сусідами — українським та російським селянством, яке превалювало у соціальній та етнічній структурі тогочасного соціуму Південної України. Велика протяжність і малоосвоєність новоприєднаних територій імперії, слабкість комунікативних зв'язків стали істотним гальмівним чинником інтеграційних процесів. Внаслідок цього усталена традиційна ідентичність болгар залишалася домінантною. Ситуація почала

³⁷ Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии... — С. 103.

³⁸ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. — С. 302.

змінюватися лише наприкінці XIX ст., в епоху інтенсифікації промислово-аграрного розвитку, появи нових засобів зв'язку та технологій. Вже в середині XIX ст. у середовищі болгарських переселенців увиразнилися тенденції суспільної модернізації, пов'язані не з існуючим традиційним общинним устроєм, а появою новітніх інститутів, таких як Одеське болгарське настоятельство.

1.2 Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напрямку

Події Української революції 1917–1921 рр. становлять одну з найпомітніших і найважливіших сторінок новітньої історії нашої держави. Їх масштабність та глибину впливу на політичні, державотворчі та економічні процеси важко переоцінити. Революція пройшла ряд етапів, хронологічні рамки яких визначали різні моделі державних утворень — Центральна Рада, Українська держава гетьмана Павла Скоропадського та Директорія Української Народної Республіки. Непересічною подією стало проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Загальний контекст національно-визвольних змагань і соціального протистояння, у руслі яких розвивалися події, вимагав постійної уваги лідерів до національної проблематики та визначення позиції стосовно етнічних меншин. Не випадково ці питання знайшли своє відображення у працях та виступах М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, були невід'ємною складовою усіх чотирьох універсалів Центральної Ради, Закону “Про національно-персональну автономію” та Конституції УНР. В контексті тогочасних теоретичних пошуків і політичних декларацій відбувався процес інституалізації установ та органів, які опікувалися національним питанням — спеціальних комісій, генеральних секретарств, міністерств тощо.

Реальні етнополітичні процеси у Південній Україні відбувалися у надзвичайно складних умовах — на тлі спроб утвердження влади Центральної Ради та Директорії, наступів військ

А. Денікіна, П. Врангеля та більшовицьких військових формувань, створення й зникнення квазідержавних утворень і багаторазової зміни кардинально відмінних політичних режимів. Як зауважує Л. Якубова, “втягнення у події революції Степової України та інтеграція останньої з Українською Народною Республікою була величезною проблемою як для Центральної Ради, так і для Директорії”³⁹. На жаль, проблематика участі болгар у подіях 1917–1921 рр. недостатньо забезпечена документальним матеріалом, що унеможливлює детальну реконструкцію подій.

Дещо більше збереглося документів, які дозволяють реконструювати участь болгарського населення у селянських повстаннях 1918–1921 рр. під проводом Нестора Махна. Г. Корольов звернув увагу на визначальну роль “повстанства й партизанщини як явищ, що характеризують самостійність феномена Української революції, а також допомагають прослідкувати наявність спільних рис протестної боротьби в різних регіонах”⁴⁰.

Складність і суперечливість партизанського руху яскраво характеризують обставини збройної боротьби українських повстанських формувань під керівництвом Нестора Махна. Гуляйпільська республіка, як центр потужного і строкатого за національним складом учасників селянського повстанського руху, приваблювала до своїх лав і місцевих болгар, які, поряд з українцями, греками, німцями та навіть євреями, брали участь у махновських загонах. Болгари Таврії, яких на той час було близько 40 тис. осіб, заселяли у Приазов’ї 30 колоній, розташованих між річками Бердою та Молочною⁴¹. Контроль над цими територіями означав, по суті, контроль за виходом до Азовського моря. Саме тому Надазов’я посідало чільне місце в

³⁹ Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст... — С. 53.

⁴⁰ *Корольов Г.О.* Український федералізм в історичному дискурсі (ХІХ — початок ХХ століття). — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 81–82.

⁴¹ *Пачев С.І.* Народи Північного Приазов’я: етнічний склад та особливості побутової культури. — Запоріжжя: Просвіта, 1997. — С. 21.

стратегічних інтересах низки політичних сил: від австро-німецької окупаційної адміністрації та більшовиків до денікінців та врангелівців, масштабні наступи яких відбулися у червні 1919 р. та квітні–червні 1920 р. Махновська верхівка розуміла усю важливість лояльності місцевого болгарського населення, ставлення якого до махновського руху на початкових етапах було неоднозначним.

Після ознайомлення з махновськими пропозиціями щодо майбутньої організації суспільного ладу між болгарськими представниками та особисто Н. Махном відбулися переговори. Позиції сторін дещо різнилися, але суттєвих суперечок не виникло. Болгарське населення отримувало право автономії в махновській республіці, центром якої повинно було стати м. Бердянськ⁴². У болгарських селах запроваджувалося самоврядування, що мало спиратися на старі управлінські кадри старост та писарів. Створювалися також загони самооборони для виконання міліцейських функцій.

Під протекторатом Махна болгарські села Приазов'я перебували до літа 1919 р. За цей час були організовані збройні загони в сс. Палаузівка, Діанівка, Трояни, Цареводарівка та Софіївка⁴³. Незважаючи на позитивне сприйняття політики махновців, все ж існували певні суперечності в їх стосунках з болгарськими поселенцями. В підоснові їх були передусім викривлені уявлення про “махновщину” як явище загалом, тиражовані засобами масової інформації та пропаганди. Відсутність повноцінної торгівлі на підконтрольній махновцями території (через програмні положення анархістської доктрини щодо товарно-грошових відносин та ізоляцію території від зовнішнього світу) викликала незадоволення болгар, які втратили колишній ринок збуту і, відповідно, прибутки. Не втрачали актуальності й

⁴² Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 105.

⁴³ Чоп В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921 рр.) // Наукові записки: Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 1999. — Вип. 11. — С. 175.

міжетнічні українсько-болгарські суперечності на ґрунті постійної конкуренції на місцевому ринку.

15 березня 1919 р. махновські загони зайняли Бердянськ, а вже у червні почався їх відступ під натиском збройних сил генерала А. Денікіна. Одним з керманичів махновських загонів був Г. Голик, його помічником став С. Кара — обидва болгари за національністю.

У 1919–1920 рр. махновці здійснили кілька спроб встановлення контролю над Приазов'ям, які виявилися невдалими. Жовтень–листопад 1920 р. ознаменувалися боями з регулярними частинами Червоної армії. Ворогуючі сторони, намагаючись винищити все на своєму шляху, спустошували господарства болгарських поселенців: були розорені угіддя, пасовища, зруйновані транспортні мережі. Все це завдало непоправного удару по колись квітучих болгарських колоніях.

На початку грудня 1920 р. після поразки від Червоної армії у бою під Преславом (на той час — центр болгар Таврії) махновці вимушені були залишити болгарські колонії. Рейдом через Катеринославщину вони пройшли на північ і назад вже не поверталися.

Втім, взаємини між болгарами та повстанськими загонами склалися не лише на засадах взаємодопомоги та спільності інтересів. Частина непідконтрольних Н. Махну загонів не гребували пожитися за рахунок заможних болгар. Грабіжницькі набіги були руйнівним фактором історії болгарських поселенців впродовж 1918–1921 рр. Влітку 1920 р. махновські загони знову проявили себе у болгарських селах Первомайського повіту. Так, у сс. Вільшанка та Станковатка вони вбили кілька місцевих жителів, розорили десятки господарств та викрали худобу⁴⁴. Особливо постраждало населення Цареводарівки, Інзівки та Романівки. У 1921 р. махновцями було вбито 24 болгар-чоловіків з с. Інзівка.

⁴⁴ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 70.

Болгарське населення не стояло осторонь антибільшовицьких виступів, а, навпаки, підтримувало їх. Болгари-колоністи виступали об'єднаними силами з німецькими поселенцями півдня України через подібність соціального та майнового статусу. Як зазначав Ю. Котляр, осередками повстань болгарського населення в 1917–1918 рр. стали сс. Северинівка Краснянської волості та Великий Буялик Іванівської волості⁴⁵. Однак цим регіоном вони не обмежувалися. Вже у серпні 1919 р. повстанський рух перекинувся на поселення вздовж Південного Бугу. Найбільш потужні заворушення відбулися в колоніях Терновка та Поповка⁴⁶. Згодом тут же мали місце виступи проти денікінців, які були жорстко придушені каральними загонами⁴⁷.

Помітним осередком боротьби проти білогвардійців у 1919 р. стало с. Кутузове Одеської губернії. Під час придушення повстання тут було захоплено болгар С. Стоєва та Г. Ільєва⁴⁸. Обидва у вересні 1919 р. були розстріляні білогвардійцями у місцевій в'язниці.

Білогвардійський режим з контрибуціями, реквізиціями та примусовими мобілізаціями спричинив масові селянські виступи. 22–24 вересня 1919 р. у Вільшанці було закатовано 13 місцевих жителів. У відповідь під керівництвом селянина Антона Карамалака був сформований партизанський загін, який своїми диверсійними акціями протидіяв білогвардійській армії⁴⁹.

Осередком антирадянського руху стали сс. Яски та Маяки на Одещині. Повстанський загін цих сіл очолили болгари П. Попов та І. Пасевич. Згодом вони загинули — П. Попов при

⁴⁵ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин... — С. 100–102.

⁴⁶ Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. — 1926. — № 3–4 (18–19). — С. 73.

⁴⁷ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 18.

⁴⁸ ДАОО, ф. Р-813, оп. 1, спр. 47, арк. 12.

⁴⁹ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 69–70.

обороні водогону села у вересні 1921 р., а І.Пасевич — у листопаді 1921 р., захищаючи родину від фізичної розправи⁵⁰.

Спорадичність і ситуативність виступів болгарського селянства, відсутність усвідомлених політичних вимог і мінливість громадянської позиції не були чимось властивим тільки болгарським селам. Вся Південна Україна перетворилася на арену виснажливих бойових дій. Виступи представників етнічних груп, зокрема, болгарської проти радикалізму більшовицько-комуністичного та архаїки білогвардійського режимів унаочнили загальну політичну кризу. Тим часом пошук платформи примирення перетворився на першочергове завдання для всіх політичних сил. З часом навіть більшовики змушені були задуматися над цим.

Події 1917–1921 рр. виявили для більшовицької партії ряд вкрай небезпечних тенденцій. Вони були пов'язані з активізацією відцентрових сил, що набирали дедалі ширшого розмаху. В Україні це проявилось спочатку у формі “реального автономізму”, завершившись проголошенням Центральною Радою власної держави. Понад три роки українське питання було альфою і омегою національно-визвольних змагань на українських теренах, але врешті зазнало болісної поразки. Однак значення тогочасних подій важко переоцінити. Саме під тиском гіркого досвіду громадянського протистояння більшовики були змушені суттєво підкорегувати свою політику, зокрема, національну.

Історія радянських органів етнополітичного регулювання стала яскравим і характерним віддзеркаленням цього повороту. Щоб зберегти керованість процесом, Кремль змушений був піти на певні поступки. Уніфікаційно-централізаторська модель розв'язання національного питання була трансформована у псевдофедеративну.

Для реалізації національної політики потрібний був спеціальний орган, який би координував роботу усіх установ радянської

⁵⁰ ДАОО, ф. Р-813, оп. 1, спр. 47, арк. 15–16.

влади, які мали відношення до національного питання. Ним став створений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. на II Всеросійському з'їзді рад Наркомнац, який проіснував до квітня 1923 р. Наркомом у справах національностей був призначений Й. Сталін. У “Положенні про Наркомнац” фіксувалися такі завдання: “забезпечення мирного та братерського співіснування усіх національностей колишньої Російської імперії з врахуванням особливостей побуту, культури та економічного розвитку, сприяння матеріальному та духовному розвитку народів, контроль та реалізація національної політики радянської влади”⁵¹.

Структурними частинами наркомату стали відділи, які займалися вирішенням питань певної національності або груп національностей. До їх завдань входило інформування органів радянської влади про економічні, соціальні та побутові проблеми етнічних меншин, агітація і пропаганда більшовицьких ідей. В апараті наркомату були створені також кілька столів: статистики, агітації і пропаганди, підготовки загальних декретів та зв'язків з закордоном. Національні комітети та відділи наркомату мали розгалужену мережу національних комісаріатів і відділів при губернських, повітових і міських радах. 19 квітня 1920 р. при Наркомнаці були створені національні представництва, які функціонально пов'язували автономні республіки і області з центром⁵².

У процесі низки реорганізацій викристалізувалася специфічна структура Наркомнацу. Крім колегії, функціональних та національних відділів, наркомат включав відділ національних меншин, представництва автономних республік, областей та комун, а також колегію — Раду національностей. На думку В. Наулка, остання стала органом, який, по суті, визначав вектори політичного, господарського та культурного розвитку етнічних меншин⁵³.

⁵¹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине... — С. 55.

⁵² Дённингхаус В.А. В тени “Большого Брата”... — С. 81–83.

⁵³ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей... — С. 124.

Наркомнац відігравав провідну роль у реалізації національної програми більшовиків. Основним завданням інституції стала підготовча робота щодо створення національно-територіальних автономій. Необхідність створення автономних одиниць дещо конкретизувала його діяльність у різних сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя етносів. На 1922 р. підготовча робота зі створення національних адміністративно-територіальних одиниць в основному була завершена.

Утворення СРСР призвело до фронтальної реорганізації адміністративно-управлінської структури держави. У квітні 1923 р. Наркомнац був ліквідований, але його спадок (позитивний і негативний) був використаний відповідними державними структурами у майбутньому. правонаступником Наркомнацу стала Рада національностей ЦВК СРСР. Але діяльність цієї установи звелася до “своєрідної передавальної ланки з функцією мало-ефективного листування між громадськими організаціями національних меншин та відомствами”⁵⁴. На відміну від Наркомнацу, який являв собою державну структуру з постійним штатом співробітників і мав свої органи в столиці та регіонах Росії, Рада національностей була лише відомчо-представницьким органом.

Історія становлення органів етнополітичного регулювання в Україні мала виразну специфіку, що обумовлювалося як пізнішим в часі включенням республіки до Радянської імперії, так і спадком попереднього етапу національно-визвольних змагань. Здійснення відповідних заходів у середовищі неросійськомовного населення стало приводом до формування у структурі партійних та радянських інституцій секцій, груп, столів та інших підрозділів по роботі з етнічними меншинами. В результаті до літа 1920 р. на підконтрольній більшовикам території України функціонувала досить широка мережа національних секцій у складі партійних комітетів, підпорядкованих відповід-

⁵⁴ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 193–197.

ним національним відділам (бюро) агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. З квітня 1920 р. діяв естонський відділ агітації та пропаганди з секціями у Харкові, Києві, Одесі та єврейський відділ з секціями у Харкові, Катеринославі та Одесі. У травні розпочав свою роботу латиський відділ (з секціями у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві), а з червня — литовсько-білоруський відділ, згодом перейменований на литовське бюро при ЦК КП(б)У. Загалом на кінець 1920 р. діяло близько ста національних секцій⁵⁵.

У структурі Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У була відокремлена і болгарська секція. Її створенню передувало звернення-доповідь (підписане представниками від болгар Криму — І. Ганчевим, Таврії — Д. Дімітровим та Херсонської губернії — Є. Божковим, Г. Дімітровим та А. Главчевим), датоване 5 листопада 1920 р. й адресоване голові РНК УСРР Х. Раковському. В ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що болгарська громада лишилась чи не єдиною, яка не мала свого організаційного центру в структурі партійно-держаних органів. У документі зазначалося, що болгари компактно проживали на території Таврійської, Херсонської губерній та в Криму. В Таврії, відзначали автори, “ми маємо приблизно 100 тис. населення, яке зосереджено в основному в Бердянському повіті. Декілька сіл (2–3) є в Мелітопольському повіті... В Херсонській губернії було 10 болгарських сіл з населенням менше ніж у Таврії. Але економічний стан розвитку трохи гірший”⁵⁶. Характеризуючи болгар Криму, болгарські комуністи зазначали: “...що стосується Криму, то тут існує 15 болгарських сіл, з чисельністю населення приблизно до 45 тис. осіб. І треба сказати, що там ситуація дещо інша. Економічний стан гірший, але революційна активність більш висока. Виходячи з усього цього, просимо Вас, товариш Раковський, підтримати наші намагання у створенні болгарської секції, яка стане певним об’єднуючим сегментом болгар Таврії, Херсонщини та Криму”. Вже 12 листопада лист

⁵⁵ Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 69.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 509, арк. 31–32.

отримав схвальну резолюцію “Підтримати” від голови уряду УСРР Х. Раковського⁵⁷.

Протягом 1920–1923 рр. національні секції агітпропу ЦК КП(б)У відігравали провідну роль у здійсненні національної політики більшовицької партії на території УСРР. У процесі налагодження поточної радянської роботи органи етнополітичного регулювання вимушено створювалися й у радянській владній вертикалі. Зокрема, 12 серпня 1921 р. була сформована Рада нацменшин Народного комісаріату освіти. До повноважень центрального національного бюро, що було виокремлено в його структурі, належало управління культурно-освітньою роботою серед етнічних меншин та залучення їх до культурного будівництва⁵⁸. Досить складною була система національних органів на місцях — передбачалося утворення губернських, повітових та волосних бюро (секцій). Секції були зобов’язані затверджувати кошториси матеріального забезпечення та фінансування закладів етнічних меншин. До повноважень бюро входило відкриття, реорганізація та ліквідація освітніх закладів. Керівництво мережею місцевих національних бюро здійснювалося колегією центрального бюро — завідуючим та двома заступниками. Засідання бюро відбувалися щотижня. До кола завдань колегії входило опрацювання річного плану роботи та бюджету, а також загальне керівництво бюро.

На кінець 1923 р. продовжували роботу чотири центральних бюро (єврейське, польське, німецьке та латиське)⁵⁹. Болгарське бюро було організоване згідно постанови РНК УСРР 6 червня 1924 р. Територіально воно розміщувалося в Одесі⁶⁰. Його діяльність була спрямована на освітній та культурний розвиток болгарської етнічної меншини УСРР та розподілялася на кілька напрямів — організаційний, сфера соціального виховання, по-

⁵⁷ Там само, оп. 20, спр. 334, арк. 32–34.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 616, арк. 94.

⁵⁹ Там само, оп. 3, спр. 1011, арк. 1, 4–5, 15.

⁶⁰ Там само, спр. 996, арк. 25, 76.

літосвітня та методична робота, професійна освіта та організація видавництва літератури болгарською мовою⁶¹.

Національні секції при ЦК КП(б)У, наркоматах і відомствах стали першими органами з регулювання державної національної політики. Разом з тим, зважаючи на відсутність чітко визначеної концепції існування органів влади такого характеру, дефіцит фінансового та кадрового забезпечення, їх діяльність виявилася не досить ефективною. Суперечливість реалізації етнополітичного курсу більшовиків в Україні виявилася, зокрема, й у невдалих спробах утворити згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 15 липня 1920 р. Наркомнацу (за прикладом однойменної структури РСФРР) — радянської установи, яка б здійснювала адміністративний контроль етнічних меншин.

В 1921 р. виникла ідея про необхідність створення спеціального координуючого органу республіканського масштабу по роботі серед етнічних меншин. На засіданні Президії ВУЦВК 13 квітня 1921 р. було ухвалено рішення замість Наркомнацу утворити Відділ національних меншин при НКВС УСРР⁶². Згідно Положення ВУЦВК “Про Відділ національних меншин при НКВС” до основних завдань Відділу відносилося “забезпечення мирного співіснування усіх національностей, які проживали на території УСРР, всебічне сприяння розвитку усіх національних меншин та контроль за реалізацією національної політики радянської влади”⁶³. По суті, йшлося про дублювання функцій розформованого Наркомнацу. Втім, постійний брак фінансування, тотальна нестача кадрів та голод 1921–1923 рр. призвели, як наголошує В. Чирко, до того, що Відділ більше нагадував напівформальну державну інституцію⁶⁴.

Подальші загальносоюзні пертурбації системи органів національної політики не обійшли стороною УСРР. Новий етнополітичний курс, проголошений XII з’їздом ВКП(б) і розвинутий

⁶¹ Там само, оп. 6, спр. 710, арк. 1–7.

⁶² Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1816, арк. 1, 46.

⁶³ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 995, арк. 39.

⁶⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні... — С. 37.

постановою ВУЦВК й РНК УСРР від 1 серпня 1923 р., спричинив тотальну ревізію не лише курсу національної політики в Україні, а й інституційної мережі його реалізації. Незабаром ВУЦВК виступив з ідеєю створення спеціальної комісії з національних питань⁶⁵. Національний курс, проголошений у 1923 р., увійшов в історію під назвою “коренізації”. Ця проблема добре досліджена в історіографії⁶⁶. Зазначимо лише, що коренізація увібрала в себе комплекс заходів адміністративного, кадрового, економічного та культурного характеру. Усі вони розглядалися правлячою партією як інструмент, що мав забезпечити суспільні зміни та трансформації, які б слугували зміцненню “диктатури пролетаріату”.

Варто пам’ятати, що лібералізація в національному питанні була вимушеним кроком, своєрідною “козирною картою”, за допомогою якої більшовики прагнули виграти час, зміцнивши свої позиції в національних республіках та в середовищі

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1519, арк. 25.

⁶⁶ *Дзюба І.М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. — 276 с.; *Сфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 230 с.; *Його ж.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 82–93; *Його ж.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 4. — С. 37–47; *Його ж.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр.: Освіта та наука. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 71 с.; *Його ж.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с.; *Якубова Л.Д.* Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / Л.Д. Якубова, О.С. Рубльов. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 406 с.; *Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки* / [В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук та ін.]; під ред. В.А. Смолія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 392 с.; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 507 с.

етнічних громад. Політика коренізації в Україні була проголошена на етапі виходу з системної економічної кризи не випадково. Заграючи з національними прагненнями, більшовики намагалися мобілізувати знекровлене роками воєнного лихоліття та голоду суспільство навколо завдань господарського й етнокультурного будівництва. Тим часом проблеми накопичувалися. Неспокійно було і в середовищі етнічних меншин, представники яких відкрито висловлювали невдоволення політикою більшовиків і навіть йшли на конфлікти з владою. По суті, країна вступила у смугу системної кризи. Побоюючись дальшого загострення існуючих суперечностей, які загрожували перерости у відкрите протистояння, більшовицькі лідери змушені були йти на поступки та компроміси.

Запровадження нового курсу в національній політиці повинно було створити умови для перегрупування сил за рахунок зменшення потужності відцентрових процесів, а в майбутньому — гарантувати цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів⁶⁷. Проте з самого початку виявилися значні розходження у розумінні ідеї коренізації верхівкою партії, її низовими організаціями та суспільством. Згодом в УСРР коренізація перетворилася в унікальне явище, яке визначало напрями розвитку республіки упродовж наступних десяти років (1923–1933 рр.).

Політика коренізації в УСРР стартувала з постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” (1 серпня 1923 р.). Цей документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних відносин у республіці. Дещо пізніше для її конкретизації були прийняті постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою” (листопад 1925 р.) та постанова РНК УСРР “Про задоволення

⁶⁷ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 1... — С. 172–173.

культурних потреб населення національних районів” (грудень 1926 р.)⁶⁸.

20 квітня 1924 р. “Вісті ВУЦВК” повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової Комісії національних меншин у складі Совцова (голова), Й. Гафтеля, Я. Саулевича та І. Сударського. 29 липня 1924 р. ЦКНМ була затверджена у такому складі: Совцов, І. Сударський, Й. Гафтель, Я. Саулевич, Д. Парванов та І. Дік⁶⁹. Мета, напрями роботи та організаційна структура ЦКНМ були визначені в Положенні “Про Комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи”, ухваленому ВУЦВК та РНК УСРР 22 жовтня 1924 р. Завдання новоутвореної інституції полягали у керівництві радянським будівництвом у середовищі етнічних меншин УСРР, врегулюванні міжетнічних взаємин та здійсненні політики коренізації. Члени Комісії призначалися Президією ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей. Щодо голови Комісії, то він призначався ВУЦВК з числа членів Президії ВУЦВК. Члени Комісії розподіляли між собою роботу серед решти етнічних меншин. Фінансування діяльності Комісії покладалося на ВУЦВК⁷⁰. Можна погодитися з Л. Якубовою, яка стверджує, що поява подібної інституції в структурі радянських органів виконавчої влади яскраво демонструвала підвищення значимості національного фактору у внутрішній політиці більшовицької влади⁷¹.

9 березня 1926 р. був затверджений новий склад ЦКНМ: голова — М. Лобанов, заступники — від польського населення — Я. Саулевич, єврейського — Б. Левін, німецького — Й. Гафтель,

⁶⁸ Національні відносини в Україні у XX ст... — С. 126–127, 170–171.

⁶⁹ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 408.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 28, арк. 1.

⁷¹ Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... — С. 181.

болгарського — С. Міцев, грецького — С. Ялі, без визначення — Я. Кантор⁷². Відомо, що ще у вересні 1925 р. до складу ЦКНМ, крім С. Міцева, увійшов Б. Малчев⁷³. Проблема кадрового забезпечення, на якій вже наголошувалося, стала причиною збільшення навантаження на її членів (наприклад, С. Міцев, крім болгар, змушений був опікуватися додатково питаннями молдован та албанців). Крім етнічного принципу, Комісія практикувала й територіальний підхід до розподілу навантаження на своїх членів (С. Міцев, наприклад, керував роботою Мелітопольського, Первомайського, Зінов'євського, Лубенського окружних бюро національних меншин та республіканського бюро Молдавської АСРР)⁷⁴. 18 грудня 1926 р. секретар ВУЦВК П. Буценко був призначений (за сумісництвом) головою ЦКНМ.

На виконання постанови ВУЦВК та РНК УСРР “Про Центральну комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншостей” (29 лютого 1928 р.) були утворені окружні комісії у справах національних меншин, що безпосередньо вплинуло на зростання штатів її регіональних осередків. На початок 1928 р. чисельність нацменпрацівників зросла до 140 осіб. Троє з них працювали по болгарській лінії⁷⁵.

Функції місцевих органів ЦКНМ, згідно положення “Про Комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи”, виконували бюро національних меншин при президіях губернських та окружних виконавчих комітетів. У губерніях, де не було потреби у створенні подібних місцевих бюро, їх функції покладалися на уповноважених, призначених

⁷² *Ії жс.* Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи 1924–1934 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — № 14. — С. 346.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 81, арк. 30.

⁷⁴ Там само, спр. 244, арк. 2.

⁷⁵ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні... — С. 26.

губернськими виконавчими комітетами. Губернські та окружні бюро діяли на основі особливої інструкції, виданої ЦКНМ⁷⁶.

24 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив постанову “Про штати губернських комісій у справах національних меншин”, у якій затверджувався штатний розклад національних секцій при губернських та окружних комітетах партії. Крім здійснення агітації та пропаганди, секції брали участь в організації національних адміністративно-територіальних одиниць, вирішенні питання землеустрою, координували роботу освітніх та культурних закладів⁷⁷. Згідно цього документу були створені 8 губернських комісій зі штатом у 34 співробітники (серед них — один представник від болгарської меншини).

За часів політики коренізації в УСРР вузловими центрами аналітичного супроводження питань, пов’язаних з болгарською меншиною, були болгарська секція ЦКНМ та центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У. Болгарську секцію очолювали С. Міцев (1924–1927 рр.) та А. Дівіджієв (1929–1932 рр.), а центральне болгарське бюро — Д. Парванов, пізніше (з 1924 р.) його замінив С. Міцев⁷⁸. Окрім С. Міцева, до складу бюро входив С. Іджилов. Останній паралельно обіймав посаду інспектора Наркомосу по болгарській лінії⁷⁹.

На місцях політику партії з болгарського питання здійснювали нацменкомісії Одеського й Катеринославського губернських комітетів партії у справах національних меншин, зокрема, їхні болгарські секції. Відповідну секцію в Одеському губернському комітеті очолював Л. Раєвський, Катеринославському — С. Попов. Досить чіткою була система звітності подібних структурних одиниць — бюро губернського комітету КП(б)У регулярно заслуховувало звіти національних відділів і секцій та координувало їх діяльність. У 1925 р. на 12 засіданнях Одеського губернського комітету було розглянуто понад 80 питань:

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 28, арк. 3.

⁷⁷ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні... — С. 27.

⁷⁸ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 153.

⁷⁹ АТЗ УСБУ у Харківській області, ф. 6, спр. 011498, арк. 60.

від завдань збирання статистичних відомостей про кількість етнічних меншин регіону до стану їх економічного та господарського розвитку та проблем визначення меж національних одиниць тощо.

У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління 1 липня 1925 р. губернські національні бюро були ліквідовані. Окружні бюро зберігалися, а ті округи, які обслуговувалися губернськими бюро, утворили окружні установи, згідно штатів, затверджених РНК УСРР 4 липня 1925 р. Згідно з постановами Президії ВУЦВК від 26 травня та 23 червня 1925 р. “Про віднесення утримування місцевого апарату нацмен на місцеві кошти” фінансувати роботу окружних бюро пропонувалося за рахунок місцевих бюджетів⁸⁰. Місцевий апарат ЦКНМ збільшився до 58 окружних та 112 районних працівників⁸¹.

Болгарські секції були сформовані в національних бюро окрвиконкомів Бердянської, Мелітопольської, Миколаївської, Одеської та Первомайської округ. Саме на них покладалися функції дорадчих органів радянських і партійних структур з питань обслуговування болгар⁸². Одеська окружна комісія, очолювана Л. Раєвським, почала свою роботу 2 жовтня 1924 р. У Бердянському бюро національних меншин болгарську секцію, утворену у березні 1925 р., очолив О. Георгієв⁸³. Миколаївська болгарська секція була відкрита у серпні 1925 р.⁸⁴ Болгарські секції при Мелітопольському та Первомайському бюро були відкриті у жовтні 1925 р. Очолили їх відповідно М. Куцарський та Ф. Соломонов⁸⁵. Болгарські бюро діяли також при Одеській, Мелітопольській та Первомайській партійних школах. Робота секцій носила більше практичний характер, а бюро — агіта-

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 38, арк. 1, 49.

⁸¹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 65 зв.

⁸² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 19.

⁸³ Мільчев В.І., Песєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії... — С. 33.

⁸⁴ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1160, арк. 15.

⁸⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 481, арк. 2–5.

ційно-пропагандистський⁸⁶. На початковому етапі функціонування, в нашому випадку, болгарських національних секцій на місцях архівні документи звітів про роботу окружних національних комісій фіксують “їх надслабку ефективність роботи через відсутність достатньої підготовки нацменпрацівників”⁸⁷.

1934 р. розпочалась реорганізація місцевих органів ЦКНМ, натомість центральні органи не припиняли своєї діяльності до середини 30-х рр. XX ст. Восени 1934 р. ЦКНМ була реорганізована у Відділ національних меншин при ВУЦВК. Згорання місцевого нацменапарату і реорганізація ЦКНМ започаткували новий етап етнополітики радянської влади.

Повертаючись до перших кроків болгаризації в Україні, слід зауважити, що перерозподіл функцій та майна губернських органів на користь округ через відсутність перехідного періоду вніс хаос в роботу управлінських структур. Центральне керівництво, яке категорично виступало проти будь-яких проявів автономістських настроїв з боку колоністів, почало розглядати утворення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільрад і районів) як крок, спроможний покращити соціально-економічну ситуацію у болгарських селах, задовольнити їх культурні потреби, а головне — залучити їх до соціалістичного будівництва. Іншими були надії та сподівання болгарських колоністів — у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць вони вбачали перспективу реалізації своїх національних та соціально-економічних прагнень.

Підсумовуючи можна сказати, що особливості участі болгарського населення у революційних подіях 1917–1921 рр. яскраво продемонстрували, з одного боку, суперечливість і хиткість позицій більшовицької партії в їх середовищі, непослідовність в обстоюванні власних прагнень, з іншого. Виступи представників етнічних груп, зокрема, болгарської проти засилля більшовицько-комуністичного та денікінського режимів за-

⁸⁶ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 108.

⁸⁷ ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 3.

свідчили кризу довіри до крайнє лівих та крайнє правих змін та нововведень, впроваджуваних у країні. Подальша історія неодноразових змін етнополітичного курсу більшовиків стала віддзеркаленням тривалих пошуків оптимальної мови взаємодії влади з суспільством у всіх його етнічних сегментах. Існування державних інституцій, діяльність яких була націлена на реалізацію національних проєктів у країні Рад, і які в свою чергу пройшли серію організаційних трансформацій та реформувань, унаочнювало динаміку розуміння більшовиками рівня гостроти проблем поліетнічного постреволюційного суспільства.

1.3 Національне районування: болгарські адміністративно-територіальні одиниці

Політика радянської влади на півдні України, де локалізувалися болгарські поселення, підпорядковувалася загальним тенденціям розвитку тодішнього політичного життя. Зміст радянських адміністративно-територіальних реформ становив демонтаж імперської спадщини в системі територіальної організації державного управління та громадського самоуправління (губернсько-повітової) та розбудова якісно нової форми держави із притаманним їй устроєм (центр → губернія/округа → район → сільрада). Згодом він був підкорегований відповідно до проголошеної правлячою партією політики коренізації (впровадження національно-територіального принципу в адміністративно-територіальне районування).

Південна Україна 20-х рр., як зазначалося, традиційно представляла собою поліетнічний регіон. Тут, за висновками Л. Якубової, темпи заселення та господарського освоєння практично не мали аналогів у світовій практиці. Крім того, рельєфно відчувався вплив традицій переселенців на загальний фон життя регіону⁸⁸. Без сумніву, ці фактори впливали і на особливості запровадження тут політики коренізації.

⁸⁸ Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу... — С. 24.

В перші роки існування радянської держави представники етнічних меншин перебували в опозиції до влади через ігнорування останньою інтересів колоністів при створенні адміністративних одиниць. Адміністративно-територіальна реформа 1922 р. спричинила справжній хаос на місцях — внаслідок розірвання усталених економічних та соціальних зв'язків, занепаду традиційних форм господарської діяльності та руйнації національно-культурного життя етнічних анклавів. Радянська влада, враховуючи зростання невдоволення серед населення, була вимушена вживати заходів для розв'язання існуючих проблем у регіоні.

Керівництво країни вважало, що певним чином стабілізувати напружену ситуацію на місцях можливо завдяки підтримці місцевих керівних кадрів. Одним з векторів коренізації стало залучення до партійного та радянського апарату представників етнічних меншин. Реалізація політики коренізації на місцях відбувалася через утворення національних районів. Цей процес тривав з 1924 р. до середини 1930-х рр. Правовою основою процесу формування нових територіальних одиниць стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про виділення національних районів та сілрад” від 29 серпня 1924 р., згідно з якою новостворені національні адміністративно-територіальні одиниці не повинні були за своїми функціональними обов'язками відрізнятися від звичайних адміністративно-територіальних одиниць республіки.

Розробкою проектів районування та подальшим оформленням національних адміністративно-територіальних одиниць займалася ЦАТК при ВУЦВК (створена 29 листопада 1922 р.) та її відділи на місцях⁸⁹. Основоположним законодавчим актом, який визначив принципи роботи щодо реалізації реформи й облаштування нового адміністративно-територіального поділу УСРР, стала постанова III сесії ВУЦВК IV скликання (1922 р.). Цей документ заклав підоснови проведення першого етапу реформи:

⁸⁹ *Верменич Я.В., Андросчук О.В.* Зміни адміністративно-територіального устрою... — С. 77.

зменшення кількості повітів та волостей, створення округ і районів⁹⁰. А вже 12 квітня 1923 р. іншою своєю постановою ВУЦВК скасував повіті й волості, запровадивши новий устрій за чотириступеневою системою управління — центр → губернія → округа → район. Результатом адміністративно-територіальної реорганізації УСРР протягом 1923–1925 рр. стало створення 9 губерній, 53 округ з 706 районами замість 12 губерній, 102 повітів та 1 989 волостей. Кількість сілрад було зменшено до 9 307⁹¹.

На першому етапі адміністративно-територіальної реформи апарат місцевих органів управління був суттєво скорочений⁹². Матеріали роботи ЦАТК були узагальнені в окремому збірнику під редакцією заступника наркома внутрішніх справ М. Черлюнчакевича⁹³. Згідно вміщених у ньому відомостей, переважна частина болгарського населення УСРР проживала на території Одеської та Катеринославської губерній.

Катеринославська губернія включала сім округ (Бердянську, Катеринославську, Запорізьку, Криворізьку, Мелітопольську, Олександрівську та Павлоградську), поділених на 87 районів. Болгари проживали у 36 поселеннях. Загалом їх нараховувалося 54 118 осіб, з них 40 350 осіб — в Бердянській окрузі, 13 768 осіб — у Мелітопольській. Одеська губернія складалася з п'яти округ — Зінов'євської, Миколаївської, Одеської, Первомайської та Херсонської з 74 районами. Загальна чисельність болгар тут становила 24 584 особи (які проживали у 19 поселеннях), більшість — в Одеській окрузі (17 458 осіб)⁹⁴. До Миколаївської округи відносилося с. Терновка (з хутором Соляне),

⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 610, арк. 58.

⁹¹ *Яцуба В.Г.* Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. — К.: Поліграфічний центр Українського ДАГП Мінеко-ресурсів України, 2001. — С. 43.

⁹² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 610, арк. 65.

⁹³ *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины... — 130 с.

⁹⁴ *Там же.* — С. 32–33, 41, 43.

у якому проживало 5 643 болгарина⁹⁵. На території утвореної у жовтні 1924 р. АМСРР (до її складу увійшли частини Одеської та Балтської округ Одеської губернії та частина Тульчинської округи Подільської губернії, а вже 1925 р. — уся Балтська округа) проживало 5 200 болгар⁹⁶.

В ході підготовки реформи висувалися пропозиції ліквідувати губернії, але цьому завадив голова РНК УСРР Х. Раковський, який вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округ призведе до управлінського хаосу. Але його наступник В. Чубар 1925 р. погодився на ліквідацію губерній, тим самим започаткувавши перехід на триступеневу систему управління (центр → округа → район)⁹⁷. Ліквідація губерній стала другим етапом адміністративно-територіальних змін.

Супутні чинники реалізації адміністративної реформи — поспішність, хронічне недофінансування та відсутність кваліфікованих працівників — вплинули на якість впроваджуваних змін. Наймасштабніші прорахунки стосувалися, насамперед, структури деяких округ, адже на самому початку процесу розгляду проектів ухвалювалися рішення, які руйнували існуючі кордони між губерніями⁹⁸.

Величезним недоліком районування 1922–1923 рр. стало те, що національний склад новоутворених чи змінених адміністративно-територіальних одиниць, які виникали замість повітів та волостей, майже не брався до уваги. Так, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично мононаціональних, районів низка національних громад була фактично

⁹⁵ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1160, арк. 15; Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины... — С. 46.

⁹⁶ Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины... — С. 57.

⁹⁷ Кульчицький С.В. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 5.

⁹⁸ Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... — С. 195.

розірвана між різними адміністративно-територіальними одиницями. Як наслідок — порушувалися усталені регіональні зв'язки, занепадали традиційні форми господарської діяльності, зазнавало втрат національно-культурне життя етнічних меншин. Це все доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка неспроможна була забезпечити вирішення нагальних проблем. Концептуальні прорахунки, допущені при проектуванні адміністративно-територіальної карти республіки, були невдовзі усвідомлені органами радянської влади, наслідком чого стало рішення щодо внесення до неї корективів. Насамперед це стосувалося питання про виділення адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного мешкання етнічних меншин. Вжиті нашвидкуруч заходи дещо зняли напругу, спричинену адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр.

Впровадження практичних заходів щодо національних груп передбачало проведення великої підготовчої роботи з дослідження місць компактного розселення етнічних груп. Низка ревізій та інспекцій, здійснених співробітниками ЦКНМ і ЦАТК, надали необхідний фактичний матеріал для визначення характеру соціально-економічної структури, особливостей побуту та культурно-освітнього становища населення всіх компактних етнічних анклавів, зокрема, болгар. Результати обстежень яскраво демонстрували, що представники етнічних меншин постали перед цілим комплексом господарських, національно-культурних, релігійних, мовних та інших проблем, а місцеві органи влади не були готові до їх вирішення. Критичне загострення національно-культурних проблем у контексті розгортання українізації перешкоджало природному абсорбуванню мешканців нацменнаселення національною більшістю. Для ефективного вирішення проблем, що мали здатність загострюватися, влада вирішила використати давні автономістські прагнення етнічних громад і розпочала реорганізацію існуючих адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання нацменів.

Паралельно з дослідженням становища етнічних груп проводилися збір та обробка статистичних матеріалів щодо загаль-

ної чисельності та національного складу населення країни. Втім, лише від 1926 р. радянські управлінці отримали в своє розпорядження вірогідні статистичні дані. За Всесоюзним переписом у грудні 1926 р. на території УСРР проживало майже 29 млн. осіб, з них 92 тис. болгар (0,3%)⁹⁹.

Згідно з постановою IV сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) “Про низове районування” мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення), для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. осіб, національних сільських або селищних рад — з 1 тис. осіб до 500.

Прийняття низки протегуючих щодо етнічних меншин України законодавчих актів підготувало правову основу для формування унікальної системи національного районування. Особлива увага акцентувалась на залученні етнічних меншин до радянського будівництва. Передбачалося оформити проведення районування німецьких і менонітських колоній у Катеринославській та Одеській губерніях; підготувати матеріали з районування німецьких поселень в інших пунктах (Волинська, Чернігівська та Харківська губернії), а також чеських поселень у Волинській губернії, оформити накреслене районування болгарських місцевостей у Катеринославській та Одеській губерніях, а також виділення АМСРР¹⁰⁰. Також наголошувалося на необхідності приступити до підготовки матеріалів щодо виділення польських і чеських сілрад і районів з розрахунком проведення районування протягом 1924–1925 рр.¹⁰¹ В межах національних адміністративно-територіальних одиниць (як сільських рад, так і районів) планувалося поступово перевести роботу зборів, засідань та систему діловодства на мову відпо-

⁹⁹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г... — С. 34–51; *Хоменко А.П.* Національний склад людности УСРР... — С. 22.

¹⁰⁰ *Гуцало Л.О.* Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20–30-х роках ХХ століття // Волинські історичні записки. — Житомир: Полісся, 2008. — Т. 1. — С. 73.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 5, арк. 1–2.

відної етнічної меншини. Зазначимо, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення німецьких районів, згодом черга дійшла до створення болгарських, грецьких та чеських сілрад і районів, а дещо пізніше — польських, єврейських та російських¹⁰².

25 серпня 1924 р. ЦКНМ розглянула питання “Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі”, а 2 вересня — “Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць”¹⁰³. За рекомендаціями С. Міцева та Д. Парванова в 1924 р. було утворено два болгарські райони — Романівський та Цареводарівський. Секретарями райпарткомів цих національних районів стали П. Петров та К. Русинов¹⁰⁴.

До 1925 р. Цареводарівський район входив до складу Бердянської округи. Постановою від 3 липня 1925 р. “Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління” Бердянська округа була розформована, а Цареводарівський район приєднаний до Мелітопольської округи¹⁰⁵. На території району існувало десять сілрад¹⁰⁶ — Цареводарівська, Строганівська, Райнівська, Богданівська, Степанівська, Аннівська, Першомиколаївська, Петрівська, Мануїлівська, Федорівська¹⁰⁷. Районним центром було визначено с. Цареводарівка.

23 листопада 1927 р. Цареводарівський район був перейменований на Ботевський, а с. Цареводарівка — на Ботево. Тим самим було вшановано пам’ять борця за звільнення болгар з-під османського рабства Христо Ботева. Населення району становило 22 673 особи, з яких 20 173 були болгарами (89%). Дещо

¹⁰² Там само, спр. 249, арк. 24.

¹⁰³ Там само, спр. 4, арк. 4; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2002, арк. 23.

¹⁰⁴ Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному... — С. 47–53.

¹⁰⁵ Мільчев В.І., Пєєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії... — С. 36.

¹⁰⁶ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 67.

¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 95, арк. 91; Національні меншості на Україні (реєстр селищ)... — С. 30.

раніше постановою ВУЦВК від 31 березня 1926 р. Царево-дарівський район Мелітопольської округи був реформований: Цареводарівська, Строганівська, Богданівська, Райнівська, Степанівська, Федорівська та Орлівська сільради залишилися у його складі, Інзівська сільрада перейшла до складу Ногайської округи, а Преславська та Діанівська — до Романівського району.

На теренах колишньої Бердянської округи з частини Ногайського, Андріївського та Цареводарівського районів був сформований новий — Романівський район з центром у с. Романівка. У серпні 1926 р. жителі села на сільському сході ухвалили рішення перейменувати своє село на Коларівку (на честь відомого діяча болгарського міжнародного робітничого руху Василя Коларова). 5 жовтня 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила клопотання Мелітопольського окружного виконавчого комітету про перейменування Романівського району у Коларівський¹⁰⁸. Загалом до складу району було включено 20 населених пунктів¹⁰⁹ — Банівка, Діанівка, Нельгівка, Аннівка, Маринівка, Вячеславівка, Романівка, Преслав, Зеленівка, Юріївка, Трояни, Першомиколаївка, Петрівка, Штутгард, Палаузівка, Радолівка, Мануїлівка, Гюнівка, Луначарське, Андрівка¹¹⁰. До складу району входили 18 сільрад, з загальної маси населення (37 056 осіб) 29 639 (або 80,7%) становили болгар.

У 1925 р. було створено третій болгарський національний район, який отримав назву Велико-Буялицький. До його складу, крім болгарських сіл східної частини Ленінського району, увійшло болгарське с. Катаржино Цебриківського району з населенням 6 990 осіб¹¹¹. У Велико-Буялицькому районі розташовувалося 14 населених пунктів (Артамашевка, Болгарка, Куяльник, Великий Буялик, Буркуни, Данилівка, Катаржино, Качки, Кубанка, Кутузаки, Малий Буялик, Мартовка 1, Мартовка 2,

¹⁰⁸ Мільчев В.І., Песва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії... — С. 37, 40.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 95, арк. 89.

¹¹⁰ Там само, спр. 10, арк. 118; Національні меншості на Україні (реєстр селищ)... — С. 29–30.

¹¹¹ ДАОО, ф. Р–969, оп. 3, спр. 466, арк. 2–3, 67.

Павлинка¹¹²), об'єднаних у п'ять сілрад — Велико-Буялицьку, Кубанську, Куяльницьку, Мало-Буялицьку та Павлинську. Населення району сягало 15 327 осіб, з яких 13 315 складали болгари (87%)¹¹³. Райцентром району стало с. Великий Буялик, яке на той час було найбільш економічно розвинутим місцевим населеним пунктом. У 1926 р. Велико-Буялицький район був перейменований у Благоевський, відповідно с. Великий Буялик одержало назву Благоево.

У листопаді 1927 р. створено Вільшанський болгарський національний район в Первوماйській окрузі¹¹⁴. Тут протягом 1927–1930 рр. секретарями райпарткому були Т. Главчев, М. Гранчаров та М. Нестеров¹¹⁵. Десять сілрад району (Вільшанська, Добровська, Мало-Мазницька, Лозоватська, Оброчнинська, Мало-Вільшанська, Олексіївська, Станковатська, Чорно-Ташликівська та Калмазівська) опікувалися життєдіяльністю 12 населених пунктів¹¹⁶. Вільшанський район став найменш густонаселеним серед болгарських. У ньому мешкали 12 289 осіб, з них 7 939 болгар (64,6%)¹¹⁷. Адміністративним центром району було с. Вільшанка.

Поза територіальними межами болгарських національних районів знаходилося одне із найбільших болгарських сіл УСРР — Терновка Варварівського (з 1964 р. — Миколаївського) району Миколаївської округи, утвореної у квітні 1923 р.

Кампанія підготовки та виділення національних адміністративно-територіальних одиниць стала провідним інформаційним приводом у болгарських національних газетах. Виконуючи партійні вказівки, радянські газетярі перетворили суто управлінську акцію на свято торжества “ленінської національної політики”. Наприклад, 18 березня 1925 р. в газеті “Серп і молот” були проаналізовані два варіанти майбутнього процесу районування,

¹¹² Національні меншості на Україні (реєстр селищ)... — С. 53–54.

¹¹³ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 67–68.

¹¹⁴ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 3.

¹¹⁵ Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному... — С. 64.

¹¹⁶ Національні меншості на Україні (реєстр селищ)... — С. 55.

¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 554, арк. 103.

запропоновані Центральним болгарським бюро ЦКНМ та Бердянським окружним виконавчим комітетом. Перший передбачав об'єднання болгарських сіл Бердянської та Мелітопольської округ у два національні райони з центрами у Романівці та Цареводарівці, а другий — утворення одного спільного району з центром у Цареводарівці. Після “обговорення”, яке мало агітаційно-пропагандистський характер, на сторінках газети “Радянське село” у статті “За новий болгарський район” пропозиції про утворення на території Лисогорського району Первомайської округи болгарського національного району ЦАТК було прийнято рішення про організацію Вільшанського району.

Створення кожного болгарського району перетворювалося на подію виняткової суспільної значущості. Воно відбувалося в урочистій обстановці на районних з'їздах, де з промовами виступали представники уряду, діячі компартії та Комінтерну. Кожна з таких подій висвітлювалася на шпальтах національних, республіканських і союзних друкованих органів, а також майстерно використовувалася як інструмент агітації та пропаганди на міжнародному рівні.

Втім, не варто перебільшувати позитивні зрушення, що відбулися в житті болгар з утворенням національних районів. Пропагандистська складова часто-густо переважувала решту аргументів. В результаті новостворені адміністративно-територіальні одиниці потерпали від маломіцності, невідповідної інфраструктури, побутової необлаштованості. Саме через це згодом вони неодноразово, і знову — непередумано, реорганізовувалися (укрупнювалися й розукрупнювалися).

Штурмівщина і формалізм позначали життя національних адміністративно-територіальних утворень з перших кроків їх існування. Нерідко проголошення району випереджувало його юридичне оформлення. В такий спосіб з'явилися нормативні казуси. Так, у звіті “Про роботу серед болгарського населення” першим юридично оформленим і функціонуючим названо Романівський район¹¹⁸. Цей факт засвідчений у тезах доповіді

¹¹⁸ Там само, спр. 10, арк. 84.

П. Буценка на IV сесії ВУЦВК Х скликання “Про радянське будівництво в національних районах України”¹¹⁹. А у звіті “Про діяльність ЦКНМ за період з 1 жовтня 1925 до 1 квітня 1926 рр.” першоствореним називався Цареводарівський болгарський район¹²⁰.

Паралельно з національними районами ще більш швидкими темпами зростала кількість національних сільських рад. Якщо у квітні 1925 р. їх налічувалося 232, то на червень 1927 р. — вже 872. Звіт ЦКНМ “Про роботу бюро національних меншин за період з 1 жовтня до 31 грудня 1924 р.” засвідчує, що процес національного районування був досить результативним. За зовсім невеликий проміжок часу було “виділено самостійних сільрад: німецьких — 42 з кількістю поселень 163, болгарських — 31 з кількістю поселень 47”¹²¹. Разом із сільрадами збільшувалася й кількість селищних рад.

Досить важливими та інформативними були Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин, які відбулися у січні 1927 та листопаді 1930 рр. у Харкові (матеріали нарад опубліковані 1927 та 1931 рр.¹²²). Під час I Всеукраїнської наради (у якій від болгар брали участь С. Міцев, С. Іджилов, Б. Малчев, Л. Раєвський, В. Караміхов, І. Узунов та Ф. Соломонов) аналізувалася діяльність ЦКНМ, її місцевих органів та різноманітні поточні питання¹²³. Під час проведення II Всеукраїнської наради обговорення зазнали питання, які стосувалися колективізації, виборів до рад та культурного обслуговування

¹¹⁹ Там само, ф. 1, оп. 4, спр. 10, арк. 78.

¹²⁰ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

¹²¹ Там само, спр. 17, арк. 92.

¹²² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция. Постановления и материалы ЦКНМ при ВУЦИК. — Х.: [б.и.], 1927. — 231 с.; Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. — М.–Х.–Минск: [б.и.], 1931. — 244 с.

¹²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 253, арк. 61–62 зв.

національних районів. В роботі цієї наради взяли участь 150 представників від національних меншин.

Процес створення національних районів позначився як позитивними, так і негативними тенденціями. Визнавали це представники усіх гілок державної влади. Так, заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевич, виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, зазначав: “Безумовно, що великі результати ми маємо в справі національного районування. У цій роботі ми є прикладом для інших республік, ми зуміли багато зробити до належної організації національних адміністративно-територіальних одиниць, у справі наближення апарату до мас; але треба одне сказати, що ця робота у нас провадилася більш кількісно, ніж якісно”¹²⁴.

Відомості про болгарське населення, яке мешкало на території Коларівського та Ботевського районів, містилися у звіті “Про діяльність комісії національних меншин при Мелітопольському ОВК за 1926–1927 рр.”. До складу комісії входили О. Копитовський (голова), І. Немет (по німецькій лінії), П. Деймчан (загальні питання), Л. Раєвський та М. Куцарський (по болгарській лінії)¹²⁵. На той час населення округи становило 736 148 осіб. З них 36 099 болгар проживало у Коларівському районі, 26 698 — у Ботевському¹²⁶.

На 1926 р. на території півдня України існувало 44 болгарські сільради¹²⁷, в яких мешкало 96 448 осіб, з них 92 347 болгар (91,9%)¹²⁸. Болгарські національні райони охоплювали 70% болгарських сільрад¹²⁹. Цей показник був найвищим серед усіх етнічних меншин УСРР (для порівняння: у польських районах він становив лише 22,6% сільрад). Згідно п. 1 циркуляру РНК УСРР від 19 серпня 1926 р. “Про план конкретних заходів,

¹²⁴ Там само, спр. 482, арк. 12–18, 45.

¹²⁵ Там само, спр. 263, арк. 219–220.

¹²⁶ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

¹²⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 66 зв.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 38, арк. 49.

¹²⁹ Там само, спр. 10, арк. 4.

потрібних для подальшого поглиблення роботи щодо забезпечення успішної самодіяльності нацменшостей в Україні та кращому їх обслуговуванню всіма урядництвами державного апарату як в центрі, так і на місцях” більшість болгарських сільрад “отримали право використовувати рідну мову у щоденному вжитку”¹³⁰. Вже на кінець 1927 р. діловодство та судочинство у місцях компактного проживання болгарського населення були переведені на національну мову. Але натомість відзначалася нестача кваліфікованих керівних кадрів та технічного персоналу для роботи у місцевих радянських органах. Показовою характеристикою була оцінка роботи сільрад Благоевського району за 1927 р. з боку секретаря болгарської секції Одеського окружного комітету ЦК КП(б)У Масленкова — “Болгаризація сільрад району не те що не проведена, процес зупинений. Засідання проводяться російською мовою. Це при тому, що район існує вже більше двох років. Технічні працівники болгарської мови не знають, не знають побуту населення, а, основне, вони ні кроку не роблять у поліпшення ситуації”¹³¹.

Покращенню роботи з етнічними меншинами сприяла підготовка національних кадрів для партійно-радянських органів. У травні 1926 р. на засіданні адміністративної комісії при РНК УСРР було прийняте рішення про підготовку та перепідготовку працівників низового управлінського апарату з забезпечення районів з переважаючим населенням окремих етнічних груп. Воно прямо стосувалося і болгарської меншини. Не випадково, під час проведення наради ЦКНМ (квітень 1927 р.) С. Міцев виступив з пропозицією щодо відкриття у с. Цареводарівка курсів підготовки секретарів болгарських сільських рад. Технічна та організаційна робота була покладена на його заступника В. Філіповича¹³². На фінансове забезпечення роботи курсів було виділено 3 098 руб.¹³³. 20 травня 1927 р. курси розпочали

¹³⁰ Там само, спр. 245, арк. 85.

¹³¹ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2137, арк. 10.

¹³² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 245, арк. 10.

¹³³ Там само, спр. 337, арк. 1.

роботу. Термін навчання становив 40 днів (до 30 червня 1927 р.). Через курси пройшла 41 особа: 6 осіб з Одеської округи (усі — секретарі болгарських сільрад), 4 особи з Первомайської (усі — секретарі болгарських сільрад), 1 особа з Миколаївської (з однієї наявної болгарської сільради), 1 особа з АМСРР (з однієї наявної болгарської сільради), решта 29 осіб — з Мелітопольської округи¹³⁴.

Усі слухачі були селянами за походженням, з них: 24 секретарі болгарських сільрад, 4 діловоди, 3 члени сільрад та 8 осіб без посад. Серед слухачів переважали молоді люди (віком від 20 до 30 років — 15 осіб). За національністю більшість склали болгарини (29 осіб), втім, були й представники інших етнічних груп — 10 українців, росіян та греків, які володіли болгарською мовою. Переважна більшість (33 особи) мали вищу освіту.

Навчальний план був розрахований на 34 дні, по 6 годин занять на день, усього 204 лекції-бесіди. Про змістовність та ефективність курсів можна скласти уявлення, ознайомившись з програмою. Навчальні дисципліни розподілялися на дві частини:

1. Загальна частина.

- Вчення В.І. Леніна про союз пролетаріату та селянства та побудову соціалізму — 12 год.;
- Чергові завдання партії та радянської влади на селі — 16 год.;
- Національна політика партії та радянської влади — 12 год.;
- Кооперативне будівництво на селі — 8 год.;
- Ленінське вчення про державу (Конституції СРСР та УСРР) — 16 год.;
- Організація низового радянського апарату — 16 год.

2. Практика з радянського будівництва на селі.

- Діяльність сільської ради в галузі сільського господарства, землеустрою, лісового господарства та тваринництва — 10 год.;

¹³⁴ Там само, спр. 392, арк. 21.

- Бюджет та податки — 14 год.;
- Культурно-соціальні питання на селі — 12 год.;
- Сільські громадські організації та форми керівництва їх роботою — 6 год.;
- Народний суд та нотаріат — 8 год.;
- Адміністративна робота на селі — 12 год.;
- Громадський контроль та ревізія комісій сільради — 6 год.;
- Діловодство у сільських радах — 16 год.;
- Українознавство — 10 год.;
- Болгарська мова — 30 год.

З кожної дисципліни були розроблені навчальні програми для лекторських груп. Слухачі забезпечувалися відповідною літературою та посібниками з різних предметів. Для навчальних потреб здійснювалася передплата болгарської газети “Радянське село”, газет “Правда” та “Вісті”.

Курсанти мешкали у спеціально виділених досить комфортних приміщеннях. На вихідних їм дозволялося відвідувати кінотеатри та театри. Наприкінці організаторами було проведено опитування серед курсантів, яке виявило загальне позитивне враження від процесу навчання. Серед побажань слухачами були висловлені такі: необхідність збільшення терміну навчання до 2–3 місяців, інтенсивнішого вивчення революційного та кримінального законодавства, земельного та процесуального кодексів. Мотивувалося це постійними зверненнями до них на місцях з тих чи інших юридичних питань. Після проведення підсумкової атестації 21 слухач отримав високий бал, 18 — середній¹³⁵.

Важливою складовою процесу реалізації національної політики стало проведення безпартійних конференцій робітників і селян етнічних меншин, під час яких обговорювався широкий спектр економічних, соціальних та культурних питань. На 1925 р.

¹³⁵ Там само, спр. 245, арк. 15.

було проведено чотири таких болгарських конференції (усі на території Одеської округи)¹³⁶.

Одним з основних завдань вожді ВКП(б) вважали радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови мережі партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків. Проблема адекватної суспільної реалізації прагнень етнічних меншин, незважаючи на їх формальну рівність, була ширшою та охоплювала кілька напрямів. Серед них найважливішими були такі: затвердження й становлення радянської моделі державності (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин — формування сільських, районних і містечкових рад як низової ланки державної влади в УСРР); формування рівня політичної культури та освіченості, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; міра відповідності внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; ймовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; здатність офіційно дозволених суспільних рухів та організацій відстоювати етносоціальні та етнокультурні потреби і прагнення етнічних громад; врешті, специфіка і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних меншин у відносинах “влада → етнічна громада”¹³⁷. Органами радянської влади на місцях стали виборні сільські ради під керівництвом районних партійно-радянських органів.

Сільради повинні були стати органами, через які селянство на місцевому рівні отримувало б можливість вирішення існуючого комплексу економічних, соціальних та культурних проблем. Насправді, як зауважує Л. Якубова, у першій половині 20-х рр. через нашарування декількох взаємодоповнюючих факторів (постійна нестача ресурсів, тотальна недовіра більшо-

¹³⁶ Чирко Б.В. Робота партійних організацій... — С. 75.

¹³⁷ Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 112.

вицької верхівки до селянства як класу в цілому, зниження виборчої активності) сільради в селах національних меншин залишалися “напіввоєнними органами комуністичної диктатури”¹³⁸.

Атмосферу, що панувала в болгарських сільрадах, ілюструє звіт члена ЦКНМ В. Буганова (лютий–березень 1924 р.): “...у кожному болгарському селі існує болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв’язку з громадянами, але цього зв’язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з кількома своїми наближеними членами сільради вирішували “нишком” суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення”¹³⁹. Аналогічні зауваження зустрічаємо в низці документів, зокрема, і в звіті Вільшанського райвиконкому за 1928–1931 рр.: “Слабкість роботи райвиконкому та периферії демонструє той факт, що за весь звітний період РВК не провів жодної інструктивної наради з сільрадами. РВК відірваний від населення. За звітний період національні меншини обслуговувалися недостатньо, що частково можна пояснити слабким укомплектуванням апарату РВК співробітниками, які б володіли національними мовами, зокрема болгарською. Величезною перепорою у роботі РВК є те, що район, будучи болгарським національним, дуже важко укомплектувати працівниками-болгарами”¹⁴⁰. Не вирізнялася на краще й ситуація в середовищі інших етнічних меншин УСРР.

В 1925–1926 рр. вперше в історії радянської України була проведена виборча кампанія мовами етнічних меншин. Зокрема, на підготовчому етапі були опрацьовані плани здійснення передвиборчої кампанії у містах та селах по лінії етнічних меншин, де відображалось представництво від нацменшин, ство-

¹³⁸ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 2... — С. 160.

¹³⁹ Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 114.

¹⁴⁰ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 1–2.

рювалися національні виборчі дільниці¹⁴¹. Представники від етнічних меншин мали право здійснювати перевірку роботи міських рад. Друком вийшла спеціальна передвиборча література та звіти рад єврейською, польською та російською мовами. На виборчих дільницях були присутні постійні представники від національних меншин¹⁴². Саме під час цієї кампанії були сформовані 33 болгарські сільради¹⁴³.

Загалом у ході перевиборів до сільрад було обрано 938 болгар, що становило 0,4% від загальної чисельності депутатів країни. Члени національних сільрад становили 6,4% від загальної маси депутатів, болгарська частка сягала 827 членів (з 15 524 осіб); серед делегатів районних з'їздів — 136 осіб, членів райвиконкомів та делегатів окружних з'їздів — по 53 особи, членів окружних виконкомів — 5 осіб¹⁴⁴.

Найбільша чисельність депутатів, обраних від представників етнічних меншин до рад усіх рівнів, була зафіксована на території Одещини. У 1925 р. до Одеської міської ради було обрано 35% депутатів від етнічних громад. По губернії ж загалом на той час було створено 85 національних сільських рад (серед них 9 болгарських). Головами сільрад у 1925 р. у Велико-Буялицькому районі стали 8 депутатів болгарського походження¹⁴⁵.

Якщо говорити про виборчу кампанію до болгарських сільрад Велико-Буялицького району у 1926 р., то, як свідчить звіт члена ОВК у справах болгарської етнічної меншини, передвиборча кампанія в Одеській окрузі почалася ще у грудні 1925 р. Для проведення виборів були організовані районні виборчі комісії, які сформуvalи списки виборців та керували усією виборчою кампанією. На той час в Одеській окрузі існувало 6 бол-

¹⁴¹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 58, арк. 95–96.

¹⁴² Мануїлова К.В. Політика коренізації в південно-західних... — С. 112.

¹⁴³ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 111.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 35, 37.

¹⁴⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 51.

гарських сілрад: Великий Буялик, Кубанка, Малий Буялик, Куяльник, Катаржино та Мартовка¹⁴⁶. У січні 1926 р. активна роз'яснювальна робота серед виборців розпочалася з ознайомлення з новим виборчим законом. Діловодство комісії велося болгарською мовою. Для підвищення виборчої активності селян були проведені три конференції — у с. Катаржино, Великий Буялик та Кубанка. На допомогу районним працівникам на місця відрядили кількох представників-болгар від окривиконкому, а саме — Раєвського, Стоянова, Маєшикова та Крайчева. Вибори тривали з 13 по 25 лютого 1926 р. За їх результатами у с. Куяльник було обрано 9 членів сілрад: кампанія проводилася на двох виборчих дільницях, на які загалом прийшло 205 виборців (з 367 заявлених).

Вибори у с. Кубанка проходили на трьох виборчих дільницях, перша з яких голосувала 13 лютого (з 625 виборців з'явилося 328). 14 лютого були проведені вибори на другій дільниці, 15 лютого — на третій. За результатами виборів було обрано 31 члена сілради. 17 лютого почались перевибори у сс. Малий Буялик та Великий Буялик. Територія Малий Буялика була розділена на дві дільниці, явка виборців склала 48,8% (з 1 097 осіб прийшли голосувати 568), було обрано 25 членів сілради. Село Великий Буялик поділялося на шість дільниць та ледь пододало 50% бар'єр (53,1%). За результатами виборів було обрано 50 членів сілради¹⁴⁷. Вибори у с. Катаржино проходили на двох дільницях, явка виборців склала 52% (з 2 111 осіб проголосувало 1 163)¹⁴⁸.

Загалом, перевиборча кампанія 1926 р. отримала схвальну оцінку від окружного виконкому (за винятком четвертої і п'ятої дільниць с. Великий Буялик). На думку інспектора, який контролював хід підготовки та проведення виборів, причиною цього стало те, що “у Великому Буялику через досить непоганий рівень врожаю та економічний розвиток села, багато хто пере-

¹⁴⁶ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 925, арк. 7.

¹⁴⁷ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 46, 89 зв., 91.

¹⁴⁸ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 925, арк. 8.

творився на куркулів і йде по шляху капіталізму”. Далі інспектор наголошував, що “в Кубанці, Малому Буялику та Куяльнику цього немає, там вже три роки тотальний неврожай, вони економічно відстали. Пияцтво у Кубанці спостерігається рідко, незважаючи на те, що вони мають багато власного вина, на відміну від Великого Буялика, який, навпаки, особливо славиться пияцтвом. У культурному відношенні Кубанка перебуває вище від решти болгарських сіл, Великий Буялик найменш розвинутий культурно. Тут просто необхідно терміново відкрити мінімум чотири хати-читальні”¹⁴⁹. Всього ж у виборах до сільрад Велико-Буялицького району у 1925–1926 рр. взяло участь 6 321 виборець із 7 361 заявленого¹⁵⁰.

Під час виборів у с. Терновка, які відбувалися з 19 по 26 грудня 1926 р., головою сільради було обрано болгарина К. Черно¹⁵¹. Всього у виборах взяли участь 1 174 особи (із 2 473), позбавленцями було визнано 18 осіб¹⁵².

Щодо участі представників етнічних меншин у виборах до міських, районних та сільських рад, то в середньому по УСРР вона становила 54,4%, а серед болгар — 55,1%. Але вже під час наступних виборів 1926–1927 рр. відзначалося масове позбавлення селян виборчого права. За даними Л. Якубової, більшу частину “позбавленців” склали саме представники етнічних меншин, що в свою чергу стало надзвичайно деструктивним фактором, який нашаровувався на проблеми соціально-економічного характеру. У болгарських селах частина “позбавленців” була непропорційно високою¹⁵³.

¹⁴⁹ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 92–92 зв.

¹⁵⁰ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 1101, арк. 53.

¹⁵¹ ДАМО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 127, арк. 7.

¹⁵² Там само, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1166, арк. 26.

¹⁵³ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 2... — С. 156–157.

В ході виборів 1927 р. кількість болгарських сільрад зросла до 45¹⁵⁴. Вибори у Благоевському районі проводилися у сс. Благоево, Свердлово (до 1926 р. — с. Малий Буялик), Кубанка, Куяльник, Катаржино та Мартовка. Під час підготовки до виборів, як і раніше, були організовані виборчі комісії, до складу яких прикріплялися уповноважені з окрвиконкомів. З загальної кількості болгарського населення, яке становило 18 653 особи, позбавленими виборчого права були 362 (3,75%). Загалом вибори відбулися усюди, за винятком с. Кубанка, у якому через низьку явку виборців були призначені перевибори. Всього було обрано 185 членів сільрад (50 — у Благоевому, 25 — Свердлово, 32 — Кубанці, 9 — Куяльнику, 57 — Катаржино, 12 — Мартовці).

У матеріалах наради, проведеної за результатами перевиборів у німецьких, болгарських та молдавських сільрадах у березні 1927 р., зазначалися такі недоліки: запізніле підключення у виборчий процес працівників від округ та центру, слабкість місцевих громадських організацій, недостатнє забезпечення виборчими матеріалами дільниць мовами етнічних меншин (зокрема, болгарською). Згідно матеріалів наради, більшість серед депутатів становили представники КНС та середняки — по 40%, бідняки — 10%, решту 10% — наймити, робітники та службовці. Згідно даних про національний склад райвиконкому та сільрад Благоевського району, до сільради с. Благоево було обрано 50 болгар, Кубанки — 29, Свердлово — 6, Куяльника — 7. Серед членів президії райвиконкому представників болгарської національності було 5, серед членів райвиконкому — 12 осіб¹⁵⁵. Членами сільрад було обрано 576 осіб, з яких 436 болгар¹⁵⁶. Вибори 1927 р. у болгарських селах Мелітопольської округи продемонстрували достатньо високу явку виборців — у Коларівському районі вона склала 58%, Ботевському — 62%¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 111.

¹⁵⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 11, 15–16, 19, 22.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 220–221.

¹⁵⁷ ДАЗО, ф. П-241, оп. 1, спр. 19, арк. 6.

Відомості, які містяться у таблиці, відображають картину представництва болгарської меншини в органах влади УСРР усіх рівнів¹⁵⁸:

Орган, у який обиралися	Рік обрання	Загальна кількість обраних працівників	Загальна кількість болгар
Члени міськрад	1924/1925	10 601	25
	1925/1926	13 361	21
	1926/1927	13 848	16
Члени сільрад	1924/1925	240 947	688
	1925/1926	244 423	938
	1926/1927	249 186	924
Делегати районних з'їздів	1924/1925	48 772	143
	1925/1926	47 996	136
	1926/1927	53 861	196
Члени РВК	1924/1925	8 793	37
	1925/1926	11 273	53
	1926/1927	13 036	43
Делегати окружних з'їздів	1924/1925	12 327	33
	1925/1926	16 270	53
	1926/1927	16 862	61
Члени ОВК	1924/1925	1 912	8
	1925/1926	1 807	51
	1926/1927	2 318	8
Делегати Всеукраїнського з'їзду	1924/1925	839	3 ¹⁵⁹
	1925/1926	839	3
	1926/1927	862	0
Члени ВУЦВК	1924/1925	391	3
	1925/1926	391	3
	1926/1927	395	1 ¹⁶⁰

¹⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

¹⁵⁹ Делегатами від болгар стали О. Бельчев (голова КНС Мелітопольської округи), І. П'ятков (селянин Одеської округи) та Є. Дусева (голова РВК Первомайської округи).

¹⁶⁰ Членом ВУЦВК стала Д. Драгалова.

Результати виборчих кампаній попередніх років розглядалися у листопаді 1928 р. на розширеному пленумі ЦКНМ. До участі у його роботі були запрошені представники окружних виконкомів рад, національних районів та окружних бюро у справах національностей. У ході доповіді секретар ВУЦВК П. Буценко зазначив, що “в проведенні виборів до рад досягнуто значних успіхів, збільшилося представництво нацменшин у радах та виконкомах, стало більше комуністів, а також жінок”¹⁶¹.

Виборча кампанія 1929 р. у болгарських селах Одеської округи, згідно матеріалів спецзведення № 21 Одеського окружного відділу ДПУ УСРР, пройшла більш активно у порівнянні з виборами минулих років — явка виборців склала 66,5%. Соціальний склад новообраних сільрад був таким: бідняки — 48%, середняки — 33%, робітники — 3,8%, службовці — 6,8%, наймити — 7,3%. Документ відзначав досить активну участь у виборах бідняків та представників середняцтва. Щодо заможних, то їх участь у виборчому процесі характеризувалася у типових для того часу дефініціях — “вони розгорнули свою антирадянську діяльність, провадивши дії, які повинні були зірвати проведення виборів (масштабними вони були у сс. Благоево та Свердлово Благоевського району)”. Загалом у Благоевському районі було відкрито 32 виборчих дільниці, з 7 826 виборців взяли участь у голосуванні 5 190 осіб (66,2%). До рад було обрано 176 членів, з яких 86 становили члени КНС, 58 — середняки, 13 — наймити, 16 — службовці. У с. Благоево вибори відбулися 18–19 січня 1929 р. на 11 виборчих дільницях, на які прийшли 1 965 виборців з 2 767. За результатами виборів до сільради було обрано 51 особу (19 членів КНС, 20 середняків, 7 службовців та 5 наймитів). Головою сільради став болгарин за національністю Л. Стоянов.

¹⁶¹ *Майборода О.М.* Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 77.

За аналогічним сценарієм відбувався виборчий процес у с. Сverdлово (15–17 січня 1929 р.). На три виборчі дільниці з 1 353 виборців прийшло 863. За результатами виборів до сільради було обрано 25 осіб, з них: 12 членів КНС, 8 середняків, 3 службовці та 2 наймити. Головою сільради було також обрано болгарина С. Бімбаса. У Кубанці вибори відбулися 1 січня 1929 р. на одній виборчій дільниці, на яку з 650 виборців з'явилися 316. За результатами виборів до сільради обрано 14 осіб (9 членів КНС, 2 середняків, 1 службовця та 2 наймитів)¹⁶².

Показовим кроком стало започаткування діяльності органів суду та міліції у місцях компактного проживання етнічних груп. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову “Про заходи забезпечення громадян, які належать до нацменшостей людності УСРР”. Документ, зокрема, передбачав запровадження діловодства в органах юстиції мовами нацменшин та створення у місцях концентрації нацменів т.зв. “національних судових камер”. Відповідно була розроблена інструкція про організацію та внутрішній розпорядок роботи цих органів.

Загалом, у болгарських національних районах діяли три такі судові інституції. 1 жовтня 1924 р. були відкриті судові камери у Романівському та Цареводарівському районах, а 1 жовтня 1926 р. — у Благоевському районі¹⁶³. ЦКНМ наглядала за пошуком й підготовкою працівників для національних камер, слідчого апарату та прокуратури із знанням національних мов, однак до кінця 1920-х рр. справа відбувалася на тлі хронічних проблем.

Як засвідчив протокол засідання малої Президії ВУЦВК від 23 червня 1927 р., на 1 жовтня 1926 р. було утворено 69 національних камер (з них три болгарські). Дещо пізніше (з 1929 р.) почала діяти ще одна судова камера у Вільшанському районі¹⁶⁴. Крім того, Наркомюст вживав заходів щодо запровадження

¹⁶² ДАОО, ф. Р-969, оп. 9, спр. 12, арк. 1–5.

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 40, арк. 29–33.

¹⁶⁴ Там само, спр. 475, арк. 1.

судовими та касаційними відділами окружних судів процесуальних заходів мовами етнічних меншин. У зв'язку з цим, у структурі згаданих судів з'явилися посади судових перекладачів. Наркомат також організував систему консультативних органів з надання юридичної допомоги представникам етнічних меншин¹⁶⁵. На 1927 р. судовими камерами Благоевського району було розглянуто 1 877 справ (1 050 карних та 827 цивільних)¹⁶⁶. Аналогічний показник Коларівського району становив 1 105 справ, Ботевського — 1 067¹⁶⁷.

1926 р. у Харкові, Одесі та Києві були відкриті інститути судових перекладачів. Але на початковому етапі їх роботи виявилися значні недоліки в організації проведення іспитів майбутніх працівників національних судів. Я. Саулевич у зверненні до наркоматів освіти та юстиції 4 грудня 1926 р. зазначав: “Від кандидатів вимагають дуже високих знань. У зв'язку з цим окружні суди не мають змоги підшукати відповідних осіб. А ті, хто погоджуються, іспитів не складають, і їх звільняють”¹⁶⁸.

Наприкінці кожного календарного року ЦКНМ через окружні національні бюро здійснювала обстеження судових камер для детального аналізу їх діяльності. У спеціальній анкеті, яка розсилалася на місця, містилися такі пункти: загальна чисельність населення, яке обслуговує судова камера, кількість заведених справ; кількість справ, які заслуховуються щомісяця; загальний рівень навантаження камери; практика службових виїздів працівників камери; мова ведення судових засідань усіх рівнів; заходи з популяризації роботи камер серед етнічних меншин¹⁶⁹.

На 1 січня 1929 р. кількість національних судових камер зросла до 85, у чотирьох судочинство велося болгарською мовою. У листі заступника наркома юстиції та генерального

¹⁶⁵ Там само, спр. 1, арк. 21.

¹⁶⁶ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 68.

¹⁶⁷ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 86–87.

¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 98.

¹⁶⁹ Там само, спр. 28, арк. 60.

прокурора УСРР від 6 липня 1929 р. М. Михайлика відзначалося велике навантаження національних камер: у середньому на одну російську камеру на місяць надходило 88 справ, єврейську — 74, болгарську — 56. При цьому існували вагомі недоліки — брак працівників зі знанням мов нацменшин, незручне територіальне розташування камер (що обумовлювало високу вартість проїзду сторін та свідків для розгляду справ), недостатня популяризація переваг звернення до нацкамер. Поряд з тим, спостерігалось підвищення якості роботи національних камер та кваліфікації їхніх працівників — відсоток скасованих рішень щороку зменшувався. Особливо гострим залишалося кадрове питання. Серед працівників прокуратури осіб, які вільно володіли б болгарською, німецькою, молдавською та грецькою мовами, було мало, і для провадження громадського обвинувачення запрошували представників відповідної етнічної меншини. Аналогічним було становище і в органах дізнання та слідства. Мали місце випадки ведення діловодства, оголошення вироків російською мовою (наприклад, у Коларівському районі). Ще одним недоліком, на думку М. Михайлика, була невелика кількість надходжень та недостатні накладі законодавчих актів та юридичної літератури, перекладених мовами нацменшин¹⁷⁰. У відповідь на цей лист ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про рівноправність мов” (вересень 1929 р.), яка вимагала врегулювати використання мов у судових органах етнічних меншин. Пізніше на її виконання були видані болгарською мовою — Конституція, Земельний, Карний та Сімейний кодекси. На кінець 1932 р. адміністративні відділи в болгарських національних районах були укомплектовані на 77% за національною ознакою¹⁷¹.

Зазнавала змін і діяльність органів внутрішніх справ. Лави міліції почали комплектуватися з представників етнічних меншин. Я. Кантор на засіданні ЦКНМ 21 вересня 1925 р. наголошував: “Бажано, щоб у районах та селах з переважаючим

¹⁷⁰ Там само, спр. 475, арк. 39.

¹⁷¹ Там само, спр. 482, арк. 59.

населенням з представників національних меншин міліція комплектувалася з осіб, які належать до цієї національності”¹⁷². 27 липня 1927 р. на засіданні ЦКНМ була проголошена інформаційна довідка “Про роботу органів міліції з обслуговування національних меншин”. Документ цікавий тим, що характеризує діяльність міліції крізь призму інтересів етнічних меншин. Це, зокрема, стосується підбору міліцейських кадрів з огляду на особливості меншини, яка становила більшість населення того чи іншого району, і ведення діловодства з забезпеченням прав інших національностей. Було зафіксовано той факт, що у містах і селах, де існували національні ради різних рівнів, до складу районних відділів міліції включалися працівники, які добре володіли місцевою мовою¹⁷³. Штати органів міліції на місцях були невеликими — начальник міліції, наглядач, агент з розшуку, два міліціонери та один діловод¹⁷⁴. Всі вони залучалися до служби через укладення трудових угод, терміном на один календарний рік з можливістю пролонгації. Середня заробітна плата начальника міліції становила 150 руб. на місяць, наглядача — 130 руб., агента з розшуку — 100 руб., міліціонера — від 35 до 50 руб., діловода — 30 руб.¹⁷⁵. Звітні документи окружних та районних виконавчих комітетів переважно позитивно оцінювали роботу міліції. Наприклад, 1927 р. на території Ботевського району було скоєно 184 злочини, з яких до кінця календарного року було розкрито 158 (88%)¹⁷⁶. У Вільшанському районі цей показник становив 75%¹⁷⁷. Аналогічні відгуки зустрічаються і у звітних документах середини 30-х рр. Так, у протоколі засідання Коларівського районного комітету від 3 травня 1936 р. зазначалося, що “внаслідок покращення роботи органів міліції значно зменшилася кількість злочинів — від

¹⁷² Там само, спр. 40, арк. 34.

¹⁷³ Там само, спр. 245, арк. 82–82 зв.

¹⁷⁴ Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 650, арк. 45.

¹⁷⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 3, спр. 3, арк. 14–15.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 221.

¹⁷⁷ ДАКО, ф. Р-4573, оп. 2, спр. 2, арк. 27.

197 випадків у період з 1 січня до 25 травня 1935 р. до 69 за аналогічний період 1936 року”. Найбільш “гучною” справою у протоколі було названо розкриття фінансових махінацій у сільськогосподарських кооперативах сс. Зеленівка та Петрівка на загальну суму 10 тис. руб. Усього ж за 1935 р. на території Коларівського району органами міліції було складено 89 адміністративних протоколів на суму 2 805 руб. Накладення штрафів в основному стосувалося порушення паспортного режиму (1 690 руб.), фінансових спекуляцій (110 руб.), антисанітарії та неналежного благоустрою (340 руб.)¹⁷⁸.

Укомплектування штатів міліції в національних районах вимагало чималих зусиль і в майбутньому. Слід віддати належне, цей напрям відпрацьовувався досить послідовно: низка інструктивних матеріалів, зокрема, спецпостанова НКВС (20 квітня 1929 р. № 20/901) були підпорядковані названій меті¹⁷⁹. Окрема увага приділялася міліціонерам, які одержали відрядження на роботу в нацрайони. Перед початком служби вони повинні були проходити “тримісячні учбові команди”¹⁸⁰. Паралельно цьому 12 листопада 1930 р. рішенням ВУЦВК для підготовки кадрів із подальшим працевлаштуванням у районних органах юстиції у Дніпропетровську та Вінниці були відкриті чотирьохмісячні юридичні курси¹⁸¹. Всього слухачами одночасно були 100 осіб, які навчалися на платній основі — місяць навчання коштував 120 руб. У цю суму, окрім безпосереднього відвідування занять, входило забезпечення навчальними посібниками та проживання у гуртожитку. Вжиті заходи врешті призвели до зростання частки представників етнічних меншин в органах міліції. Так, наприклад, у німецьких районах у 1928 р. вони становили 23%, а в 1930 р. — вже 98%, у болгарських аналогічний показник зріс з 10 до 77%. Поряд з цим, негативним явищем був постійний брак коштів та недофінансування націо-

¹⁷⁸ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 44, арк. 10, 41, 44.

¹⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 2223, арк. 101.

¹⁸⁰ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 458, арк. 52 зв.

¹⁸¹ ДАОО, ф. Р-1651, оп. 1, спр. 21, арк. 14.

нальних програм. Щодо пристосування адміністративно-міліцейського апарату до обслуговування національних селищних рад, то кількісні показники були такими: міліція обслуговувала рідною мовою 100% російських та грецьких сілрад, 80% — польських і 75% — болгарських¹⁸².

Отже, утворення національних болгарських районів мало сприяти створенню позитивного іміджу радянської влади та пришвидшенню радянізації етнічної групи. Щоправда, погляди влади та болгарського населення на перспективну мету адміністративно-територіального будівництва були різними. Якщо владна верхівка розглядала його як інструмент соціалістичного будівництва, то українські болгари — як засіб досягнення культурно-освітніх цілей та реалізації економічних можливостей, наданих непом. У контексті протиборства цих двох концептуально різних поглядів на існуючі проблеми розгорталася решта суспільних процесів — утворення та функціонування на рівні місцевих органів влади болгарських секцій, організація виборчого процесу до районних та сільських рад та забезпечення представництва болгар у державних органах, адміністративних та судових установах, органах міліції. Однак, з початку 30-х рр. у політиці правлячої партії щодо коренізації намітився докорінний поворот. Закріплений згодом відповідними партійними рішеннями, він конституювався вже в інших формах та проявах.

¹⁸² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 458, арк. 54.

РОЗДІЛ II

ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНИЙ ВІДГОЛОС

2.1 Становище болгарської етнічної меншини під час голоду 1921–1923 рр.

Більшовицький переворот започаткував епоху болісних соціально-політичних трансформацій. Звичний уклад життя величезних мас населення відбувався шляхом насильницького запровадження нових форм господарювання, терору та залякування. Це стосувалося всіх регіонів, всіх соціальних та етнічних груп. Спроби влади мінімізувати наслідки цих змін за допомогою традиційних заходів та інструментів виявилися малоефективними. У різних областях та місцевостях України не припинялися масштабні селянські заворушення, пов'язані з несприйняттям політики комуністичного штурму.

Затвердження у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) курсу на нову економічну політику засвідчило намагання партійних вождів вирішити найбільш гострі соціальні проблеми. Перехідний період в УСРР набув суперечливого характеру і розтягнувся в часі з 1921 р. до першої половини 1923 р. Впроваджувані більшовиками заходи не внесли якісних змін у становище болгар-колоністів. Більше того, одним з їх наслідків став голод 1921–1923 рр.

Землі, на яких господарювали болгарські поселенці, аграрії класифікують як зону “ризикованого землеробства”, що пов'язано з недостатньою кількістю річних опадів. У степовій зоні порядок землеустрою визначався за інструкцією від 5 лютого 1920 р. “Про попередній розподіл земель”. Запровадження в життя положень цього документу призводило до постійного збільшення малоземельних або безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого

неболгарського населення. Болгарські села (як і німецькі та грецькі) потрапили під т.зв. “поселищне розкуркулення”, що в результаті призвело до зниження їх економічної потужності¹.

Вкрай несприятливі кліматичні умови першої половини 1921 р. ще більше ускладнили і до того важку ситуацію. Посуха спричинила майже повну загибель врожаю. Спека весни–літа 1921 р. винищила посіви в Миколаївській губернії на 65%, Одеській — на 45%. Внаслідок відсутності фуражу поголів'я худоби скоротилося на 70–80%. КНС с. Терновка Миколаївського повіту, більшість населення якого складали болгари, доповідав, що посухою винищені усі хлібні посіви та пізні польові культури².

Втім, не лише природні катаклізми спричинили катастрофічні соціальні наслідки. Ще взимку 1921 р. у болгарських колоніях були вилучені всі запаси хліба, що стало каталізатором соціальної трагедії. У більшості сіл, заселених болгарськими поселенцями, чисельність голодуючих сягала понад 50%, тим самим збільшуючи показники захворюваності та смертності серед населення. Незважаючи на це, ЦК КП(б)У зобов'язував місцеву владу не припиняти збір продподатку попри труднощі, які виникали при цьому. Дискримінаційно підвищений рівень податку у порівнянні з неболгарським населенням викликав незадоволення серед іноземних поселенців. Досить часто заборгованість неболгарських сіл розподілялася серед господарств колоністів. План 1921 р. не був виконаний, що обумовило посилення репресій (як індивідуальних, так і колективних) проти неплатників податків³. Широко застосовувалася т.зв. “сис-

¹ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 1... — С. 137.

² Козирєва М.Е. Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20–30-х рр. XX ст. // Наукові праці: збірник. — Миколаїв, 2000. — Т. 5: Історичні науки. — С. 85–89.

³ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення... — С. 75.

тема 20 будинків”: кожне (у даному випадку болгарське село) поділялося на окремі сектори з 20 будинків, де призначалася особа, відповідальна за своєчасний збір та передачу під розписку зібраних податків до сільрад⁴. Метод кругової поруки призвів до стрімкого зубожіння селян та повної виїмки наявних запасів хліба й насіння. Болгарські селяни були вимушені продавати худобу, а отримані кошти вкладати у виконання продподатку. Ринок відреагував на катастрофу в сільськогосподарському секторі миттєво — конина коштувала вдвічі дешевше за хліб⁵.

Таким чином, декларування нової економічної політики на союзному рівні не означало автоматичного покращення ситуації у селах півдня України. Невдачі у справі хлібозаготівель керівні органи країни переклали на місцеве населення, звинувативши його у марнотратстві збіжжя ще до початку збору продподатку.

Фатальну роль відіграв кліматичний фактор — посуха, неймовірна спека, ерозія ґрунтів і як результат — загибель значної частини врожаю 1921 р. Загалом, чистий збір зернових у середньому в Південній Україні не перевищував 5 пудів на душу населення. Врожаю вистачало ледве на те, щоб не померти голодною смертю⁶. У вересні в доповіді голови Мало-Буялицького волосного виконавчого комітету М. Стоянова зазначалося, що “від цієї посівної кампанії залежить майбутнє Одеського повіту. Коли озимі не будуть засіяні повністю, селяни будуть приречені на голодну смерть. Господарства будуть остаточно розорені. Худоба здохне. Діти будуть помирати від голоду”. Особливо наголошувалося на тому, що селянам не слід сподіватися на допомогу з боку влади, покладатися варто лише на свої внутрішні резерви, оскільки “держава неспроможна зараз у достатній кількості допомогти Одеському повіту. Держава зараз

⁴ ДАЗО, ф. Р-3501, оп. 1, спр. 171, арк. 10.

⁵ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення... — С. 89.

⁶ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 1... — С. 78.

мусить віддавати останній хліб на Поволжя та Урал, де вже царює голодна смерть”. Подібні заяви лунали з уст представників влади багатьох територіальних громад півдня України. У листопаді 1921 р. в доповіді болгарської секції відділу управління Одеського губернського виконавчого комітету “Про економічне та політичне становище в болгарських колоніях Одеської губернії” зазначалося, що “більшість колоній вже накрилі голодом”⁷. У грудні цього ж року на засіданні Терновської волосної ради головуючим було прийнято рішення про “негайне запрошення спеціальної комісії для обстеження волості, зважаючи на повну відсутність забезпечення населення продовольчими запасами, фуражем і живим інвентарем та розмах голоду 1921 р.”⁸.

Нагадаємо, що в болгарських поселеннях регіону всі хлібні запаси були вилучені ще взимку 1920–1921 рр. В результаті продрозкладки та зменшення землезабезпечення знизилася продуктивність праці населення, яке чітко усвідомлювало, що колоністські господарства розглядалися радянським керівництвом лише як джерело реквізицій. Зауважимо, що болгарські колоністи Південної України й до цього потерпали від неврожайних років через погодні умови, але ситуацію стабілізувало існування продовольчих резервів, громадських фондів та допомога релігійних общин. Натомість більшовицька держава поставила селян в умови, несумісні з виживанням.

Нестача фуражу спричинила різке зменшення робочої й продуктивної худоби, що в свою чергу впливало на хід посівної кампанії осені 1921 р. Ті заходи, які впроваджувалися радянською владою, обумовлювали масштаби майбутнього голоду та були однією з його причин — на місцях не залишалося й 10% від потреби у посівному матеріалі. Так, наприклад, у серпні 1921 р. на засіданні Терновського КНС доповідач К. Казанжи наголошував на тому, що “у цей засушливий рік бідні запаси озимини варто використовувати з розумом і засіяти якомога

⁷ ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 38, арк. 23–24, 217.

⁸ ДАМО, ф. Р-614, оп. 1, спр. 54, арк. 28.

більше полей. При цьому варто пам'ятати, що використовувати коней ми не зможемо — їх немає чим годувати”⁹. Власне, посівне зерно взагалі не повинно було вилучатися. Великих масштабів набули конфіскації реманенту та фуражу для худоби. Голод примушував багатьох селян продавати за безцінь майно та сільськогосподарський реманент. При цьому ціни або ж курс обміну був вкрай не вигідним (наприклад, за 2 пуди зерна віддавався сакківський плуг, а за 15–20 пудів — парова молотарка¹⁰).

Наслідком волонтаристських дій місцевих органів влади став масовий голод у болгарських селах півдня України, який досяг свого апогею у першій половині 1922 р. Крім Одеського повіту, за висновками В. Мільчева та Ж. Пєєвої, “неврожай та як наслідок — неминучий голод охопили весь Бердянський повіт. Особливо постраждала болгарська Цареводарівська волость”¹¹. Показово, що вже з осені — початку зими 1921 р. болгарське населення харчувалося різноманітними сурогатами¹². Усе це призводило до розповсюдження масштабних епідемій — черевний та висипний тифи забрали життя кількох тисяч болгар. Влітку 1921 р. серед усіх лікарняних закладів Одеського повіту було поширене розпорядження завідуючого повітового відділу охорони здоров'я, у якому вказувалося на необхідності невідкладного реагування на зростаючі показники захворювання на холеру. Згідно рекомендацій документу відкривалася санітарна станція у с. Нечаянне, туди ж була завезена необхідна кількість доз вакцин для боротьби з хворобою. В результаті переговорів між відділом соціального забезпечення та завідуючим відділом охорони здоров'я було прийняте рішення про надання матеріальної допомоги родинам, члени яких померли від черевного

⁹ Там само, ф. Р-222, оп. 1, спр. 28, арк. 9.

¹⁰ ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 38, арк. 29.

¹¹ Мільчев В.І., Пєєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгары Таврії... — С. 31.

¹² ДАОО, ф. Р-87, оп. 1, спр. 12, арк. 1а.

тифу¹³. Відомо, що у двох болгарських селах — Малий Буялик та Кубанка у період з листопада 1921 по лютий 1922 рр. було зареєстровано 12 випадків захворювання на черевний тиф¹⁴, 8 осіб померли¹⁵. Подібні випадки фіксувалися і в Мелітопольському повіті¹⁶. Аналогічною ситуація була і у Терновці Миколаївської волості. Тут лише у березні 1922 р. зафіксовано 15 хворих на висипний тиф, 7 осіб з яких невдовзі померли¹⁷. У серпні 1922 р. на Одещині документи фіксують 2,3 тис. випадків голодної смерті і 7,7 тис. випадків різноманітних захворювань, спричинених голодом¹⁸. На Мелітопольщині останній показник на березень 1922 р. склав 2 519 осіб (з них 1 343 — діти), 12 445 осіб були змушені харчуватися сумішами з сурогатів¹⁹.

У червні 1921 р. під час VI Всеросійського з'їзду з сільськогосподарської справи колишній міністр продовольства Тимчасового уряду С. Прокопович виголосив ідею стосовно необхідності створення громадського комітету з допомоги голодуючим²⁰. Посередником виступив М. Горький, який 29 червня вніс на розгляд політбюро ЦК РКП(б) пропозицію про створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим. 21 липня ВЦВК затвердив статус новоутвореної організації. Очолив його голова Московської міської ради Л. Каменєв, заступником став О. Риков. Керівництво країни сподівалося отримати за посередництвом комітету допомогу від західноєвропейських країн та США. Паралельно з комітетом була створена Центральна комісія з допомоги голодуючим, основними завданнями якої стали

¹³ Там само, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

¹⁴ Там само, спр. 51, арк. 41.

¹⁵ Там само, спр. 50, арк. 95.

¹⁶ ДАЗО, ф. Р-3501, оп. 1, спр. 4, арк. 96.

¹⁷ ДАМО, ф. Р-615, оп. 1, спр. 2, арк. 226.

¹⁸ ДАОО, ф. Р-87, оп. 1, спр. 12, арк. 1а.

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-3501, оп. 1, спр. 4, арк. 17–18.

²⁰ *Кульчицький С.В.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 1... — С. 41.

визначення масштабів голоду, визнання голодуючими населення певних регіонів, пошук та надання допомоги селянам, які потерпали від голоду, переселення голодуючих з постраждалих районів. Головою комісії був призначений М. Калінін. Основними векторами діяльності цієї структури стала допомога населенню Кубані та Поволжя (поширення голоду на півдні України тривалий час замовчувалося більшовицьким керівництвом)²¹. Зважаючи на це, постраждале населення південних регіонів вимушене було брати участь у роботі комісії через аналогічні структури, які створювалися на територіях решти союзних республік. Однією з найбільших на півдні України стала утворена в серпні 1921 р. Одеська комісія з допомоги голодуючим. Очолив її П. Воробйов, членами були О. Белоусов, О. Ніколаєв, М. Фрідман та Р. Крочман²².

Звіт роботи Комісії за серпень 1922 р. — квітень 1923 р. демонструє нам приклад її понад піврічного функціонування. Так, зокрема, “у голодуючих губерніях основним контингентом, який обслуговувався територіальними структурами допомоги голодуючим було визнано безпритульних дітей й сиріт у містах та сільській місцевості. Інші ж голодуючі можуть розраховувати на нашу допомогу лише при існуванні реальних проявів голоду. У врожайних губерніях допомога надається лише дітям та переселенцям з інших регіонів”. Що стосується продовольчих потужностей, якими володіла Комісія, то наприкінці 1922 р. її фондам належало 7 млн. 500 тис. пудів хліба, з яких 2 млн. 500 тис. складав резервний фонд, 2 млн. 300 тис. — фонд видачі окремим господарствам, 1 млн. — фонд організації громадських робіт, 700 тис. відводилося на озимі посіви й по 400 тис. пудів на організацію громадського харчування та роботу медичних і дитячих закладів²³.

²¹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. ... — С. 31.

²² ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

²³ ДАМО, ф. Р-614, оп. 1, спр. 81, арк. 16, 42.

Створення комісій на теренах України, однак, не означало, що її селянство врешті могло сподіватися на певні преференції та надходження допомоги. Навпаки, в 1921 р. голодуючі селяни України змушені були спонсорувати рішення більшовицького проводу.

8 вересня 1921 р. Мало-Буялицька волосна комісія з допомоги голодуючим прийняла рішення про передачу на користь голодуючих Поволжя понад 100 тис. руб., 2 пудів пшениці, 30 фунтів борошна та 10 фунтів квасолі. Наведені обсяги “продовольчої допомоги” (що виймалася з фондів місцевого населення за принципом “битий небитого везе”) самі по собі красномовно свідчили про реальний стан справ. Також був організований збір коштів з проведення культурних заходів — встановлювалася ставка у 10% від отриманої загальної суми з проведеного концерту чи театральної вистави. Перед початком цих заходів зазвичай організовувався розіграш лотереї, частину прибутку від якої переможці повинні були передати до комісії²⁴. Таким чином, болгарське селянство півдня України (так само як і решта етнічних меншин), самі потерпаючи від голоду, через невизнання свого статусу з боку радянської влади були вимушені віддавати останнє продовольство та заощадження.

Наростання загрозливих тенденцій штовхало органи радянської влади до кроків, спрямованих на підтримку голодуючих регіонів: збільшення обсягів грошової допомоги з фондів комісії допомоги голодуючим, ухвалення рішення про викуп живого та мертвого інвентаря у населення, видачу грошових позик постраждалим. Як приклад, у грудні 1921 р. 238 голодуючим села Терновка було видано 52 пуди харчів та продовольства²⁵. Враховуючи катастрофічну нестачу продовольства, було прийнято рішення про відкриття закладів громадського харчування (наголос в роботі їдалень був зроблений на користь безробітного

²⁴ ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 50, арк. 11.

²⁵ ДАМО, ф. Р-615, оп. 1, спр. 35, арк. 11–12.

населення та дітей)²⁶. На вересень 1922 р. всього на території УСРР функціонувало 738 таких пунктів, які були розраховані на 276 тис. осіб (з них у Катеринославській губернії 252 на 50 тис. населення, у Миколаївській 23 на 30 тис. осіб та Одеській 167 на 52 тис. осіб)²⁷. У минулому 1921 р. на Одещині діяло 270 їдальень, у яких харчувалося 50,7 тис. дітей²⁸. Окремо визначалася допомога безробітному населенню. В Одесі, наприклад, одночасно з їдальнями діяли дитячі приймальники та ізолятори. Подібні заклади відкривалися в Мелітопольському повіті. Так, в Акимівській волості працювало 9 їдальень, розрахованих на 1 800 дітей²⁹. До практичних кроків місцевих органів влади, які стосувалися підтримки дитячого населення, також можна віднести заходи з евакуації до менш постраждалих регіонів країни дитячих закладів з їх вихованцями³⁰. Незважаючи на зростаючу чисельність мережі цих закладів, постійна нестача продовольства унеможливлювала їх повноцінне функціонування. Наприклад, голова Терновської волосної комісії з допомоги голодуючим у травні 1922 р. у листі до Миколаївської повітової комісії наголошував, що “кілька тижнів у нас спостерігається гостра нестача продовольства. Якщо справа не покращиться, наших потужностей вистачить хіба на десять днів. Ми із 300 запланованих обідів щодня можемо нагодувати максимум 80 людей”³¹. Як наслідок, на початку вересня “усі столові Терновської волості були закриті”, одна з них, розрахована на 700 осіб (з них 200 — діти), відновила свою роботу лише наприкінці жовтня³².

²⁶ Там само, ф. Р-614, оп. 1, спр. 81, арк. 16–17; Там само, ф. Р-686, оп. 1, спр. 30, арк. 5 зв.

²⁷ Там само, ф. Р-614, оп. 1, спр. 56, арк. 35.

²⁸ ДАОО, ф. Р-87, оп. 1, спр. 19, арк. 33.

²⁹ ДАЗО, ф. Р-3501, оп. 1, спр. 4, арк. 115.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 618, арк. 3.

³¹ ДАМО, ф. Р-615, оп. 1, спр. 2, арк. 220.

³² Там само, ф. Р-686, оп. 1, спр. 30, арк. 15, 23.

Спрогнозувати позитивну перспективу врожаю наступного 1922 р. у болгарських колоніях через нестачу посівного матеріалу було неможливо. Ситуація знаходила своє пояснення з боку місцевої влади — за її твердженнями, усі запаси посівного матеріалу були передані на потреби голодуючих. При цьому дивним чином не згадувалися масові зернові ревізії та конфіскації. Ще однією причиною відсутності посівів у колоністських господарствах став збір завищеного продподатку. Зазначені фактори в комплексі призвели до тотального зменшення поголів'я худоби та реманенту і поставили під загрозу посівні роботи 1922 р. Разом з тим, 28 січня 1922 р. Наркомзем УСРР підписав договір з Запорізьким губернським виконавчим комітетом про обов'язковий розподіл між усіма болгарськими поселенцями Запорізької губернії посівного матеріалу, закупленого Наркоматом зовнішньої торгівлі УСРР у Болгарії³³. Втім, ця одинична акція була неспівмірною з загальними масштабами втрат і потреб голодуючих. Як приклад, під час проведення засідання Терновської волосної комісії з питань допомоги голодуючим 25 лютого 1922 р. Є. Ганчо наголошував, що “у масштабах голодуючої волості надана владою допомога є просто нікчемно-мізерною”³⁴. Тижнем раніше, а саме 17 лютого, під час загального зібрання селян Терновки було прийнято рішення про “організацію поїздки делегації терновчан у складі С. Цветка, А. Христо та Г. Жело до Болгарії з метою збору та отримання допомоги на користь місцевих голодуючих”³⁵. В умовах замовчування владою масштабів голоду на півдні України населення болгарських колоній було поставлене на межу виживання, в той час як іноземні організації спрямовували всі свої зусилля на порятунок голодуючих Поволжя. Відсутність болгарських національних організацій (аналогічних тим, що були поширені

³³ Болгарське населення Півдня України... — С. 118–119.

³⁴ ДАМО, ф. Р-614, оп. 1, спр. 54, арк. 56.

³⁵ Там само, ф. Р-222, оп. 1, спр. 28, арк. 1.

серед німецького, польського та єврейського населення) стала ще однією з причин великих людських втрат³⁶.

Невиправданими лишилися сподівання болгарських колоністів на своєчасне отримання насіннєвої допомоги з боку держави. Побойуючись, що поля залишаться незасіяними, і це унеможливить стягнення продподатку, населення масово почало відмовлятися від наділеної землі, що в свою чергу призвело до скорочення посівних площ. У серпні 1922 р. у доповіді “Економічне становище Одеської губернії” член колегії з вивчення голоду С. Зак наголошував, що “посівна площа губернії зменшилася у 1922 р. до розмірів, які не мають прикладів у минулому. Посівна площа 1921 р. скоротилася у Одеському повіті на 58%. Не виправдалися сподівання і на врожай 1922 р. Свою роль відіграла посуха”³⁷.

1922 рік частково повторив неврожай минулого року, та попри це органи влади визнали регіон таким, що може повністю забезпечити себе зерном та іншими продовольчими запасами у 1922–1923 рр.³⁸. Це тільки погіршило і без того складну ситуацію та призвело до нового загострення голоду.

Страхітливо вражаючими були чисельні показники голодуючого населення територіями УСРР. Так, на кінець вересня 1922 р. із загальної кількості населення Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської губерній у 9 млн 492 тис. осіб голодуючими було визнано 3 млн 709 тис. 556 осіб (35%), з яких 1 млн 268 тис. 948 дітей (40%). Серед 1 млн 737 тис. населення Катеринославщини голодувало 766 тис. (з них 197 тис. 600 дітей), на Миколаївщині з 1 млн 371 тис. 700 осіб голодувало 720 тис. (з них 270 тис. 272 дитини). Аналогічні показники Одеської губернії становили

³⁶ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 1... — С. 193.

³⁷ ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 50, арк. 54.

³⁸ Мовчан О.М. Голод 1921–1923 на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 33.

565 тис. дорослих та 176 тис. дітей із загальної кількості населення у 1 млн 940 тис. 300 осіб³⁹. За даними “Звіту щодо кількості голодуючих”, на жовтень 1922 р. в Одеській та Миколаївських губерніях голодувало 85% болгарського населення. В червні–липні 1922 р. чисельність голодуючих лише на території Одеського повіту сягнула 169 тис. осіб (з них 74 тис. дітей).

Однак з болгарських поселень півдня України, незважаючи на їх важкий економічний стан, продовжувався вивіз хліба. У бюлетені № 8 центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦВК від 20 вересня 1922 р. зазначалося: “Сподівання на те, що Одеська губернія цього року не буде голодуючою не виправдалися, хліба вигоріли. Особливо постраждали від засухи ярові культури. Вже зараз Тираспольський та Вознесенський повіти просять негайної допомоги, від інших повітів надходить така ж інформація. В цілому губернія потребує у цьому році більшої допомоги, ніж у минулому, бо загальна кількість врожаю у 68 млн. пудів насправді значно менша від цієї цифри. Якщо порівняти показники про стан посівної площі, кількість робочої худоби та мертвого інвентарю з попереднім роком, то ми отримаємо картину повного занепаду сільського господарства, викликану голодом 1921 р. Посівна площа скоротилася до 71,2% від минулорічної. Кількість робочої худоби скоротилася на 33% у порівнянні з 1921 р.”. Серед загальної маси болгарських господарств у 1922 р. безпосівними були 4,3%, з достатньою кількістю посівних площ — лише 35,9%, збитковими — 14%. Якщо говорити про загальні масштаби голоду в Одеській губернії на кінець 1922 р., спостерігається така картина: з 133 волостей голодували 84. Голод тримав у своїх лещатах 521,8 тис. осіб, з них 265,4 тис. дітей⁴⁰. Аналогічна ситуація склалася в болгарських селах Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Так, згідно з відомостями доповідних записок та зведень голови волосного комітету допомоги голодуючим Аки-

³⁹ ДАМО, ф. Р-614, оп. 1, спр. 56, арк. 35.

⁴⁰ ДАОО, ф. Р-1374, оп. 1, спр. 50, арк. 24–24 зв., 28–29, 32–33, 50.

мівської волості А. Монкова, на березень 1922 р. чисельність голодуючих сягнула 12 987 осіб від загальної маси населення волості 17 490 осіб. Усього від початку голоду було зафіксовано 79 випадків голодної смерті (з них 43 — серед дітей). Через нестачу кормів та фуражу селяни були змушені масово винищувати худобу. Відомо, що ця цифра сягала майже 6 тис. голів (з них 1 582 корови, 1 738 свиней та 2 367 овець)⁴¹. До цього необхідно додати і 3 419 голів худоби, яка загинула від голоду. Наслідки не забарилися: як стверджує В. Орлянський, на початок 1923 р. 57% болгарських господарств не мали робочих коней⁴².

У резолюції, прийнятій за результатами проведення Всеукраїнської наради представників голодуючих районів (липень 1922 р.), наголошувалося на тому, що посуха початку 1922 р. винищила майже повністю посіви ярових культур, голод 1921 р. вичерпав усі наявні запаси продовольства у населення. Зазначалося, що посіви озимих культур, які складали основу засіяних площ, катастрофічно скоротилися, що обумовило зниження їх середнього збору. Голод 1922–1923 рр. завдав потужного удару по продуктивних силах села і різко знизив рівень життя селянства, спричинивши жахливе зубожіння населення голодуючих районів, рецидиви голоду у тих самих місцевостях та районах, зниження купівельної та товарообмінної спроможності населення⁴³.

Голод, який тривав з січня 1921 по травень 1923 рр. на території Південної України, призвів до тяжких економічних та демографічних наслідків. Точна чисельність жертв досі не встановлена. За підрахунками Наркомздоров'я УСРР, від голоду

⁴¹ ДАЗО, ф. Р-3501, оп. 1, спр. 4, арк. 17, 19–20.

⁴² Орлянський В.С. Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 40.

⁴³ ДАМО, ф. Р-614, оп. 1, спр. 81, арк. 42.

померло 47,5 тис. осіб⁴⁴. Великі лакуни в архівних матеріалах унеможливають достеменні підрахунки померлих від голоду болгар. Лише врожай 1923 р. дещо змінив ситуацію — збір зерна у порівнянні з попередніми роками зріс на третину⁴⁵. Акти обстеження посівів болгарських сіл Бердянської округи Катеринославської губернії за грудень 1922 — грудень 1923 рр. дозволяють верифікувати цю тезу. Так, у середньому з засіяних озимим житом площ лише 60% зібраного врожаю було придатним для подальшого використання, аналогічні показники по ячменю становили 65%, вівсу — 50%. Значно гірша ситуація склалася з посівами кукурудзи, проса, льону та соняшника — неврожай цих культур сягав від 90 до 100%⁴⁶.

Таким чином, гуманітарна катастрофа, спричинена голодом 1921–1923 рр., була обумовлена не лише географічними та кліматичними умовами, а й рядом політичних та економічних факторів. Регіональний сегмент подій мав свої особливості та динаміку, але він лише засвідчував універсальний характер голоду, викликаного постреволуційною руйною та безвідповідальною політикою більшовиків. Його етнічна складова, зокрема, болгарська лише засвідчила масштабність та трагізм тогочасних подій.

2.2 Економічні та соціальні перетворення періоду реалізації нової економічної політики

Економічні процеси на селі впродовж т.зв. “відбудовного періоду” відзначалися складним перебігом, суперечливими тенденціями та нетрадиційними формовиявами, адже, по суті, в стислі строки відбувся демонтаж попередньої моделі господарювання селян. На зміну індивідуальному господарюванню

⁴⁴ *Веселова О.М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. — Дрогобич: Відродження, 2008. — С. 37.

⁴⁵ *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення... — С. 19–20.

⁴⁶ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, spr. 5, ark. 224–243, 248.

йшли його колективні форми — спершу у їх початкових формах, згодом — більш складних та структурованих. Популяризації й розвитку кооперування, на думку партійно-радянського проводу, повинна була сприяти організаційно-масова робота на селі. В авангарді цього руху мали слідувати масові організації — комітети незаможних селян, основне завдання яких полягало у реалізації на селі політики “розкуркулення” та хлібозаготівель, кооперуванні маломісних селянських господарств. КНС представляли бідняцькі комітети, на які були покладені завдання зі створення сільських об’єднань, проведення виборчих кампаній, допомоги сільським органам влади.

95% болгарського населення належало до селянського стану. Основними напрямками їх економічної діяльності були землеробство, вівчарство, городництво, бджільництво, скотарство та виноробство. За підрахунками Л. Якубової, на кінець 1917 р. 45% болгарських селянських господарств були заможними, 35% — середняцькими й лише 20% — малоземельними⁴⁷.

Розвиток кооперативного руху був одним з провідних напрямів економічної діяльності партійно-радянських органів. На першому етапі соціалістичного будівництва основна ставка робилася на кооперування бідняцьких верств села, які позиціонувалися як авангард майбутнього комуністичного ладу. В контексті висловленого стає зрозумілою та увага і сприяння, яких надавали владні органи створеним за їхньою ініціативою організаціям незаможних селян.

Виділення національних районів сприятливо позначилося на діяльності КНС. Певне уявлення щодо динаміки їх зростання дає аналіз офіційних документів. Так, у звіті болгарської секції при Катеринославському губернському виконавчому комітеті зазначено, що комнезам був створений в кожному болгарському селі⁴⁸. Згідно звіту Одеської окружної комісії КНС за 1924/25 госп. р., на території округи існувало 22 874 господарства незаможників, площа оброблюваної землі становила 164 478 деся-

⁴⁷ Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 62.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 5.

тин, кількість худоби — 11 722 голови, мертвого інвентарю — 16 462 одиниці. Рівень кооперації у середовищі незаможного селянства становив 40%. Всього членами КНС Одеської округи було 29 704 особи, з них 1 500 болгар. Серед активу сільських КНС було 4,2% болгар, районних КНС — 12%⁴⁹. Загалом до КНС на 1 жовтня 1925 р. входило 1 709 болгар від загальної чисельності 1 164 038 осіб⁵⁰ (більшість з них, а саме, 1 293 були членами КНС Велико-Буялицького району⁵¹). За рік цей показник зріс на 70% — членами 23 КНС району було 2 229 осіб, з них 319 болгар⁵².

Позитивна динаміка щодо зростання кількості КНС та охоплення ними селянських господарств спостерігалася і надалі. Так, згідно матеріалів звіту Одеського окружного КНС за 1929–1930 рр., загальна чисельність членів КНС дорівнювала 39 598 осіб, з них — 2 532 болгар. На території округи існувало 8 національних болгарських КНС⁵³. Одним із найбільших був Благоевський КНС, до якого входило 839 членів⁵⁴. Загальна кількість організацій КНС у болгарських національних районах зросла з 15 (4 368 членів) у 1929 р. до 47 (6 113 членів) у 1930 р.⁵⁵.

Досить неоднозначною дослідники вважають діяльність в умовах непівського села профспілки сільськогосподарських робітників. Відсутність законодавчої бази призвела до того, що саме профспілкові комітети виконували організаційні та захисні функції робітників серед етнічних меншин⁵⁶. Через те, що болгари у своїй більшості були селянами, мала місце досить низька питома вага болгарського населення у профспілкових

⁴⁹ ДАОО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 133, арк. 10, 12, 17.

⁵⁰ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 70 зв.

⁵¹ Там само, спр. 490, арк. 41.

⁵² Там само, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 248, арк. 53.

⁵³ Там само, ф. Р-97, оп. 1, спр. 299, арк. 10 зв.

⁵⁴ Там само, ф. Р-1651, оп. 1, спр. 14а, арк. 174.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 474, арк. 7–8.

⁵⁶ Там само, ф. 2841, оп. 1, спр. 97, арк. 240.

організаціях країни. Статистика національного складу профспілок (квітень 1926 р.) засвідчувала, що з 993 457 їх членів лише 970 були болгарами⁵⁷.

Етнічні громади, які тяжко пережили потрясіння революційних років, намагалися бути якомога лояльнішими до влади, яка, у свою чергу, наголошувала на необхідності задоволення господарських потреб усіх національностей. В роки нової економічної політики значного поширення в болгарських районах набув кооперативний рух, представлений різними видами кооперації. У перші післяголодні роки селяни почали об'єднувати зусилля, аби вивести господарства з багаторічної руїни. Перші кроки кооперації в умовах нової економічної політики були непростими. Зокрема, на території Цареводарівського району в 1924 р. налічувалося 5 674 селянських господарства, з яких тільки 394 об'єдналися у колективні. 2 391 господарство було бідняцьким, 2 527 — середняцьким, 362 — заможним. Показники одного з найбільш економічно розвинутих на той час болгарських районів красномовно ілюструють стартові умови кооперативного руху.

Не менш промовистими були й висновки Цареводарівського РВК за 1924 р.: “Прагнення до об'єднання населення в колгоспи майже не змінилося, тобто потягу зовсім немає”⁵⁸. Це, однак, не завадило партійно-радянському тандему наполегливо працювати над ідеєю невідвратною суцільною колективізацією. Саме з 1925 р., на думку С. Кульчицького, Й. Сталін взяв курс на утвердження в селі господарств, заснованих на відчуженні селянської власності — повному (комуни), проміжному (артілі) і початковому (ТСОЗи)⁵⁹.

Посуха першої половини 1925 р. призвела до загрози зриву посівної кампанії. Для виправлення ситуації, яка склалася, та з метою інтенсифікації виробництва у сс. Малий Буялик та Ку-

⁵⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 69 зв.

⁵⁸ Там само, ф. Р-14, оп. 1, спр. 133, арк. 33.

⁵⁹ *Кульчицький С.В.* Український Голодомор в контексті політики Кремля... — С. 42.

банка був організований союз виноградарів та городників⁶⁰. На квітень 1925 р. у кожному болгарському селі Катеринославської губернії існувала сільськогосподарська або споживча спілка. Більше половини селянських дворів входили до кооперативів, які охоплювали близько 6 500 членів⁶¹. У порівнянні з іншими меншинами, досягнення кооперативного руху серед болгар були досить високими. На тлі пересічних для болгар показників відставали сс. Благоево та Свердлово. Це, зокрема, проявлялося у дефіциті коштів — у першому на 12 тис. руб., в другому — на 10 тис. руб.⁶². У звіті про роботу Велико-Буялицького районного партійного комітету (січень–березень 1927 р.) містяться матеріали, які стосуються господарського розвитку району за 1924–1927 рр. Так, зокрема, у 1924–1925 рр. під жито було відведено 9 721 га площі, під озиму пшеницю — 6 073 га, під ячмінь — 4 814 га, під овес — 105 га, під кукурудзу — 4 434 га, під просо — 336 га, під картоплю — 184 га. Всього посівна площа дорівнювала 23 655 га. Що стосується худоби, то за цей період господарства району володіли 4 410 коровами, 15 245 вівцями, 2 848 свинями, 267 кіньми та 273 волами. Серед сільськогосподарського реманенту найбільш поширеними були віялки (632 шт.), плуги (2 114 шт.) та борони (2 927 шт.)⁶³. У наступному 1925–1926 рр. під жито було відведено 9 299 га площі, під озиму пшеницю — 14 226 га, під ячмінь — 7 831 га, під овес — 175 га, під кукурудзу — 3 198 га, під просо — 71 га, під картоплю — 165 га. Всього посівна площа дорівнювала 31 733 га. Кількість худоби становила 37 254 голови, серед них — 22 900 овець, 5 569 корів, 5 376 коней, 2 773 свині, 636 волів. Площа виноградників за 1924–1927 рр. зросла із 105 до 527 десятин⁶⁴. Врожай хлібних культур за 1926 р. становив 711 300 пудів пшениці, 255 840 пудів кукурудзи, 234 900 пудів ячменю,

⁶⁰ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 467, арк. 22.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 6.

⁶² ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 97.

⁶³ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 1101, арк. 42.

⁶⁴ Там само, спр. 1665, арк. 19.

163 900 пудів жита, 4 450 пудів вівса. Економічно відсталіми селами району “через кліматичний фактор, низьку якість ґрунтів та технічну відсталість господарств” були визнані Малий Буялик та німецьке с. Гільдендорф⁶⁵. На кінець 1926 р. на території району існувало 9 сільськогосподарських товариств, а загальний процес кооперування був названий “недостатньо глибоким та розпоширеним”⁶⁶. Всього на кінець 1927 р. споживчою кооперацією було об’єднано близько 30% болгарських господарств⁶⁷. Аналогічні показники району наступного 1928 р. становили вже понад 60%⁶⁸.

В Одеській окрузі у цей період успішно працювало 12 сільськогосподарських товариств⁶⁹. Найбільш розвинутими були “Червона праця”, “Раковські” та “Іскра”. На 1 квітня 1928 р. тут існувало 4 болгарських споживчих товариства, які об’єднували 2 469 господарств⁷⁰. На території Мелітопольської округи діяли 16 сільськогосподарських товариств: 9 комун та 7 артіль. Найчисельнішими були кооперативи Цареводарівки та Мануїлівки з кількістю членів 237 та 151 відповідно⁷¹.

На території болгарських сіл Коларівського та Ботевського районів у 1927 р. існувала 31 кооперативна організація: 20 земельних товариств, 4 скотарсько-молочарських (до них входило 150 осіб), 3 садово-виноградарських, 2 комуни, одна артіль і одне машино-тракторне товариство⁷². Скотарсько-молочарське товариство “Нємка” с. Коларівка нараховувало 14 членів. Основним напрямом діяльності кооперативу було виробництво та переробка молочної продукції⁷³. Загальна кількість осіб, які

⁶⁵ Там само, спр. 1101, арк. 41.

⁶⁶ Там само, арк. 43–45.

⁶⁷ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 3.

⁶⁸ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 2137, арк. 9.

⁶⁹ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 7.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 410, арк. 17.

⁷¹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 471, 475.

⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 222.

⁷³ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

були кооперовані на 1 жовтня 1926 р., становила 4 409 , аналогічні показники жовтня 1927 р. становили вже 6 561 особу⁷⁴. Що стосується Вільшанського району, то тут кількість кооперативних товариств у період з 1927 до 1931 рр. коливалася від 16 до 12 (близько 347 господарств — 13,2%)⁷⁵. Втім, набагато важливішими за кількісні показники був якісний стан кооперативів, передусім вищих форм. На жаль, багаторічний моніторинг життєдіяльності комун і ТСОЗів, який здійснювали місцеві партосередки і нацменкомісії, не давав приводів для оптимізму.

На 1 червня 1925 р. у болгарських селах Катеринославської губернії існувало 12 колективних господарств (усі вони були засновані з 1921 по 1923 рр.) — 7 комун, 4 артїлі та одне земельне товариство. 3 артїлі та 2 комуни знаходилися у Романівському районі, одна артіль, 3 комуни та одне товариство — у Цареводарівському, 2 комуни — в Акимівському районах. У звіті голови болгарської секції Катеринославської губернії С. Попова, який в 1925 р. ревізував роботу болгарських колективів, вказувалося на такі недоліки: недостатнє обслуговування кооперативів з боку агрономічної служби, формування колгоспів без забезпечення належного керівництва, недостатній рівень комунікації між членами об'єднань⁷⁶. Після ретельного аналізу показників господарської діяльності С. Попов об'єднав колгоспи в чотири групи: до першої відніс артїлі, об'єднані на засадах спільного обробітку землі (товариство “Незаможник”); до другої — артїлі, основним напрямом роботи яких було вирощування польових культур (“Праця”, “Сільський робітник”, “Вперед”); до третьої — багатопрофільні артїлі, які власними силами задовольняли свої потреби (“Комунар”); четверту групу представляли комуни (“Фрунзе”, ім. Раковського, ім. Леніна, ім. Петровського, “КІМ”, “Вулик”, “Прогрес”).

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 222.

⁷⁵ ДАЗО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 12.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 15–16.

У висновках С. Попов зосередився на слабких сторонах кооперативів, які вимагали термінового реагування. Серед них були згадані: гострий брак продуктів харчування в комунах (ім. Леніна, ім. Петровського, “Комунар” та “Незаможник”); нестача житлових приміщень (ім. Петровського, “Прогрес” та “Вулик”); заборгованість перед працівниками у колективних господарствах промисловими підприємствами (маслозаводи, млини). Чимало комун були збитковими (ім. Леніна, ім. Петровського, “КІМ”, “Вперед”). Через нестачу робочої сили існувала практика здавання усупільненої землі в оренду (комуні ім. Леніна та ім. Петровського). Гостро стояло, на думку інспектора, питання нестачі кваліфікованих кадрів. Так, у комуні “Вперед” функції голови колгоспу, завідуючого господарством, секретаря та скарбника виконувала одна особа.

Впродовж років болючим питанням для місцевих органів влади і управління лишався непоказний рівень промислового розвитку болгарських районів. Промисловість була представлена насамперед дрібними підприємствами, орієнтованими на місцевий попит. У Цареводарівському районі у 1924 р. було 5 маслозаводів (з яких працювало 2), цегельно-керамічний завод, 30 вітряків, 6 парових млинів, 3 цукроварні, 2 бондарні⁷⁷. У 1925 р. кількість маслозаводів збільшилася до 6, вітряних млинів — до 50, були відкриті 13 кузень та просорушка⁷⁸. 1928 р. у Вільшанському районі працювали 2 маслозаводи і кузня⁷⁹. Відомо, що ще 1919 р. у Терновці почалася розробка власного торфовища⁸⁰.

Наприкінці 1920-х рр. провідною галуззю економіки болгар України залишалося сільське господарство у формі індивідуального господарювання. Структура аграрної галузі в болгарських поселеннях була типовою для українського Степу: най-

⁷⁷ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 218; ДАОО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 133, арк. 35.

⁷⁸ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 589.

⁷⁹ Там само, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 13.

⁸⁰ ДАМО, ф. Р-2068, оп. 1, спр. 3, арк. 54.

більше посівних площ відводилося під озиму та ярову пшеницю, жито, овес, кукурудзу, просо, льон, соняшник, картоплю, цукровий буряк, цибулю та капусту. В середньому у болгарських господарствах врожай озимої пшениці становив 40 пудів з десятини, жита — 20 пудів, льону — 20 пудів, вівса — 15 пудів, соняшника — від 10 до 15 пудів. Поволі розвивалося бджільництво: в Цареводарівському районі у 1925 р. на обліку перебувало 230 вуликів⁸¹. Традиційно на досить високому рівні розвивалися садівництво та виноградарство. Що стосується тваринництва, то, як зазначалося в звіті Вільшанського РВК за 1928–1929 рр., “ця галузь господарства завжди перебувала між “двох вогнів” — існували труднощі із розширення кормової бази та відчувалася постійна нестача бюджетних асигнувань, які, по суті, були мізерними”. Відомо, що в цьому районі поголів’я коней за 1927–1930 рр. зросло з 1 683 до 1 951 голови, великої рогатої худоби — з 1 092 до 1 392 голів, овець — з 845 до 1 296 голів⁸².

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. відмежувала перехід радянського керівництва від нової економічної політики до нової історичної версії політики “воєнного комунізму” з притаманною йому практикою продрозкладок, подвірних обшуків, закриттям базарів, обмеженням торгівлі продовольством. Такі заходи остаточно поховали сподівання болгарських колоністів щодо майбутнього зміцнення власних господарств⁸³. Ухвалення курсу на суцільну колективізацію в грудні 1927 р. означало масове залучення селянських господарств до існуючих, як довела практика, малоефективних колективів (артілей та комун). Провідну роль у розробці стратегічної програми перетворень на селі відіграв XV з’їзд ЦК ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.), де як першочергове завдання Й. Сталін поставив даліше кооперу-

⁸¹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 219, 376, 578.

⁸² Там само, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 11, 14.

⁸³ *Кульчицький С.В.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 2. — С. 198.

вання дрібних селянських господарств та їх об'єднання у великі колективні господарства на основі спільного обробітку землі.

Структурування та стрімке зростання якісно нових форм господарювання на селі (які до того ж розглядалися владою як провідний економічний сектор) обумовлювало зміну існуючих меж, рухливість кордонів земель, які відтепер належали не тільки земельним громадам, а й кооперативам, колгоспам, радгоспам. Законодавчою основою процесу стала постанова ВУЦВК "Про землеустрій та регулювання у німецьких колоніях" (16 липня 1924 р.). У документі були сформульовані принципи та заходи, що визначали шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх етнічних меншин. Зокрема, наголошувалося на закріпленні принципу незмінності фактичного земельного фонду⁸⁴. Появу (а в окремих випадках — загострення цієї проблеми) обумовив той факт, що частина земель колоністів перейшла до українських та російських селян. Внаслідок цього на селі з'явилися різні за характером землеустрою господарські системи. Між селянами, які представляли різні етнічні меншини (особливо це стосувалося німецьких колоністів), посилювалися взаємні претензії, генерувалися постійні конфліктні ситуації. Досить складним було питання землеустрою і в середовищі болгарського селянства. Існували випадки, коли земельні наділи розташовувалися на відстані від 10 до 18 верст один від одного.

Відсутність стабільності у земельних відносинах та закріплення землекористування на тривалий термін справляли негативний вплив на стан та розвиток сільськогосподарського виробництва. Визначена законом норма у дві десятини на їдця (пізніше ця норма була зменшена до півтори десятини) виявилася недостатньою. Додаткові проблеми виникали внаслідок незавершеного землевлаштування. Відсутність регулярного транспортного сполучення та низька якість доріг унеможливлювали вихід болгарських господарств на суміжні ринки. На кінець

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 105–106.

1925 р. в Одеській окрузі за ними було закріплено 2 142 десятини землі⁸⁵. Організацію виконання робіт по землевлаштуванню болгарських сіл було покладено на агрономічну службу, яка складалася з трьох осіб — зоотехніка, спеціаліста по боротьбі із засухою та ентомолога. На кінець 1927 р. процес землеустрою болгарських сільськогосподарських володінь округи (85% з загальної кількості) був майже завершений. Відтак, землевпорядковано було 20 107 десятин площ с. Благоево, 3 331 десятина у с. Свердлово, 7 762 десятини у Кубанці⁸⁶. Однак, землевпорядження виявило нові проблеми. Так, 4 липня 1928 р. болгари-городники Благоевського району виступили з заявою про “неправильне наділення їх землею”⁸⁷. Йшлося, передусім, про малоземелля та катастрофічний брак земель для належного господарювання.

Загалом, незважаючи на відсутність досвіду, кадрів та недостатнє технічне забезпечення, на кінець 20-х рр. землевпорядкування мало помітні успіхи. У Мелітопольській окрузі питання землеустрою було врегульоване у 1927 р. лише у Преславі. У 1928 р. землеустрій завершили ще в 5 селах цієї округи. Та вже до кінця 1929 р. було землевлаштовано 82% (362 тис. га) від загальної площі селищ етнічних меншин⁸⁸.

Гостро постала проблема надмірного оподаткування господарств етнічних меншин півдня України. Радянська влада вщент зруйнувала відносно стабільні до революції поземельні відносини в місцях компактного проживання етнічних громад. Скасування приватної власності на землю відбувалося водночас із конфіскаціями та перерозподілом через мережу ревкомів і КНС т.зв. “земельних надлишків”, засобів виробництва та майна заможнішої частини селянства. Будь-які виступи населення проти нововведень придушувалися фізично й економічно: накладенням непідйомних податків. Мало змінилася на краще ситу-

⁸⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 46 зв.

⁸⁶ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 1101, арк. 46.

⁸⁷ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 50.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 474, арк. 2.

ація після проголошення непу. Введення продподатку та єдиного сільгосподатку справило негативний вплив на господарства етнічних меншин і виступило дестабілізуючим фактором у житті поліетнічного регіону півдня України⁸⁹. Господарства етнічних меншин місцеві органи влади, як правило, відносили до заможних. Саме тому на громади меншин перекидалася масова частка податкового тягара у багатонаціональних регіонах — рівень оподаткування тут був вищим у кілька разів порівняно з сусідніми українськими та російськими селами. Архівні документи переконливо засвідчують наявність незадоволення представників етнічних груп з приводу несправедливої податкової політики та містять вимоги стосовно зменшення податкового тиску. Так, мешканці с. Великий Буялик 24 квітня 1924 р. під час проведення зборів виступили з гаслами про “надто великий розмір податку, який неспівмірний з кількістю врожаю”⁹⁰. Аналогічні виступи та протести спостерігалися протягом 1924–1926 рр. і в інших болгарських селах — Катаржино⁹¹, Вільшанці, Малій Мазниці, Лозоватці та Калмазовому⁹². Зважаючи на це, болгарська секція спільно з Наркомземом та Наркомфіном за дорученням ЦКНМ у квітні 1926 р. здійснила обстеження економічного становища болгарських городників та розмірів обкладання їх податками⁹³. У звіті інспектора П. Кондратова про відрядження (червень 1925 р.) до національних районів півдня України (для інспектування були обрані три німецьких, Велико-Буялицький та Цареводарівський болгарські райони) зазначалося, що “сільськогосподарський податок, яким

⁸⁹ Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / [Кульчицький С.В., Васильєв В.Ю., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. В.А. Смолія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — Т. 2. — С. 362; Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 60, 109.

⁹⁰ ДАОО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 133, арк. 25.

⁹¹ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1165, арк. 45.

⁹² ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 1, арк. 2, 5, 11.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 335, арк. 7.

обкладаються болгарські колонії, значно вищий, ніж у неболгарських сільрадах”⁹⁴. Стосовно Цареводарівського району повідомлялося, що за 1924 р. загальний показник сплати податків по усіх селянських господарствах становив 50% (найвищим він був у Строганівці — 78%, найнижчим — в Ново-Миколаївці — 26%)⁹⁵. Факти непропорційного оподаткування селянських господарств зазначені і у звітах польського консульства Одеси кінця 20-х рр. Так, Х. Роч, описуючи становище національних меншин Одещини, зазначав, що “шляхом нерозумного підвищення податку у порівнянні з українськими селами спостерігається різке невдоволення нацменів, їх господарства занепадають”⁹⁶. Одним із яскравих прикладів некоректної політики оподаткування сіл нацменів став голод 1926 р. у Вільшанці, Великому та Малому Буялику та Кубанці⁹⁷. Зокрема, інспектуючи у травні 1926 р. болгарські села Первомайської округи, С. Міцев наголошував, що “допомога голодуючому населенню села Вільшанка повинна бути невідкладною, адже населення знаходиться на межі виживання. Малоземельних та безземельних болгар необхідно терміново переселяти до сіл Одеської округи вже до кінця осені цього року”. Також Міцев звертався до Наркомздорів’я із проханням організувати тимчасові пункти харчування та з надання медичної допомоги голодуючим⁹⁸.

Зазначені проблеми з року в рік знекровлювали одноосібні господарства, які залишалися сам на сам зі своїми негараздами. Посівна кампанія 1928 р. в Одеській окрузі в черговий раз відбувалася в умовах браку посівного матеріалу та робочої худоби. Більше того, у деяких місцевостях (Одеський та Ленінський райони, де 1927 рік виявився неврожайним) були майже повністю відсутні фураж та продовольство. В свою чергу

⁹⁴ Шумюк М.М. Масові репресії проти населення... — С. 305.

⁹⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 21, арк. 337–338.

⁹⁶ Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). — Toruń: wyd. Adam Marszałek, 2005. — S. 105.

⁹⁷ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 925, арк. 5.

⁹⁸ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1165, арк. 40–41.

це призводило до загибелі або продажу худоби. У Благоевському районі селяни взагалі були неспроможні годувати худобу.

Бідняцькі та середняцькі господарства власними силами не могли компенсувати нестачу насіннєвого матеріалу. Наприклад, у с. Благоево болгарські поселенці не мали можливості внести 25% вартості кредиту за наданий посівний матеріал. Відомі також факти постачання неякісного зерна, частина якого була повністю непридатна для використання (селяни с. Свердлово скаржилися на те, що більшість отриманого насіння була сирою або ж т.зв. “січкою”). Не вистачало реманенту та робочої худоби (п’ять ремонтних майстерень “Радіус” не встигали задовольняти усі потреби селян). У зв’язку з цим проводилися кампанії відкриття прокатних пунктів (їх кількість сягнула 57), створення тракторних загонів. Що стосується тягової сили, то було досягнуто домовленості із заможними господарствами, які за п’ять руб. за десятину площі обробляли землі бідняцьких господарств⁹⁹.

Посівна кампанія 1929 р. в Одеській окрузі була важкою. Варто в черговий раз відзначити брак насіннєвого матеріалу: з необхідних 165 тис. пудів кукурудзи було виділено лише 55 тис., а соняшника, навпаки, з необхідних 24 тис. під посіви передано 79 тис. пудів. Збільшення засівів соняшника, в свою чергу, спричинило погіршення структури посівів та зменшення кормових ресурсів. Катастрофічно не вистачало пшениці — з необхідних 400 тис. пудів надано було лише 12 тис.¹⁰⁰. Як і в 1928 р. болгарські колоністи скаржилися на відсутність кредитів для посівної кампанії. Низькою залишалась й якість завезеного зерна: до 15% від загальної кількості ячменю була непридатною для використання¹⁰¹. Дефіцит кормів для тягової худоби призвів у період з 1 жовтня 1928 по 1 лютого 1929 рр. до загибелі 10 тис. голів робочої худоби, з них 8 тис. коней. З призначених

⁹⁹ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1601, арк. 142–143, 146.

¹⁰⁰ Там само, ф. Р-969, оп. 9, спр. 12, арк. 18.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 393, арк. 74.

Одеській окрузі 2 299 тис. пудів грубих кормів надано було лише 448 тис., а з 1 501 тис. концентрованих — 385 тис. пудів¹⁰². Гостро бракувало транспортних засобів, тракторів та плугів. Невирішеним залишалося питання з відкриттям ремонтних майстерень та відсутністю запасних частин — їх технічні показники та наявна кількість не покривали загальних потреб. Фактично сільськогосподарське життя болгарського села впродовж т.зв. “відбудовчого періоду” відбувалося в умовах хронічної кризи. Як наслідок, бідняки та середняки вимушені були розпродавати робочу худобу.

Продовольча криза початку 1929 р. торкнулася усіх болгарських районів Південної України. Брак палива ще більше погіршив і до того надважке становище, населення хронічно недоїдало. Сільради почали фіксувати випадки голодної смерті (так, у с. Свердлово померло 8 осіб¹⁰³). Відсутність запасів насіння поставила під загрозу посівну весни 1929 р. Тим часом, економічна доктрина радянської влади передбачала не зміцнення селянських господарств, а їх самоліквідацію та перехід до колективних форм господарювання.

Звичайно, господарські проблеми життя села залишалися пріоритетними в політиці влади. Проте, зовсім не на периферії у політичних практиках її верхівки були соціальні питання — найбільш болючі та наближені до болгарського соціуму. Зокрема, упродовж 20-х рр. влада приділяла багато зусиль для вирішення низки гострих соціальних питань. Наркоматом охорони здоров'я була розпочата робота щодо розширення мережі медичних закладів у місцях проживання етнічних меншин. Йшлося про профілактику й лікування побутових хвороб та санітарно-просвітницьку діяльність. Організація лікувально-профілактичної допомоги серед етнічних меншин базувалася на загальних підставах, відповідно до норм, встановлених РНК УСРР з урахуванням показників поширення хвороб. Медично-санітарна допомога надавалася відповідно до середньоукраїн-

¹⁰² ДАОО, ф. Р-969, оп. 9, спр. 12, арк. 19.

¹⁰³ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 2203, арк. 137.

ських норм — одне ліжко-місце на 2 400 осіб (у 1929 р. цей показник серед болгарського населення дорівнював одному ліжку на 1 974 особи¹⁰⁴). Одна амбулаторія створювалася на 16 300 осіб.

Серед болгарського населення загрозливого поширення набули туберкульоз, малярія, коклюш, дизентерія, черевний та висипний тифи, скарлатина та кір. Матеріали звіту ЦКНМ за 1 жовтня 1925 — 1 вересня 1926 рр. свідчили, що санітарний стан болгарських сіл не відповідав жодним нормам. Відчувалася нестача кваліфікованого медичного персоналу, насамперед, у сс. Преслав, Романівка, Цареводарівка (Мелітопольська округа), Великий Буялик (Одеська округа), Вільшанка (Первомайська округа). В більшості поселень були відкриті фельдшерські пункти, які не справлялися з навантаженнями. Нерідкими були спалахи інфекційних захворювань, що приводили до фатальних наслідків. З 10 по 25 квітня 1926 р. було зафіксовано 140 смертельних випадків, спричинених скарлатиною. Тільки у Велико-Буялицькому районі чисельність хворих на малярію за період 1923–1926 рр. перевищила тисячу осіб¹⁰⁵. У Цареводарівському районі у 1925 р. на малярію хворіла чверть населення¹⁰⁶. У Терновці з січня по березень 1927 р. було зафіксовано 219 випадків шкіряних захворювань, 77 — епідемічного паротиту, 27 — малярії¹⁰⁷. У медичних закладах катастрофічно не вистачало медикаментів. Головний лікар Цареводарівської лікарні О. Димитров у звіті за 1925 р. констатував: “Становище лікарні досить хитке. Катастрофічно не вистачає коштів. Виділені 12 коп. на харчування одного хворого на добу — мізерні, засобів догляду за хворими просто немає. Зарплата лікарям у 28 руб., доглядальницям у 7 руб. на місяць дуже низька. Всього в лікарні

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 458, арк. 58.

¹⁰⁵ ДАОО, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 248, арк. 38.

¹⁰⁶ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 338.

¹⁰⁷ ДАМО, ф. Р-162, оп. 1, спр. 917, арк. 2.

працює 8 осіб — 4 лікарі, 2 доглядальниці, кухарка та священник. Не вистачає прачки, двірника та кількох доглядальниць”¹⁰⁸.

Для ліквідації негативних тенденцій поширення трахоми очей у 1926 та 1927 рр. у найбільш постраждалих районах були організовані т.зв. “очні вагони” для проведення консультацій та лікування населення (з 5 161 обстеженої особи хвороба була діагностована у 20,5% випадків). З метою виявлення хворих на туберкульоз у с. Коларівка відбулося спеціальне обстеження в 1926 р.¹⁰⁹.

Лише наприкінці 1920-х рр. місцеві лікарі отримали змогу говорити про зрушення справи охорони здоров’я болгар з мертвої точки. У Коларівському та Ботевському районах, на відміну від інших болгарських національних районів, 1927 р. було відкрито дві районних лікарні та три медичних пункти. Лікарні мали загальне відділення для хворих, відділення для лікування гінекологічних хвороб, породільне відділення та операційну¹¹⁰. В 1929 р. на території Мелітопольської округи працювали десять амбулаторій, три лікарні з 1 289 ліжко-місцями, які обслуговували дев’ять лікарів¹¹¹; Одеської округи — три амбулаторії; Первомайської округи — одна амбулаторія з двома лікарями¹¹². В середньому в одній лікарні за календарний рік проводилося 106 операцій¹¹³. Лікарі здійснювали велику просвітницьку роботу, проводячи лекції та бесіди з боротьби з алкоголізмом, туберкульозом та інфекційними хворобами.

В підоснові складної епідеміологічної ситуації в болгарських селах була низька якість питної води та архаїчна система водопостачання. Приміром, у с. Терновка у 1922 р. через загрозу поширення інфекційних хвороб було проведено повне дезінфі-

¹⁰⁸ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 321.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 426, арк. 1, 3.

¹¹⁰ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 331.

¹¹¹ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 25.

¹¹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 458, арк. 25–26.

¹¹³ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 312.

кування двірних колодязів¹¹⁴. Аналогічно, у с. Благоево (одному з найбільших болгарських сіл, де проживало до 8 тис. жителів) існуюча система колодязів шахтного типу також не відповідала санітарним нормам. 10 березня 1928 р. представник райвиконкому П. Стоянов відправив до окружного виконкому з питань охорони здоров'я запит з проханням виділити 4 тис. руб. на спорудження артезіанського колодязя (з умовою, що решта з необхідних 4-х тис. місцеве населення збере шляхом самооподаткування)¹¹⁵. Вже за два тижні кошти на будівництво колодязя були виділені з місцевого бюджету. Сучасні колодязі були обладнані і в інших болгарських селах — Ботевому, Коларівці, Софіївці та Преславі¹¹⁶.

1924 р. у с. Великий Буялик був відкритий дитячий будинок. Приміщення, яке він займав, складалося з 6 кімнат (їдальня, дві дитячі спальні кімнати та три кімнати для персоналу). З матеріалів доповіді інспектора М. Краковського (18 липня 1927 р.) можна зробити висновок про гнітючий стан приміщень, брак найнеобхіднішого інвентарю та меблів. Лише столова кімната відповідала санітарним вимогам, проте незадовільною була якість харчування дітей (бюджетних 16 коп. на добу не вистачало). Вихованців у дитбудинку було 24, а спальних місць — лише 13¹¹⁷.

Паралельно із відкриттям дитячих будинків поширювалася практика усиновлення їх вихованців болгарськими родинами. Так, за період з січня 1926 по грудень 1927 рр. на території Мелітопольської округи було зафіксовано 79 таких випадків¹¹⁸.

Нагальною життєвою потребою болгарського селянства було налагодження ветеринарних пунктів¹¹⁹. Виняток становили лише села Коларівського та Ботевського районів, у яких на 1927 р.

¹¹⁴ ДАМО, ф. Р-686, оп. 1, спр. 30, арк. 5.

¹¹⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 884, арк. 1.

¹¹⁶ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 38, арк. 50–54.

¹¹⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 10–11.

¹¹⁸ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 308, арк. 35.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.

було відкрито 6 ветпунктів (по три у кожному районі) з необхідною кількістю лікарів¹²⁰. У 1928 р. окружним відділом державного страхування було виділено 9 тис. руб. на будівництво ветеринарної клініки на території Коларівського району.

Загалом економічні та соціальні процеси у болгарському середовищі становили лише сегмент загальноукраїнських тенденцій. Провідним напрямом економічного життя в цей час було утвердження нових форм господарювання — кооперативів, а згодом і колгоспів. Аналіз господарських показників болгарських національних районів дає підстави стверджувати, що національні адміністративно-територіальні одиниці були переважно сільськогосподарськими. Відповідно до загальнодержавних кампаній та реформ у них відбулися суттєві зміни у відносинах селянського землеволодіння та землекористування, кредитній і податковій політиці тощо. Проголосивши і започаткувавши низку соціально значущих програм, влада не завжди матеріально та фінансово забезпечувала їхнє виконання, зокрема, у сфері охорони здоров'я та організації лікувально-профілактичної роботи. Нові явища і процеси (як позитивні, так і негативні) знайшли свій подальший розвиток вже у наступний час — 30-і рр. XX ст.

2.3 Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та наслідки

Суцільна колективізація перетворилася на системотворчий чинник планів першої п'ятирічки (1929–1932 рр.). Фактично йшлося про суцільну трансформацію найбільшого виробничого сектору та стрімку зміну базових соціальних характеристик найчисельнішого виробничого класу СРСР. Для болгарської громади України, що на 95% складалася з селян, суцільна колективізація перетворилася на національну катастрофу. Насильницьке утворення колгоспів позбавляло селян права розпоряджатися своїм майном, врожаєм та реманентом. Це призвело до

¹²⁰ Там само, спр. 263, арк. 224.

формування різко негативних настроїв серед широких мас населення. Колгоспи виявилися не так виробничою структурою, як інструментом масового вилучення зерна, а невіддільна розкладка стала прелюдією Голодомору 1932–1933 рр.

Одразу після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) в СРСР почалися хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. Програма дій, спрямована на досягнення “рішучого перелому в хлібозаготівлях”, була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям 5, 14 січня та 13 лютого 1928 р., підписаних Й. Сталіним. Хлібозаготівельна кампанія зими 1928–1929 рр. розмежувала кінець нової економічної політики і початок нового комуністичного штурму. 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову “Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань та планів”, яка легалізувала обов’язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання.

У 1928 р. внаслідок холодної зими загинуло 52,8% площі озимини. Особливо постраждав Степ — тут втрати озимих культур сягали 85%, селяни були змушені пересіювати вдруге, а подекуди й втретє. Холодна весна та посушливе літо призвели до масової загибелі хлібів, що, звичайно, справило негативний вплив на хлібозаготівлі. У доповідній записці секретаря Благоевського КНС Трифонова до Одеського окрвиконкому від 10 квітня 1928 р. зазначалося, що “стан озимих посівів по району кепський, загинуло понад 60% озимини, решта ж 40% у край незадовільному стані. Сподіваємося на кредити та допомогу”¹²¹. Значного поширення набули т.зв. “голодні демонстрації”. Відбулися вони й у болгарських поселеннях. Так, 14 червня 1928 р. близько сотні селян Терновки увірвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали скаржитися на своє гірке

¹²¹ ДАОО, ф. Р-97, оп. 1, спр. 218, арк. 149.

життя: “Як нам не було погано за царя, — казали вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було”.

У 1929 р. ситуація з врожаєм виявилася аналогічною. Суворозима розвіяла сподівання селян на підвищення врожайності озимих культур. Відомості оперативних зведень, датованих весною 1929 р., констатували погіршення ситуації з посівами — озимі було втрачено в Степу на 60,8%¹²². На території Коларівського району цифра втрат сягала 79%¹²³. Незважаючи на ці показники, 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань та планів”, яка запроваджувала обов’язкові планові завдання з хлібоздачі з розверсткою за принципом самообкладання.

Всі виступи сільського населення і навіть висловлювання, спрямовані проти дій державної влади, фіксувалися співробітниками спецвідділів, які були створені при ОВК. Так, наприклад, у доповідній записці начальника Одеського окружного відділу ДПУ О. Кравця від 24 серпня 1928 р. вказувалося: “Незважаючи на деяке поліпшення продовольчої ситуації на селі, куркулі у болгарських селах продовжували свою агітацію з метою компрометації дій влади на місцях. Вони зазначають проблеми у хлібозаготівлях”¹²⁴. Наголошувалося, що в болгарських поселеннях Благоевського району селяни масово розпродують худобу через значну загибель врожаю пізніх культур. У січні 1929 р. інспектор І. Наумов у доповідній записці вказував: “Благоевський район виконує так звану роль тилу в окрузі, тут варто посилити хід кооперації, він уповільнений”¹²⁵. У резолюції по доповіді про хід хлібозаготівлі (грудень 1929 р.) зазначалося, що “темпи хлібозаготівлі у Благоевському районі надто слабкі, все кинуто напризволяще. На 5 жовтня цього року

¹²² *Гриневич Л.В.* Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні... — С. 39, 51, 280.

¹²³ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 36, арк. 2.

¹²⁴ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1593, арк. 41.

¹²⁵ Там само, спр. 1665, арк. 4.

із річного плану збору зернових культур у 370 тис. пудів зібрано всього 237 тис. Хлібозаготівлі у кепському стані...”¹²⁶. Наприклад, у Свердлово “хлібозаготівля не проходить взагалі. На засіданні біднота заявила, що хліба у них нема, а хто скаже щось інше, той взагалі дурний. Селяни чекають розпорядження про скасування хлібозаготівель”¹²⁷. У Коларівському районі (згідно матеріалів довідки інформаційного відділу “Про недоліки у роботі місцевих органів влади з посилення хлібозаготівель та антирадянські прояви у селах” від 1 лютого 1928 р.) начальник місцевої міліції “під загрозою зброї та арештів змушував селян передплачувати селянську позику”¹²⁸.

Стан болгарських сільськогосподарських об’єднань в Благоевському районі на 10 вересня 1928 р. демонструє така таблиця¹²⁹:

Назва колективу	Сільрада	Загальна кількість членів	Кількість болгар	Кількість надленої землі (десятин)	Кількість робочої худоби
“Плуг і молот”	Катаржинська	81	15	218	33
“Луначарський”	—	69	14	206	20
“Зіновьев”	—	50	9	147	15
“Об’єднання”	—	71	12	187	35
“Искра”	—	62	14	186	26
“Незалежність”	Мартівська	60	12	147	—
“Тарас Шевченко”	Катаржинська	73	12	138	18
ім. Леніна	—	54	15	173	32
“Раковський”	Велико-Буялицька	31	10	146	8

¹²⁶ Там само, ф. Р-1651, оп. 1, спр. 2, арк. 19–23.

¹²⁷ Там само, спр. 27, арк. 50.

¹²⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 1. — С. 195.

¹²⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 10.

Назва колективу	Сільрада	Загальна кількість членів	Кількість болгар	Кількість наділеної землі (десятин)	Кількість робочої худоби
“Фрунзе”	—	67	18	267	22
“Червона праця”	—	106	20	462	16
“Незаможник”	—	54	8	113	12
“Іскра”	Свердловська	46	6	120	18
“Надія”	—	34	7	117	21
“Якір”	—	40	7	117	26
“Ідея”	—	31	6	114	11
“Вечірня зоря”	—	45	9	90	17
“Схід”	—	32	6	84	2
“Незаможний”	—	37	7	75	12
“Вільна праця”	—	27	6	108	37

Як зазначалося вище, на кінець 1920-х рр. болгар України мали значні успіхи в кооперативному русі. Неодноразовими були випадки особистих звернень болгар-переселенців до окружних колгоспних секцій щодо створення сільськогосподарських колективів. Наприклад, 1 серпня 1928 р. 11 одеських болгар клопотали організувати сільськогосподарську скотарсько-молочарську артіль. Для її успішної роботи, на їхню думку, потрібен був будинок на 10–12 кімнат, 50 десятин землі, корівник на 50 корів, льох, площею 30 м², а також різний реманент на суму в 1 тис. руб. Секція ухвалила позитивне рішення. Прохання болгар було передано до “Сельбанку” для отримання кредиту в сумі 10,5 тис. руб.¹³⁰

На території Благоевського району у 1929 р. існувало 5 артілей, 46 ТСОЗів та одне виробниче товариство, які об’єднали 763 селянських володіння з 22 тракторами та 3 тис. коней¹³¹. А три найбільших колгоспи (ім. Леніна, “Комунар” та “Паризька

¹³⁰ Там само, ф. Р-1012, оп. 1, спр. 148, арк. 44.

¹³¹ Там само, ф. Р-969, оп. 3, спр. 591, арк. 10.

комуна”) об’єднували 1 544 га землі. В Коларівському районі на цей час площа земель колективізованих господарств складала 16%¹³². У Вільшанському районі існувало на цей час 2 комуни — ім. Дзержинського, ім. Леніна та 4 артіль — “Іскра”, ім. Свердлова, “Червоний Схід” та “Вільний орач Жовтня”¹³³. Рівень кооперування с. Терновки на жовтень 1929 р. сягав 31,6% (315 із 995 селянських господарств). Всього ж у Миколаївському районі на кінець 1929 р. було колективізовано 44,7% господарств¹³⁴.

В листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми темпи усуспільнення селянських господарств (20% до кінця першої п’ятирічки) і оголосив перехід до суцільної колективізації. 7 листопада 1929 р. “Правда” опублікувала статтю Й. Сталіна “Рік великого перелому”, яка започаткувала новий етап колективізації. Південна України була віднесена до т.зв. “першої зони”. На її суцільну колективізацію відводилося півтора роки.

Перший масований удар державної машини прийшовся на хуторські господарства. 20 вересня 1929 р. була проведена нарада представників округ зі значним поширенням хутірської системи землекористування. Я. Саулевич стверджував, що “в цій найвідповідальнішій роботі ми стикатимемося з протидією куркулів, які в хуторській системі бачать для себе найкращу охорону проти соціалістичного наступу... Наша робота в хуторських місцевостях є недостатньою. Ще надто мало зроблено для того, щоб в хуторах утворити міцний блок бідняка й середняка проти куркуля”¹³⁵. Виходячи з висновків наради, РНК УСРР 13 жовтня 1929 р. ухвалив постанову “Про порядок перетворення хутірських господарств при проведенні землевпорядження”.

У січні 1930 р. Й. Сталін проголосив початок ліквідації куркульства як класу, закріплений постановою ЦК ВКП(б) “Про

¹³² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 456, арк. 11, 97.

¹³³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — К.—Миколаїв: Світогляд, 2005. — С. 49.

¹³⁴ ДАМО, ф. Р-418, оп. 1, спр. 8, арк. 12–13.

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 421, арк. 12–12 зв.

заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Продумана система штрафів і покарань, запроваджувана з метою “ліквідації куркульської небезпеки”, надавала місцевим управлінням широкий набір інструментів соціального нищення — від часткової конфіскації майна до виселення у східні райони країни. Застосовувалися вони в усіх без винятку болгарських національних районах. Виконуючи партійні директиви, керівництво с. Терновка 19 січня 1930 р. розпочало репресивні заходи проти заможних одноосібників. У 16 родин за невиконання планів хлібозаготівлі конфіскували будинки і майно. Під час розкуркулення постраждали Г. Ганчо, Д. Димитрієв, Ф. Сербін, П. Скарлат, Г. Христо та ін. На родини Д. Бузника, А. Деордієва та Г. Христо були накладені штрафи у п’ятикратному розмірі за невиконання планів із хлібозаготівель у 600, 520 та 950 пудів відповідно. Через тиждень ще у 11 сімейств відібрали майно. Особливо жорстоких переслідувань зазнала сім’я Г. Ганчо, у якій на утриманні було шестеро дітей віком від одного до шести років та 83-річний батько господаря. Місцева влада примусово розкуркулила з подальшим виселенням О. Брятко, Д. Бузника, І. Волчо, Г. Димитрієва, О. та М. Деордієвих, І. Іванова, Я. Коча, Ф. Сербіна, М. Черно¹³⁶.

Відомо, що у Благоевському районі в 1930 р. були розкуркулені 162 болгарські родини¹³⁷, 86 сімей (371 людина) зазнали примусового виселення, 28 осіб були заарештовані та прирівняні до куркулів¹³⁸. Односельці, родичі яких були вислані за межі України, нерідко виступали на їхній захист. Селяни с. Благоево після отримання листів від родичів, які опинилися в Архангельську і скаржилися на жорсткі умови життя та побуту, вимагали їх повернення¹³⁹. Не витримавши психологічного тиску, селяни вкорочували собі життя. У Кубанці Благоевського району М. Пенев 1 лютого 1930 р. кинувся під потяг, коли поча-

¹³⁶ ДАМО, ф. Р-162, оп. 1, спр. 613, арк. 8, 10, 12, 75–76.

¹³⁷ ДАОО, ф. Р-1651, оп. 2, спр. 8, арк. 2.

¹³⁸ Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 2456, арк. 282, 290.

¹³⁹ Там само, спр. 2457, арк. 160.

лося розкуркулення його родини. У с. Біляєвка І. Норов через загрозу виселення вчинив самогубство¹⁴⁰. Втім, ані такі крайні форми вияву відчаю, ані “жіночі бунти” (28 лютого цього ж року жінки с. Благоево виступили “проти надмірного хлібозаготівельного плану, за повернення до села куркулів та їх родин”¹⁴¹) не спроможні були зупинити розгортання суцільної колективізації. За звинуваченням у антирадянській діяльності до Архангельської області тут було виселено родину селянина Г. Семчова з Кантакузівки та родину Ф. Сербіна з Терновки¹⁴².

Втім, як не старалися районні партосередки, масового характеру колгоспний рух не набув. 11 жовтня 1928 р. після доповіді М. Лобанова “Про незадовільний стан кооперативного руху серед нацменшин УСРР” ЦКНМ ухвалила постанову “Про конкретні практичні заходи з посилення кооперації серед нацменшин”. Серед накреслених завдань ставилися: якнайшвидше збільшення кількості кооперативних товариств національних меншин; перехід діловодства, фінансової документації на мови національних меншин в усіх національних районах; утворення кредитних товариств; розгортання масової культурно-освітньої роботи серед етнічних меншин шляхом видання спеціальної літератури та плакатів; друку статутних документів кооперативних об’єднань мовами етнічних меншин, зокрема, болгарською¹⁴³.

Питання про практичне обслуговування населення нацменшин рідною мовою вирішувалося через залучення до деяких окружних союзів сільськогосподарської та споживчої кооперації інструкторів зі знанням мови нацменшини. Ще у 1926 р. працювало два німецьких інструктора (у Маріуполі та Одесі), два

¹⁴⁰ Там само, спр. 2452, арк. 169.

¹⁴¹ Одесский мартиролог: данные о репрессированных... — С. 550.

¹⁴² Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1... — С. 50.

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 422, арк. 15–15 зв.

польських (у Коростені та Волині) та один болгарський (у Мелітополі)¹⁴⁴.

З метою заохочування входження етнічних меншин до кооперативних об'єднань з 1928 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації почала проводити тримісячні курси підготовки керівних кадрів колгоспної кооперації. Робота курсів була розрахована на двомісячний цикл (липень–серпень щороку). Для підготовки інструкторів округ при Київському кооперативному інституті передбачалося організувати центральні річні курси¹⁴⁵. Болгарська секція окружних курсів працювала в Мелітополі. В 1930 р. через них пройшли 42 представника болгарських сіл Мелітопольської та Одеської округ¹⁴⁶. З 1930 р. на території болгарських національних районів діяли курси з ліквідації агрономічної неписьменності. Йшлося передусім про поширення відповідних знань серед членів колгоспів. Реалізація цієї мети була покладена на мережу сільбудів, хат-читалень та лікнепів, у які постачалася спеціальна література, зокрема, брошури “Соціалістична реконструкція сільського господарства”, “Суцільна колективізація та ліквідація куркуля”, “Довідник з сівозміни”, “Агромінімум”, “Підготовка насіння до посівів” тощо¹⁴⁷.

Активізації кооперативного руху, на думку більшовиків, мала сприяти їхня підтримка кредитами, забезпечення технікою та посівним матеріалом. Ще у 1924 р. був затверджений перелік заходів з “забезпечення найкращого обслуговування системою сільськогосподарського кредиту господарств національних меншин”. ЦКНМ уважно стежила за тим, аби документація в кредитних товариствах нацменів велася національними мовами. Архівні джерела фіксують на початок 1930 р. 179 сільськогосподарських національних кредитних товариств (з них 14 болгар-

¹⁴⁴ Там само, ф. 1, оп. 3, спр. 338, арк. 15.

¹⁴⁵ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 422, арк. 32–33.

¹⁴⁶ Там само, спр. 473, арк. 1.

¹⁴⁷ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 41, арк. 3–5.

ських) з 125 тис. членів¹⁴⁸. За 1925–1926 рр. Одеське товариство сільськогосподарського кредиту “Сельбанк” видало кредитів на суму 159 тис. руб. (болгарам — 30,5 тис.)¹⁴⁹. На території Ботевського та Коларівського районів у 1927 р. існувало 9 сільськогосподарських кредитно-кооперативних товариств, до яких входило 4 167 членів. Економічна ефективність товариств стало зростала. Так, поголів’я коней за 1926–1927 рр. зросло з 16,6 тис. до 22,2 тис., овець — з 84,4 тис. до 87,3 тис. Поголів’я великої рогатої худоби, навпаки, зменшилося (через обмін населенням корів на коней) — з 18,6 тис. до 16 тис.¹⁵⁰. Кредитиними товариствами с. Терновки за 1926–1927 рр. було зібрано 37 тис. пудів ячменю¹⁵¹. При Одеському відділенні “Сельбанку” на 1 квітня 1929 р. існувало 2 болгарські сільськогосподарські кооперативні товариства. Рівень кооперування бідняцьких господарств округи складав 54,4%, середняцьких — 41,2%, заможних — 4,1%¹⁵².

Серед інструментів популяризації кооперативного руху чільне місце відводилося агітаційно-пропагандистським кампаніям, зокрема, “соціалістичним змаганням”. Договори про соціалістичні змагання були укладені між Коларівським і Ботевським районами до їх об’єднання у вересні 1930 р.¹⁵³ та між Вільшанським і Добровеличківським (на той час — район Первомайської округи з переважаючим українським населенням) районами у 1929 та 1930 рр.¹⁵⁴. За результатами 1929/30 госп. р. у галузі соціалістично-культурного будівництва та весняної посівної переміг Коларівський район, показники Ботевського

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 473, арк. 1.

¹⁴⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 48.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 222–223.

¹⁵¹ ДАМО, ф. Р-418, оп. 1, спр. 6, арк. 123.

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 473, арк. 4.

¹⁵³ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 72, арк. 3.

¹⁵⁴ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 27.

були вищими у колективізаційному русі та будівництві кооперативів¹⁵⁵.

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою — вони категорично виступили проти неї. Значного поширення набули антирадянські селянські виступи — т.зв. “хресні походи”, спрямовані на збереження існуючого господарського укладу. Селяни Благоевського району на початку березня 1930 р. саботували польові роботи, а в с. Благоево знищили клуню з 500 пудами посівного матеріалу. У с. Куяльник за опір колективізації було заарештовано дев'ять осіб¹⁵⁶. У квітні повстанці с. Свердлово, об'єднавшись з протестувальниками з Благоево, вимагали звільнення керівниці повстанського загону Дарини Варгарах, засудженої до восьми років ув'язнення за антирадянську агітацію. У Кубанці протести селян переросли у винищення худоби — тільки у квітні 1931 р. було знищено 85 голів¹⁵⁷. Подібні випадки фіксувалися і в інших болгарських селах — Свердлово, Куяльнику, Благоево та Терновці¹⁵⁸.

Долаючи запеклий опір селянства, на квітень 1929 р. на території Одеської округи кількість колгоспів досягла 57, до яких входило 1 574 господарства. У листопаді цього ж року існувало 149 колективних об'єднань, з них: 62 ТСОЗи, 13 артіль та 74 колгоспи, до яких входило 1 842 господарства. Рівень колективізації господарств сягнув 21% від їх загальної кількості. Середній розмір землекористування на ТСОЗ становив 167 га, артіль — 169 га, колгосп — 263 га¹⁵⁹.

Миколаївська округа на жовтень 1929 р. була представлена 510 колективними об'єднаннями, серед яких 341 ТСОЗ, 159 ар-

¹⁵⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 72, арк. 4–6.

¹⁵⁶ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2456, арк. 21, 56.

¹⁵⁷ Там само, спр. 2455, арк. 73, 136.

¹⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 393, арк. 105; ДАМО, ф. Р-162, оп. 1, спр. 613, арк. 9.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 456, арк. 3, 28.

тілей, 10 комун. Аналогічні показники округи травня 1930 р. становили 197 ТСОЗів, 282 артiлі та 10 комун¹⁶⁰, з них 8 ТСОЗів, 20 артiлей та 1 комуна представляли Терновку¹⁶¹. Так, наприклад, ТСОЗ “Комінтерн” був зареєстрований 25 вересня 1929 р. та проіснував до весняної посівної кампанії 1930 р., йому належало 19 господарств¹⁶². Середній розмір землекористування на ТСОЗ становив 167 га, артiль — 225 га, колгосп — 231 га¹⁶³. Для прикладу — терновській артiлі “Пам’яті Дзержинського” належало 242 га земель¹⁶⁴, “Червоний Схід” — 238 га¹⁶⁵, ім. Леніна — 168 га¹⁶⁶. На грудень 1930 р. у Терновці було колективізовано 468 (57%) господарств та 5 447 га (63%) земель¹⁶⁷.

1931 рік також позначився антирадянськими акціями в болгарських селах, спричиненими запровадженням у життя постанови РНК УСРР “Про посилення хлібозаготівель та боротьби з куркулями” від 31 січня 1931 р.¹⁶⁸ Масові виступи відбулися у с. Свердлово (т.зв. “березневі події Свердлова”). Населення Кубанки, Павлинки та Ульяновська Благоевського району активно агітувало проти проведення хлібозаготівель, колективізації та виселення куркулів-односельців¹⁶⁹.

У довідці ДПУ УСРР “Про хід хлібозаготівель в Україні” (28 грудня 1931 р.) зазначалося, що, починаючи з вересня, відзначалося систематичне невиконання плану. За відомостями Союзхліба на кінець року план був виконаний лише на 78,7%. У Коларівському районі план артiлі “Пролетарій” складав 2,56 тис. ц зерна, було зібрано 3,5 тис. ц. Після виконання

¹⁶⁰ ДАМО, ф. Р-985, оп. 1, спр. 476, арк. 1–4.

¹⁶¹ Там само, ф. Р-418, оп. 1, спр. 8, арк. 65.

¹⁶² Там само, ф. Р-162, оп. 1, спр. 1402, арк. 5–6.

¹⁶³ Там само, ф. Р-418, оп. 1, спр. 8, арк. 65.

¹⁶⁴ Там само, спр. 179, арк. 1.

¹⁶⁵ Там само, спр. 177, арк. 1.

¹⁶⁶ Там само, спр. 178, арк. 1.

¹⁶⁷ Там само, спр. 8, арк. 34.

¹⁶⁸ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 38, арк. 50–52.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 561, арк. 104.

хлібозаготівельного плану в артiлі на 351 їдця, 45 коней та 2 корів лишилося 78 ц збїжжя. Вже тоді цілі родини почали голодувати. Виконання плану хлібозаготівель у наступному 1932 р. у болгарських районах становило 67,7%¹⁷⁰.

З квітня по вересень 1931 р. А. Дівіджієв провів обстеження національних районів півдня України (з болгарських був обраний тільки Благоевський). Звітні матеріали, підготовлені за результатами інспекції, містять важливу господарську інформацію. В них, зокрема, зафіксовано, що посівна площа району зросла з 31,05 тис. га в 1929 р. до 38 тис. га в 1930 р. Посівна кампанія осені 1929 р. була виконана на 88%, весни 1930 р. — на 90%, осені 1930 р. — на 105%. Попри високі показники виконання планів, фіксувалися низькі і несвоєчасні темпи збору врожаю, зменшення його загальної кількості (на 20%), відсутність трудової дисципліни та низький рівень задіяності МТС у сільськогосподарських роботах¹⁷¹. На кінець 1931 р. план хлібозаготівель у районі був виконаний лише на 71%. Всього ж рівень колективізації району становив 86,2% (у Благоевому — 77,6%, Свердлово — 80,6%, Кубанці — 98%, Куяльнику — 95,5%, Павлинці — 83,1%)¹⁷².

Важливі тематичні матеріали містяться у протоколах засідань сільськогосподарської секції Терновської сільради 1931 р. Так, наприклад, відомість про хід хлібозаготівель у селах Миколаївського району фіксує на 5 березня 67% (673 із 1000 пудів) його виконання серед колгоспів Терновки, на 20 серпня — 79,6%, на 20 листопада — 94,3% (6 265 із 6 693 пудів). Серед господарств одноосібників цей показник сягав 77%. Показники виконання планів із м'ясозаготівель у березні становили лише 11% (4 пуди із 57), у листопаді — 30% (294 пуди із 950); із збору

¹⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5751, арк. 16, 18; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. — С. 749–751.

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 561, арк. 103–103 зв.

¹⁷² ДАОО, ф. Р-1651, оп. 1, спр. 17, арк. 33.

бавовни — 75% (362 із 483 ц). Мізерними були показники серед збору олійних культур — лише 17,4% — 39,36 із 225 пудів. На 1 квітня 1932 р. показник хлібозаготівель серед зернових культур дорівнював 100%, олійних — 47%, ярових — 19,2%¹⁷³.

Ані для районного партійно-радянського проводу, ані для нацменпрацівників не було таємницею, що зростання рівня колективізації зворотно-пропорційне економічному зростанню. Новостворювані колгоспи потерпали від господарських негараздів та безгосподарності. Село економічно деградувало. Проблема економічного та організаційного супроводу колективізаційних процесів постійно обговорювалася в центрі і на місцях. У червні 1932 р. була проведена Всеукраїнська нарада серед болгар, де обговорювалися питання організаційного зміцнення колгоспів. Брак кваліфікованих керівників колгоспних господарств та МТС справляв, як зазначалося, негативний вплив на темпи розвитку колективного руху в болгарських районах. І це незважаючи на те, що показники посівної кампанії та хлібозаготівлі 1931/1932 рр. були виконані в Коларівському районі на 107%, у Благоевському — на 104%, у Вільшанському — на 99,2%¹⁷⁴. У звіті інспектора О. Леснікова, датованому початком літа 1932 р., зазначалося, що “значні досягнення Благоевського району перекреслюють незадовільні показники Коларівського та Вільшанського районів через недостатнє керівництво та неправильну організацію праці селян”¹⁷⁵. Звіт містив як загальнопоширені в той час декларації, так і конкретні пропозиції: систематично відслідковувати виконання рішень ВКП(б) зі створення у колгоспах спецбригад, покращити оснащеність агротехнікою та продовжити боротьбу з куркульством як класом.

Архівні джерела засвідчують, що болгарські національні райони міцно тримали третю сходинку на всіх етапах колективізації після німецьких (79,6%) та грецьких (74,2%) —

¹⁷³ ДАМО, ф. Р-8, оп. 1, спр. 523, арк. 1, 2, 35, 39, 45а, 52, 95, 100, 103.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 10, 57; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4553, арк. 62.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 49.

73,9%¹⁷⁶. На кінець 1931 р. цей показник становив 78,2%¹⁷⁷. На початку 1932 р. в УСРР (без врахування Молдавської АСРР) було 1 416 колгоспів, серед яких 81 болгарський (11 076 об'єднаних господарств та 105 тис. га ріллі)¹⁷⁸. В Коларівському районі було усупільнено 7 257 господарств та 75,4 тис. га земель (82,7%), Благоевському — 2 718 з 24 тис. га землі (86,4%), Вільшанському — 1 101 з 3,5 тис. га земель (70%)¹⁷⁹. Для порівняння — ще на початку 1931 р. Вільшанський район був визнаний “одним із найвідсталіших у колективізаційному русі серед усіх степових районів УСРР. Колективізованими на 1 березня 1931 р. тут було лише 24,7% господарств”¹⁸⁰. Посівні площі зросли у Коларівському районі з 80,5 тис. га у 1928 р. до 109,5 тис. у 1931 р., у Благоевському — з 33,2 тис. га до 35,2 тис. га¹⁸¹. Найбільшими болгарськими колгоспними об'єднаннями стали ТСОЗ “Тігант” скотарсько-зернового напрям (496 господарств та 4,9 тис. га землі), артіль “Дружба” зернового напрям (585 господарств та 7,2 тис. га землі) Благоевського району та артіль “Коларове” зернового напрям (746 господарств та 6,2 тис. га землі) Коларівського району. Якщо ж говорити про якісні показники, то, за твердженням заступника голови ЦКНМ Д. Маца (березень 1932 р.), “болгарські райони були мало не на останньому місці. Тут на один колгосп припадало 52 господарства та 510 га ріллі”¹⁸².

Г. Єфіменко вважає, що масштабні соціально-економічні зміни, які реалізовувалися в країні, стали причиною того, що робота серед етнічних меншин поступово відсувалася на другий план. Пріоритетною ставала стратегія посиленої більшовизації

¹⁷⁶ Там само, спр. 552, арк. 7.

¹⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4553, арк. 8 зв.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 551, арк. 26.

¹⁷⁹ Там само, спр. 552, арк. 18.

¹⁸⁰ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 21.

¹⁸¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 48.

¹⁸² Там само, спр. 552, арк. 9, 42.

суспільства, а не врахування особливостей життя окремих етносів¹⁸³.

Розкуркулення, примусова колективізація та, як наслідок, загальне зростання невдоволення спричинили повторну хвилю емігрантського руху серед етнічних меншин загалом, і болгарської зокрема. Реагуючи на неї, ЦК КП(б)У розіслав по усіх національних районах циркуляр з вимогою посилити масово-політичну роботу з метою послаблення відтоку емігрантів за кордон¹⁸⁴.

Першопричиною загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., як вважає С. Кульчицький, була спроба “переходу держави-комуні від ринкових до позаринкових форм економічних відносин між містом і селом”¹⁸⁵. На практиці це означало відмову від придбання сільськогосподарської продукції на користь її примусового вилучення.

Усвідомивши масштаби голоду в УСРР, який лютував тут з першої половини 1932 р., Харків вживав заходи із надання продовольчої допомоги населенню. Так, на звернення Одеського обласного комітету “Про надання продовольчої допомоги районам області, що перебували у найбільш скрутному становищі” рішенням ЦК КП(б)У 25 травня 1932 р. було виділено 11,4 тис. банок консервів, а для дітей — 9,1 тонн крупи та кондитерських виробів. Аналогічна допомога надавалася і постраждалим болгарським селам сучасної Дніпропетровської області¹⁸⁶. Втім, якісного впливу на катастрофічний стан виробничих сил такі разові акції справити не могли.

¹⁸³ Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 87; Його ж. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 4. — С. 38.

¹⁸⁴ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... — С. 401.

¹⁸⁵ Кульчицький С.В. Український Голодомор в контексті політики Кремля... — С. 76.

¹⁸⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 175, 187.

Зростання масштабів лиха жодним чином не вплинуло на обсяги планів хлібозаготівель, виконання яких вимагало керівництво СРСР. У доповіді Миколаївського міськкому КП(б)У (30 лютого 1932 р.) говорилося про “зобов’язання ... Тернівської болгарської сільради оштрафувати артіль “Новий шлях” за невиконання завдань по хлібоздачі грошима у розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов’язань цього колгоспу, попередивши останніх, що якщо ними не буде в найближчі дні повністю виконане завдання по хлібозаготівлі, до них будуть застосовані всі заходи, передбачені законом”¹⁸⁷. Однак, гнівні ухвали виконкомів і партосередків нічого не спроможні були змінити по суті: хліба у селян на той час просто не було. Виконання планів хлібозаготівель у Коларівському районі за 1932–1933 рр. не перевищувало 25,4%¹⁸⁸. 4 жовтня 1933 р. у директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) керівництву України “Про безумовне виконання плану хлібоздачі” наголошувалося “про невиконання плану хлібоздачі по Україні у таких районах: ... Благоевському Одеської області та ... Коларівському Дніпропетровської області”¹⁸⁹. Що стосується Вільшанського району, то тут “врожай 1932 р. був настільки бідним, що його обсяги навіть не могли забезпечити хлібом тих, хто його збирав. План хлібоздачі державі не виконаний. Вже восени 1932 р. населення сіл сидить на всяких мамалигах, коржиках з кукурудзяного борошна, дрібній картоплі... А бригади все прощупують при обшуках, кожен куток. Були випадки, коли забирали останню торбинку зі жменю квасолі”¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / [Шитюк М.М., Шкварець В.П., Бахтін А.М. та ін.]; під ред. О.М. Гаркуші. — Миколаїв: Видавництво “Шамрай”, 2008. — С. 9.

¹⁸⁸ ДАЗО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 44, арк. 18.

¹⁸⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. — С. 804.

¹⁹⁰ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 90.

Насильницька колективізація, підкріплена репресивною хлібозаготівельною кампанією 1932 р., призвела до деградації сільського господарства і, як наслідок, Голодомору 1933 р. Питання передумов, меж поширення та наслідків Голодомору добре вивчені в історіографії¹⁹¹. Зосередимо увагу на болгарському сегменті цієї трагічної сторінки історії України.

У протоколі німецького консульства “Про економічний рік 1932 в Україні” зазначалося, що “радянський уряд будує соціалістичну модель розвитку господарства країни засобами адміністративного та економічного тиску. Ця модель негативно впливає на розвиток фермерських господарств національних меншин України”. Аналогічний за змістом документ наступного 1933 р. містив різкі оціночні формулювання щодо більшовицької економічної політики, яка безпосередньо торкалася етнічних меншин: “Позиціям нацменшин України було завдано неправної шкоди. Уряд України не до кінця розуміє масштабність

¹⁹¹ *Веселова О.М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. — Дрогобич: Відродження, 2008. — 273 с.; *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / [Білокінь С.І., Веселова О.М., Вронська Т.І. та ін.]; під ред. В.М. Литвина. — К.: Наукова думка, 2003. — 888 с.; *Котляр Ю.В., Міронова І.С.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. — Миколаїв: видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. — 204 с.; *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К.: Наш час, 2008. — 239 с.; *Його ж.* Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 256 с.; *Його ж.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2008. — 424 с.; *Його ж.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 208 с.; *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. — К.: [б.в.], 2007. — 64 с.; *Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. — 294 с.; *Папакін Г.В.* “Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932–1933). — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 422 с.

невідворотного процесу, який почався. Голод остаточно повернув думки населення на звільнення від більшовицької влади”¹⁹².

Одним з найжахливіших заходів в історії політики репресій ВКП(б), спрямованої проти селянства, стало запровадження режиму т.зв. “чорних дошок”. В деяких селах саме за їх “допомогою” відпрацьовувалася та удосконалювалася технологія терору голодом. Занесення на “чорну дошку” колгоспів, сіл, районів чи окремих осіб означало комплексне застосування найефективніших, з точки зору вождів, інструментів фізичного та морального впливу на селян — конфіскації запасів їжі, блокування позбавлених їжі селян у селах, повної інформаційної блокади та надання державою фуражного та насіннєвого зерна через 3–4 тижні після конфіскації¹⁹³. Страхітлива трагедія занесення на “чорні дошки” не оминула й болгарські колгоспи. В 1932–1933 рр. колгосп ім. Коларова (с. Коларівка), колгоспи “17 МОДР”, “Червоний партизан” і “Комінтерн” (с. Преслав), “Більшовик” (с. Зеленівка) Коларівського району стали жертвами цієї людиноненависницької технології¹⁹⁴.

Масштаби Голодомору в болгарських районах УСРР вражають. Начальник Дніпропетровського обласного відділу ДПУ Я. Краукліс 5 березня 1933 р. повідомляв про масові факти голоду у Терновці та Коларівці. В с. Терновка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім’ї Младенова з Коларівки, котрий відробив 610 трудоднів, від голоду померло троє дітей. Діти помирали і в родинях колгоспників Дилова та Янко-

¹⁹² Der ukrainische Hunger-Holocaust... — S. 145–146, 264.

¹⁹³ Кульчицький С.В., Якубова Л.Д. Донеччина і Луганщина у XVIII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 364.

¹⁹⁴ Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / [Турченко Ф.Г., Ігнатюша О.М., Стадніченко О.О. та ін.]; під ред. Ф.Г. Турченка. — Запоріжжя: Дике поле, 2008. — С. 805; Папакін Г.В. “Чорна дошка”... — С. 111.

лова¹⁹⁵. З матеріалів інформаційної довідки про факти голоду та пов'язані з ним хвороби у ряді районів Дніпропетровської області (березень 1933 р.) відомо, що “особливо голод поширений у 8 районах області, зокрема... Коларівському. Тут лише за кілька днів березня померло 13 осіб. В селі Інзівка 11 лютого група селян накинулася на труп померлого коня, розділивши його між собою на кілька шматків. На попередження фельдшера про те, що падаль їсти не можна, останні його облаяли, сказавши: «Ми голодні — тому будемо коштувати і таке м'ясо»”¹⁹⁶.

Серія інтерв'ю, проведена під час підготовки документального видання “Голодомор 1932–1933: запорізький вимір” з мешканцями смт. Якимівка та с. Олександрівка Якимівського району, сс. Ботево, Федорівка, Богданівка, Гірсівка Приазовського району, сс. Преслав, Гюнівка, Радолівка Приморського району Запорізької області (вони входили до болгарського Коларівського району) виявила, що Голодомор охопив болгарське населення сучасної Запорізької області. За свідченнями опитаних, практично не було жодної родини, яку б він обійшов стороною¹⁹⁷.

У с. Терновка члени місцевої комуни ім. Леніна в листі до редакції газети “Шлях індустріалізації” (7 березня 1933 р.) писали: “Повідомляємо, що члени комуни дуже голодують, вже чотири дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо миколаївські організації звернути на це увагу та надати негайну допомогу”¹⁹⁸. Як повідомляв П. Добров, “у с. Вільшанка в березні 1933 р. почали з'являтися пухлі люди, почався мор. Люди похилого віку, відчуваючи прихід смерті, самі йшли на кладо-

¹⁹⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... — С. 528–529.

¹⁹⁶ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 22, арк. 118, 120.

¹⁹⁷ Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — С. 14.

¹⁹⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. — С. 797.

вище, де розміщувався будиночок, й десятками в ньому поми-
рали. Вимирали цілі вулиці. Ховали людей у братських могилах,
які були відкриті кілька днів, безперервно поповнюючись по-
мерлими”. Також він описував т.зв. “перукарів” — селян, які
“чекаючи визрівання хлібів врожаю 1933 р., нишком виходили в
поля, зрізали доспілі колоски, приносили їх додому, терли,
варили та їли”. Таких “стригунів”, за даними П. Доброва, від-
ловлювали та саджали до в’язниць на термін до трьох років¹⁹⁹.

Аналогічною була ситуація і на території Благоевського
району. 21 травня 1933 р. у с. Благоево 16 жінок, які працювали
у колгоспі для того, щоб рятувати свої родини від голоду,
розібрали худобу з корівників²⁰⁰. Загальна чисельність померлих
від голоду за 1933 р. у с. Куяльник становила 20 осіб, Бла-
гоевому — 32, Романівці — 107²⁰¹.

Навіть позбавлені реальної об’єктивності партійні звіти за-
свідчують, що на початок березня 1933 р. голод охопив як
мінімум 40 із 45 сільських районів Дніпропетровщини, де на той
час проживало 3,2 млн осіб²⁰². Що ж до болгарських сіл, мате-
ріали зведення інформаційного сектора інструкторського від-
ділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. “Про факти голоду і недо-
їдання по окремих областях республіки” повідомляли: у Дніпро-
петровській області чисельність голодуючих постійно зростає,
найбільше — у Високопільському, Мелітопольському, Коларів-
ському та Павлоградському районах²⁰³.

¹⁹⁹ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 90–92.

²⁰⁰ *Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомор 1932–1933 років в Україні... — С. 80–81.

²⁰¹ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / [Білоусова Л.Г., Батуріна М.Г., Бух А.Є. та ін.]; під ред. Л.Г. Білоусової. — Одеса: Видавництво “Астропринт”, 2008. — С. 787, 911, 923.

²⁰² *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 рр. ... — С. 59.

²⁰³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 387.

Політичне керівництво СРСР усіма методами прагнуло приховати від власної та світової громадськості масштаби голоду. Табу поширювалося навіть на вживання самого слова “голод” у документах партійних і державних органів, тим паче — у засобах масової інформації. Порушників заборони карали ув’язненням. Так, мешканку с. Терновка Г. Стоєву засудили до ув’язнення у концтабір за “розповсюдження чуток про голод”²⁰⁴.

Необхідність налагодження обліку селян, які шукали порятунку від суцільної колективізації, насильницьких хлібозаготівель та Голодомору, як зазначала Т. Вронська, викликала до життя ідею паспортизації населення Радянського Союзу²⁰⁵. 31 грудня 1932 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про встановлення єдиної паспортної системи по УСРР та обов’язкової прописки паспортів”, згідно якої було затверджено положення про паспорти з дорученням міліції протягом десяти днів підготувати інструкцію по їх видачі. Наступним кроком у процесі паспортизації стала постанова РНК СРСР від 20 березня 1933 р., яка визначила УСРР як одну з перших у черзі на паспортизацію, яка повинна була завершитися до 1 жовтня 1933 р. Паспортна система запроваджувалася, зокрема, у населених пунктах, які були районними центрами, на всіх новобудовах, на транспорті і в радгоспах, а також в населених пунктах, де розміщувалися МТС. Закладені законом норми паспортизації дають зрозуміти, що цей процес не оминув і болгарські національні райони півдня України. Так, наприклад, Коларівським районним комітетом КП(б)У 23 травня 1933 р. була прийнята постанова “Про проведення паспортизації на території Коларівського району”. Згідно цього документу, паспортизацію планувалося провести за кілька етапів, зокрема: з 15 червня до 8 липня 1933 р. — у с. Коларівка та існуючій там МТС; з 18 липня до 1 вересня

²⁰⁴ Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. ... — С. 103.

²⁰⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... — С. 630.

1933 р. — у Ботевому та МТС; з 1 по 17 вересня 1933 р. — у решті сіл та об'єктів району²⁰⁶.

Для спрощення та прискорення процесу видачі паспортів директорів усіх МТС та радгоспу “Вільний” зобов’язали надати до сільрад району списки осіб, старших 16 років. У кожному населеному пункті, де планувалася видача паспортів, створювалися т.зв. “паспортні столи” з двох бригад (до кожної з них входило 20 осіб технічного персоналу та один представник від районного комітету партії)²⁰⁷.

Отже, Голодомор, який охопив всю територію УСРР, не обираючи собі жертв за національною ознакою, став справжньою трагедією для всього населення України, незалежно від його етнічної приналежності. Загальна чисельність померлих від голоду становить за різними підрахунками від 4 до 6 млн осіб, з яких 10% становили представники етнічних меншин²⁰⁸. Тотальна нестача або й повна відсутність в “офіційних” архівних документах відомостей про хід голоду в болгарському селі та демографічні втрати населення змушують дослідників переважно оперувати джерелами “усної історії” — свідченнями тих, хто вцілів. Втрати болгарського населення складають, за неповними даними, 7,7 тис. осіб (з них 7,5 тис. селян та 200 міських жителів)²⁰⁹. Болгарський Вільшанський район, згідно відомостей перепису населення 1937 р., увійшов до числа районів УРСР, які зазнали найбільших демографічних втрат у порівнянні з даними попереднього перепису 1926 р. — населення району зменшилося до 22,3 тис. осіб²¹⁰.

²⁰⁶ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 27, арк. 17.

²⁰⁷ Там само, спр. 26, арк. 43–44.

²⁰⁸ *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 років в УСРР // *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 145.

²⁰⁹ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 413.

²¹⁰ *Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. — С. 83.

Колективізація перетворилася на альфу й омегу селянської політики більшовиків у 1930–1932 рр. Починаючи з 1933 р., коли виснажені Голодомором селяни перестали чинити спротив владі і вже не становили небезпеки для радянської системи, кардинально змінилася й національна політика країни. Минулі поступки у національно-культурному будівництві тепер вже стояли на перешкоді зміцненню тоталітарної системи і гальмували централізацію держави та уніфікацію її соціокультурного життя²¹¹.

Постголодоморна економічна криза викликала прагнення сталінського керівництва якнайшвидше налагодити зв'язок між містом та селом. Скасування продрозверстки у січні 1933 р. та її заміна на продподаток позначили провал другого комуністичного штурму. Селяни отримали можливість вільно розпоряджатися надлишком виробленої продукції, при цьому зобов'язуючись виконувати чітко зафіксовані поставки. Як наголошує С. Кульчицький, відмова держави від продрозверстки дала позитивні наслідки для підвищення життєвого рівня колгоспного селянства²¹².

Матеріали статистичного довідника “Райони УСРР” (під редакцією О. Асаткіна) дають можливість оцінити наслідки суцільної колективізації в болгарському селі. Так, на території Коларівського району у 1935 р. було 36 колгоспів (6 271 господарство) та 3 МТС (Ботевська, Коларівська та Мюдівська), рівень колективізації становив 97,7%. На землях Благоевського району існували 28 колгоспів (2 692 господарства) та Буялицька МТС, рівень колективізації району становив 95,9%. У Вільшанському районі діяли 59 колгоспів (5 067 господарств), Калмазівська та Юзефпільська МТС, рівень колективізації району сягав 91,7%²¹³.

²¹¹ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки... — С. 217.

²¹² Кульчицький С.В. Український Голодомор в контексті політики Кремля... — С. 185.

²¹³ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 89; Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. — С. 726, 838, 912.

Менш вигідними були показники виконання хлібозаготівель: у Коларівському районі по Ботевській МТС — 60,9%, Коларівській МТС — 51,4%, Мюдівській МТС — 32,2%²¹⁴.

З матеріалів звіту Коларівського районного комітету КП(б)У за 1936 р. відомо, що посівна кампанія осені 1936 р. була запланована на 35 600 га, з яких 32 600 га припадало на озиму пшеницю і 3 000 га — на жито. Літня посуха суттєво підкорегувала плани: засіяно було відповідно 32 700 і 2 600 га площ. У деяких колгоспах близько 25% озимих посівів було зіпсовано. План осінньої оранки був виконаний на 90,3% (з запланованих 31 тис. га зораними були 28 005 га). Підвищена увага приділялася посівам та збору бавовни, врожай якої становив 17 100 ц (найвищий відсоток виконання плану зафіксований у Ботевській МТС (80%), найнижчий — Мюдівській МТС (51%)).

Повільно відроджувалося тваринництво, що, однак, не впливало на рівень планів. У Коларівському районі річний показник був виконаний в середньому на 92%. Удій молока з однієї корови становив 1 530 л на рік. План здавання м'яса було виконано на 93,7% (здано 2 280 ц). Боржниками залишилися колгоспи “Схід соціалізму” (с. Манойлівка), “Хатаєвич” (с. Юріївка) та “Калінін” (с. Строганівка). Через повну загибель посівів соняшника у колгоспах “Комінтерн” та “Ленін” с. Преслав та “Серп і молот” с. Діанівка виконання річного плану становило 75%. Загалом дохідна частина бюджету району була виконана на 81% (найбільша нестача стосувалася відррахувань по виплаті кредитів). Валовий прибуток колгоспів району зріс з 2 978 тис. у 1934 р. до 12 147 тис. у 1937 р., середній прибуток одного колгоспу — з 519 до 1 954 руб. Валовий збір зерна становив 261 тис. ц у 1934 р. і 492 тис. ц у 1936 р. Позитивні зміни стосувалися технічного оснащення колгоспів: парк тракторів зріс з 216 до 327 одиниць, автомашин — з 33 до 79, комбайнів — з 55 до 113. Позитивна динаміка спостерігалася у збільшенні поголів'я овець (з 7 391 до 15 013), свиней (з 1 577 до 5 731) та

²¹⁴ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 37, арк. 40.

великої рогатої худоби (з 5 810 до 9 961 шт.). Майже незмінною лишилась кількість коней — 3 312 у 1934 р. і 3 320 у 1936 р., що пояснювалося високим рівнем їх щорічної загибелі²¹⁵. У 1935 р. в Коларівському районі працювало 64 ферми з загальним поголів'ям худоби 12,7 тис., у Благоевському — 84 ферми з 13,6 тис. голів, Вільшанському — 117 ферм з 4,9 тис. голів²¹⁶. Недовиконання планів розвитку поголів'я коней регулярно фіксувалося у протоколах Коларівського районного комітету КП(б)У. Наприклад, 13 січня 1936 р. С. Цвятков наголошував на “необхідності укріплення кінних господарств з метою їх виходу на вищий щабель розвитку”²¹⁷. Загальний удій з однієї корови збільшився з 1 191 л у 1934 р. до 1 665 л у 1936 р., вихід шерсті з однієї вівці — з 3 до 4 кг, поросят з однієї свиноматки — з 6 до 8, ягнят зі 100 овець — з 126 до 130, телят на 100 корів — з 82 до 96, лошат на 100 кобил — з 30 до 60²¹⁸. Визнаним лідером серед вівчарських господарств був радгосп “Вільний”, 16 тис. га земель якого розташовувалися на території Коларівського району²¹⁹.

Досить високими були показники розвитку овочівництва. Зокрема, найбільш врожайними були цибуля та капуста (3 441 ц та 2 100 ц, що в свою чергу становило 98 та 84% від плану 1936 р.). Значно гіршими були аналогічні показники збору огірків та помідорів (163 та 1 193 ц, що становило 33 та 20% від планових завдань відповідно). Перевиконання річних планів спостерігалось у виробництві шовковичних коконів — у 1936 р. їх виготовлено 13 тис. шт. (найбільш продуктивними виявилися господарства сс. Аннівки та Інзівки). Постачання шерсті сягало 21 тис. кг²²⁰.

²¹⁵ Там само, спр. 9, арк. 27–32, 43, 114–116; Там само, спр. 55, арк. 2.

²¹⁶ Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. — С. 726, 838, 912.

²¹⁷ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 40, арк. 2.

²¹⁸ Там само, спр. 9, арк. 117.

²¹⁹ Там само, спр. 29, арк. 23.

²²⁰ Там само, спр. 9, арк. 129–132.

Урожайність зернових культур у порівнянні з показниками 1934 р. (3,7 ц з га) на 1937 р. зросла до 10,3 ц²²¹.

Рівень виконання плану по соняшнику 1935 р. становив 102%, а вже наступного 1936 р. — лише 67%, бавовни — 109 та 192% відповідно. Що стосується бавовни, то Коларівська МТС збрала 1935 р. 2 267 ц, 1936 р. — 6 025 ц, Ботевська МТС — 7 809 ц та 12 554 ц, а Мюдівська МТС — 352 ц та 2 722 ц відповідно²²². Зростання основних сільськогосподарських показників, здавалося, свідчило про виправданість суцільної колективізації. Однак, зважаючи на показники ефективності, єдиним позитивним наслідком примусової колективізації став високий рівень керованості сільськогосподарським сектором. Втім, внаслідок хаотичності й непрофесійності управлінських рішень і він був знівельований.

1937 рік був позначений продовольчою та фуражною кризою в усіх без винятку колективних господарствах півдня України. Так, на території Благоевського району з 28 болгарських колгоспів 11 скаржилися на брак продовольчої допомоги, а 17 — фуражної. Подібна ситуація була і на території Вільшанського району — тут 8 колгоспів потребували продовольчої допомоги у 150 т²²³. Що стосується Коларівського району, то результати осінньої посівної кампанії 1937 р. демонструє таблиця:

	Ботевська МТС		Коларівська МТС		Мюдівська МТС	
	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)
Жито	740	440	900	788	360	300
Озима пшениця	12 400	12 800	11 335	11 443	32 000	33 000

Хід весняної посівної кампанії 1938 р. відображають дані таблиці:

²²¹ Там само, спр. 50, арк. 7.

²²² Там само, спр. 9, арк. 127–128.

²²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7138, арк. 6–7.

	Ботевська МТС		Коларівська МТС		Мюдівська МТС	
	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)	План (га)	Виконано (га)
Пшениця	487	453	480	480	335	315
Ячмінь	4 311	4 491	4 582	4 458	2 807	2 830
Овес	1 000	1 555	400	628	317	443
Загальний показник	95%		93,2%		90%	

План по бавовні був виконаний на 100%²²⁴. Та попри високі показники, у протоколах засідань Коларівського районного комітету КП(б)У за 1938 р. постійно відзначалися простоті сільськогосподарської техніки, 20% невиконання хлібозаготівель та збільшення непридатного для використання зерна у порівнянні з показниками минулих років²²⁵.

Політика форсованої індустріалізації як одна зі складових “великого перелому” позначилася й на національних районах УСРР. На виконання директив секретаріату ВУЦВК Вища рада народного господарства розробила т.зв. “контрольні числа розвитку господарства національних районів”. Зокрема, планувалося максимально використовувати недефіцитну місцеву сировину та паливо, організувати в усіх районах виробництво будівельних матеріалів й традиційних промислів (килимарство, шовківництво, художню вишивку та виробництво меблів). Передбачалося провести геологорозвідувальні роботи у Коларівському районі, на території якого знаходилися значні поклади залізної руди та природних горючих газів. Перший етап таких робіт був проведений в середині квітня 1931 р. За його результатами було намічено налагодити водопостачання в районі, зокрема, у сс. Коларівка, Інзівка, Преслав та Данилівка²²⁶. 1932 р. геологорозвідувальні роботи покладів граніту та залізної руди проводилися у с. Андрівка та на родовищі “Корсак Могила” (на їх

²²⁴ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 11, арк. 58, 60–61.

²²⁵ Там само, спр. 65, арк. 192, 194, 224, 226, 398–399.

²²⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 554, арк. 16–16 зв.

організацію було витрачено 286 тис. руб.²²⁷). Відомо, що вміст заліза у руді урочища “Корсак Могила” становив 60–69%, а запаси, за підрахунками спеціалістів, дорівнювали 40 млн. т.²²⁸. Наступним етапом модернізації економіки болгарських національних господарств стало будівництво на території Коларівського району електростанції для вивчення режимів газів та встановлення їх максимального ефективного використання. З 1 жовтня 1930 р. Союзнафта розпочала роботи з дослідження покладів газу.

Чим далі більшу частку в структурі виробництва колгоспів болгарських районів займали технічні культури: кукурудза і соняшник. Стрімко розвивалися виноробна промисловість та виробництво олії з виноградних кісточок²²⁹.

Найбільш затребуваним видом кустарної промисловості у болгарських національних районах був художній текстиль²³⁰. Щодо загального стану розвитку кустарної промисловості, то він мав такий вигляд:

Район	Загальна кількість робітників (без врахування учнів та молодшого персоналу)	Вартість валової продукції (в тис. руб.)	Кількість капітало-вкладень (в тис. руб.)
Коларівський	430	329	111,3
Вільшанський	540	189	36,3
Благодєвський	360	412	89

Узагальнені відомості про структуру виробництва у болгарських національних районах на 1931 р. викладені у таблиці:

²²⁷ Там само, спр. 553, арк. 24, 26.

²²⁸ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 29, арк. 19.

²²⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 554, арк. 90.

²³⁰ Там само, спр. 458, арк. 17.

Коларівський район	
Загальна площа та населення	Територія — 1 454 км ² Населення — 59,7 тис. осіб (болгар — 74,2%)
Природні ресурси	Залізна руда (родовище “Корсак Могила”), природні горючі гази та мінеральні джерела
Кустарна промисловість	Художня вишивка, ремонт сільськогосподарської техніки, виробництво цегли та черепиці, шовківництво
Сільське господарство	Садівництво, городництво, виноградарство, значні засіви соняшнику та бавовни
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	Дрібні млини та олійниці
Вільшанський район	
Загальна площа та населення	Територія — 182 км ² Населення — 12,3 тис. осіб (болгар — 64,6%)
Природні ресурси	Граніт високої якості та грейс
Кустарна промисловість	Килимарство, ремонт сільськогосподарської техніки, виробництво цегли та черепиці, лозоплетіння
Сільське господарство	Зерновий напрямок розвитку сільського господарства, садівництво, городництво та рибальство
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	Дрібні млини та переробка круп
Благоєвський район²³¹	
Загальна площа та населення	Територія — 528 км ² Населення — 15,9 тис. осіб (болгар — 66,6%)

²³¹ Там само, спр. 554, арк. 92, 102–104.

Природні ресурси	Будівельний камінь, пісок, гравій, глина та черепашник
Кустарна промисловість	Бавовняна фабрика (на фінансування текстильного напряму на перший п'ятирічний план було виділено загалом 940 тис. руб. ²³²), видобуток черепашнику, виробництво цегли та черепиці, килимарство
Сільське господарство	Поруч з зерновими культурами поширене садівництво, городництво, тваринництво та виноградарство. З технічних культур — льон та соя
Підприємства з переробки сільськогосподарської сировини	4 млини та розробка промислового каменю

На жаль, жахлива колективізаційна епопея на довгі роки загальмувала амбітні плани індустріалізації болгарських національних районів.

Отже, здійснення примусової суцільної колективізації селянської за своїм складом громади перетворилося в перспективі на катастрофу національного значення. Рівень колективізації в межах болгарських районів вже в 1930 р. в середньому становив 73,9%. Насильницькі методи здійснення хлібозаготівель та колективізації, тотальне вилучення сільськогосподарської продукції руйнували господарства та звичний побутовий уклад етнічних меншин (болгарської, зокрема). Наслідком цієї політики стало не тільки затухання етнокультурних процесів, ігнорування етичних та моральних норм, а й страхотливий Голодомор 1932–1933 рр., який забрав життя понад семи тисяч болгар.

²³² Там само, спр. 482, арк. 71.

РОЗДІЛ III

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1 Культурно-освітній розвиток болгарської спільноти

Більшовицький переворот 1917 р., громадянська війна, докорінна зміна системи влади, трансформації у системі господарювання, політика воєнного комунізму, масштабний голод 1921–1923 рр., реалізація нової економічної політики та логіка політичних подій, що їх супроводжувала, виступали тлом, на якому розгорталися надзвичайно складні і суперечливі процеси в духовній сфері. Задекларовані більшовиками принципи розбудови культосвітньої галузі на практиці, як правило, перетворювалися на вирішальний інструмент політико-виховної роботи серед мас. В. Ленін не випадково вимагав не ігнорувати “місцеві національні частковості” у пропагандистській діяльності партосередків¹.

Справді, проголошена 1923 р. політика коренізації об’єктивно створювала сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку болгар. Почали свою роботу навчальні заклади, дещо пізніше з’явилися клуби, бібліотеки, розпочалося видання періодики болгарською мовою. Втім, стало зростання мережі культосвітніх установ з болгарською мовою викладання, широко рекламоване болгаромовною пресою та відомчими звітами, було лише видимою верхівкою айсбергу радянської освіти. Величезний масив проблем, що супроводжував хід болгаризації в УСРР, залишався поза зором пересічних спостерігачів.

Висловлені 15 травня 1925 р. наркомом освіти О. Шумським думки щодо розвитку культури та освіти серед етнічних меншин згодом були оформлені у вигляді рішень Президії ВУЦВК від 26 травня і передбачали збільшення місцевих бюджетів на

¹ *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І. Ленін про Україну. — Частина I. — К., 1969. — С. 501, 503.

фінансування середніх та трудових шкіл (зокрема, будівництво нових приміщень, закупівлю інвентарю й посібників), розширення мережі політосвітніх установ².

Згідно постанови РНК УСРР, план роботи Наркомосу серед нацменшин на 1926–1927 рр. передбачав розширення мережі трудових шкіл та політико-освітніх закладів; пришвидшену підготовку освітянських кадрів; розвиток видавничої справи мовами меншин; організацію науково-дослідної роботи у сфері суспільного та культурного життя. Особлива увага приділялася підготовці навчальної літератури мовами етнічних меншин, закупівлі інвентарю та приладдя. Не менш гостро стояло питання ремонту існуючих приміщень та будівництва нових. Планувалося до кінця 1927 р. побудувати щонайменше 30 єврейських, по 16 польських й німецьких, по 4 болгарських, грецьких й молдавських шкіл. Окремо передбачалося вжити заходів щодо розвитку піонерського руху; передусім це стосувалося німецьких, польських та болгарських шкіл. Поруч із масштабними планами, додаток № 1 до постанови зафіксував той факт, що мережа трудових шкіл з викладанням мовами етнічних меншин залишалася найменш розвиненою в середовищі молдавського та грецького населення. Трохи кращою ситуація була з єврейськими, польськими та болгарськими школами (на той час існувало 70 болгарських шкіл, де навчалося 7 354 учні — близько 50% дітей шкільного віку)³.

Змістовно уточнював згадану вище постанову план роботи Ради нацменшин Наркомосу на 1926–1927 рр. Його організаційна частина передбачала інспектування мережі культурно-освітніх закладів нацменшин (зокрема, планувалося чотири виїзди інструкторів по болгарській лінії); проведення окружних конференцій освітян нацменів (серед них — двох болгарських); призначення інспектора з народної освіти по болгарській лінії. Друга частина плану під назвою “В галузі соціалістичного виховання” наголошувала на необхідності відкриття 25 болгар-

² ДАОО, ф. Р-99, оп. 2, спр. 72, арк. 7.

³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 1–4.

ських шкіл I концентру⁴ в Мелітопольській та Одеській округах, 7 шкіл II концентру, 5 болгарських інтернатів при сільських школах-семирічках (як відомо, перший інтернат на 70 дітей був відкритий ще у листопаді 1922 р. у Терновці⁵) та нагальності більш активного впровадження болгарської мови викладання в селах Первомайської округи. Планувалося відкрити 68 садків, з яких 3 болгарських⁶. На 1 січня 1927 р. загальна кількість болгарських шкіл I концентру сягала 39 (4 089 учнів), II концентру — 5 (1 535 учнів)⁷. З них 35 було відкрито на території Коларівського та Ботевського районів⁸. Навчальний план шкіл II концентру передбачав вивчення болгарської та німецької (як іноземної) мов та літератури⁹ й т.зв. “семи комплексів”: “Історичний кривавий тиждень”, “Зимові роботи на селі”, “Перехід зими до весни”, “Червона армія”, “День жінки робітниці”, “Тарас Шевченко та Лютнева революція” та “Математичний ряд”¹⁰.

Характерний матеріал про умови розгортання болгаризації ілюструють фінансові звіти. В 1924–1925 навч. р. на видавництво збірників та іншої літератури болгарською мовою було виділено 2 276 руб. (з 36 250 руб. по усіх нацменшинах), у 1926–1927 рр. — 1 133 руб. Проведення з’їзду болгарських вчителів коштувало державі 375 руб., перепідготовка болгарських вчителів — 2 875 руб. у 1924–1925 рр. і 1 514 руб. у 1926–1927 рр.¹¹. Витрати на болгарську пересувну сільську трупю сягали 750 руб.¹². Витрати районних бюджетів на культосвітню сферу в 1926–

⁴ Згідно “Кодексу законів про народну освіту в УСРР” (2 листопада 1922 р.) система закладів соціального виховання включала в себе школи I концентру, в яких навчались учні віком від 8 до 12 років, II концентру — від 12 до 15 років та професійні школи — від 15 до 17 років.

⁵ ДАМО, ф. Р-686, оп. 1, спр. 30, арк. 23.

⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 30–36.

⁷ Там само, спр. 381, арк. 37.

⁸ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

⁹ Там само, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 265, арк. 51–55.

¹⁰ Там само, спр. 246, арк. 42–48.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 98.

¹² Там само, спр. 146, арк. 2.

1927 рр. по кожному з болгарських районів закладалися на рівні до 60%. Наприклад, з загальної кількості видатків бюджету Цареводарівського району у 117 002 руб. ця сума складала 70 тис. руб., Романівського — з 147 406 руб. — 62 тис. руб.¹³.

У 1928 р. зберігалася в цілому позитивна динаміка фінансування та відкриття нових шкіл і бібліотек. Зокрема, у плані заходів по лінії Наркомосу, ухваленому 14 вересня 1928 р., передбачалося збільшення кількості шкіл у районах компактного проживання нацменів, відкриття у центральних бібліотеках округ спеціальних відділів нацменшин (болгарський відділ незабаром був відкритий при Мелітопольській центральній окружній бібліотеці)¹⁴, збільшення фінансування театральних та музичних закладів тощо¹⁵.

Провідним напрямом роботи освітян стала боротьба з неписьменністю в середовищі етнічних меншин. 21 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла декрет “Про боротьбу з неписьменністю”, який визначив завдання ліквідувати неписьменність населення УСРР віком від 8 до 50 років. Відповідальність за цю роботу було покладено на Головний політико-освітній комітет республіки при Наркомосі, у структурі якого створювалася Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Для реалізації мети була відкрита ціла мережа закладів — пункти ліквідації неписьменності та школи, об’єднані у товариство “Геть неписьменність!”. Основне завдання лікнепу, як цілком слушно відзначав Д. Мац, полягало “у можливості за допомогою друкованих засобів отримати зброю політичного впливу на широкі трудові маси, а не у вивченні тієї чи іншої мови”¹⁶.

Станом на 1925 р. в УСРР існувало 35 закладів лікнепу з болгарською мовою викладання¹⁷. Вже наступного 1926 р. їх

¹³ Орлянський В.С. Хозяйственная и культурная деятельность... — С. 84.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1006, арк. 4.

¹⁵ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

¹⁶ Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 31.

¹⁷ Там само, оп. 6, спр. 717, арк. 4.

кількість зросла до 43¹⁸. 11 з них розмішувалися на території Цареводарівського району¹⁹. Розгалуження мережі дозволило охопити на кінець 1926 р. лише 12,3% неписьменного населення — відвідували заняття 924 особи²⁰. На 1926 р. частка письменних серед болгар становила 36,6%²¹. Рівень неписьменності у 1927 р. в середньому по селах Коларівського та Ботевського районів сягав 10–12%²², Вільшанського — 18%²³. На території с. Терновки цього ж року заклади системи “Геть неписьменність” відвідало 358 осіб. Відомо, що на їх площах функціонували і місцеві організації “Безбожника”, до яких входило 84 члена²⁴. У місцях компактного проживання болгарського населення постійно спостерігався дефіцит навчальної літератури болгарською мовою та приміщень для організації занять²⁵. У тезах доповіді “Про роботу лікнепу” в Коларівському районі за 1929 р. повідомлялося, що “певна реорганізація та популяризація їх діяльності сприятиме поліпшенню незадовільної ситуації, що складається. Населення неохоче приходить до лікнепів, просто не помічає... роботи цих вкрай важливих «лабораторій експерименту у галузі неписьменності»”²⁶.

Поволі, завдяки зусиллям освітян, ситуація почала змінюватися на краще. Вже на грудень 1930 р. друкована література болгарською мовою, призначена для закладів лікнепу, склала 1 700 прим. (серед них — букварі, читанки, методичні листи з трудового навчання та абетки)²⁷.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 11.

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 391.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 717, арк. 5.

²¹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... — С. 102.

²² ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 222.

²³ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 22.

²⁴ ДАМО, ф. Р-162, оп. 4, спр. 2, арк. 1, 4, 8, 33.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 553, арк. 19; ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 68, арк. 41.

²⁶ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 423, арк. 30–33.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 14.

Істотну увагу влада приділяла мережі різноманітних закладів політичної просвіти. Важливим інструментом проведення культурно-освітньої роботи серед болгар, більшість з яких проживала у сільській місцевості, стала мережа клубів, сільбудів, хат-читалень, бібліотек та червоних кутків. Так, при болгарській секції Катеринославського губкому 1924 р. для підготовки працівників низового партійного апарату було відкрито болгарське відділення партійної школи²⁸. 1926 р. на її основі було започатковано Дніпропетровську болгарську партійну школу, яка 1927 р. була переведена до Одеси²⁹. В середньому щороку в ній навчався 41 слухач³⁰.

На 1925–1926 рр. мережа болгарських закладів політичної просвіти була представлена одним клубом (відкритим у вересні 1925 р. у Терновці³¹), 30 бібліотеками та 103 червоними кутками. З загальної кількості сільбудів і хат-читалень, яка складалася з 200 єврейських, 276 німецьких, 142 польських, 45 болгарських (19 сільбудів і 26 хат-читалень³²) та 10 чеських, майже 80% фінансувалися з бюджетних коштів. У місцеві бюджети були закладені лише витрати на діяльність закладів лікнепу та шкіл малописьменних. 1925 р. у Цареводарівському районі був відкритий лише один сільбуд, членами якого були 800 осіб. 4 хати-читальні мали 80 користувачів³³. Того ж року при них були організовані лекційний та театральний гуртки і хорова секція³⁴. На початку 1926 р. в Одеській окрузі існувало 2 сільбуду й хата-читальня, які фінансувалися за рахунок місцевого бюджету³⁵.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 974, арк. 40.

²⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71 зв.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 7.

³¹ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1158, арк. 14.

³² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 717, арк. 3.

³³ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 133, арк. 1–2.

³⁴ Там само, спр. 128, арк. 15.

³⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 49.

Варто пам'ятати, що сільбуди і хати-читальні відігравали роль майданчиків агітаційно-пропагандистської діяльності радянсько-партійного активу. Згідно звіту районного інспектора політпросвіти Цареводарівського району А. Садового за 1926 р., на території району було відкрито 4 сільбуди (до яких входило 180 членів) та 6 хат-читалень (324 члени). У сс. Преслав, Орлівка й Цареводарівка сільбуди займали окремі приміщення (при них працювали довідкові бюро з допомоги селянам), в інших селах вони розташовувалися у приміщеннях сільрад. Всього за звітний період відбулося 75 лекцій, які відвідали 1 995 слухачів, та 56 бесід за участі 2 430 осіб³⁶.

На території Благоевського району у 1927 р. було відкрито 2 хати-читальні і 3 сільбуди, при яких працювали бібліотеки. Кількість книжок у них становила — у Благоевому — 1 250 прим., Кубанці — 1 тис. прим., Свердловому — 450 прим.³⁷. Системна робота з політпросвіти серед населення на той час ще не проводилася. Як правило, відбувалася вона під час масових заходів у святкові дні. У деяких сільбудах і хатах-читальнях організовувалися лекції з актуальних питань сільського господарства, працювали драматичні гуртки. В Коларівському та Ботевському районах діяли 24 сільбуди та 11 хат-читалень. Непідробною популярністю серед населення користувалися сільськогосподарські гуртки. Ці заклади загалом передплачували 280 газет та 33 журнали³⁸. 30 бібліотек мали книгозбірні від 300 до 1 тис. найменувань. Поволі на звичне явище перетворювалося кіно: 5 кіноустановок відвідувало близько 1 300 глядачів на рік³⁹. Відомо, що у Вільшанському районі центральна бібліотека була відкрита ще 1921 р.⁴⁰. Бібліотека с. Терновка була відкрита у травні 1923 р., у її приміщенні

³⁶ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 80, 82.

³⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 13.

³⁸ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 225; ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 82.

⁴⁰ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 121.

функціонували пункт лікнепу, юридична секція, агрономічний та театральний гуртки⁴¹. Фонди бібліотеки на листопад 1929 р. налічували 1 620 книг, з яких 650 — болгарською мовою⁴². В середньому бібліотеку відвідувало 103 користувачі на місяць, яким видавалося 37 книжок⁴³.

У 1928 р. мережа культосвітніх закладів стабілізувалася в своїх кількісних і якісних показниках. У звіті від 24 грудня 1928 р. районний інспектор А. Мірчев доповідав: “Вся робота сільбудів та читалень проходить за планом, при сільбудах відкриті стрілецькі, кооперативні, театральні, художні, музичні гуртки та гурток з надання першої медичної допомоги”. Але при цьому він наголошував на нестачі кваліфікованих кадрів та художньої літератури⁴⁴. Масового характеру в болгарських селах набув театральний рух. На території Ботевського району театральні гуртки були відкриті у сс. Ботево, Преслав, Орлівка, Інзівка, Степанівка, Діанівка, Богданівка та Федорівка⁴⁵.

Тези А. Мірчева дещо конкретизують матеріали іншого документу — доповідної записки “З дослідження сільбудів та хат-читалень Ботевського району за 1928 р.”. Зокрема, у них наголошується на “незначному включенні населення до роботи подібних закладів та частій зміні керівництва, що в свою чергу заважає їх планомірному розвитку, недостатній кількості гуртків та довідкових бюро”⁴⁶.

При всій значущості розбудови мережі низових культосвітніх закладів для розширення обріїв мешканців болгарського села, все ж базовою підосновою їхніх проблем залишалося питання національної освіти. Отож, не випадково пріоритетними завданнями народної освіти стало налагодження викладання рідною мовою. Згідно “Схеми системи освіти серед національних мен-

⁴¹ ДАМО, ф. Р-162, оп. 3, спр. 61, арк. 26.

⁴² Там само, оп. 4, спр. 22, арк. 8.

⁴³ Там само, оп. 3, спр. 61, арк. 7.

⁴⁴ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 100.

⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.

⁴⁶ Там само, спр. 69, арк. 76.

шостей УСРР” (1926 р.), підготовленої Наркомосом УСРР, система освіти серед національних меншостей була інтегральною складовою загальнореспубліканської системи народної освіти.

Створення болгарських шкіл на практиці виявилось складним завданням, оскільки робота, по суті, починалася “з нуля”⁴⁷. Так, на території тільки Одеської округи на початок 1923 р. болгари становили 3,4% учнів (812 осіб)⁴⁸. Варто, однак, пам’ятати, що йшлося про школи звичайного типу. Вперше питання про “відбудову та відновлення болгарських шкіл” було порушене під час засідання Ради національних меншин Наркомосу 3 серпня 1923 р.⁴⁹. Перед органами народної освіти постали непрості завдання, пов’язані з підготовкою кваліфікованих педагогічних працівників, пошуком приміщень та обладнання. Постійний брак учителів (особливо серед поляків, греків та чехів) не давав можливості пришвидшити розбудову системи шкіл серед цих нацменшин. В болгарських селах справа просувалася більш успішно. Ще у серпні 1922 р. на засіданні Терновського КНС було прийнято рішення про “негайний та невідкладний пошук фінансування задля проведення капітального ремонту приміщень трьох шкіл села Терновки, запрошення кваліфікований вчителів та проведення роз’яснювальної роботи серед батьків майбутніх школярів”⁵⁰. Вже на жовтень 1926 р. кількість вчителів-болгар у терновських школах сягала 10 осіб⁵¹. В 1924–1926 рр. спостерігалось зростання кількості болгарських шкіл (з 43 шкіл із 4 414 учнями та 98 вчителями у 1924 р. до 74 шкіл з 7 184 учнями у 1926 р.⁵²). На території Одеської округи (листопад 1925 р.) було 14 болгарських шкіл, у яких

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 13.

⁴⁸ Там само, оп. 3, спр. 995, арк. 34.

⁴⁹ Там само, оп. 2, спр. 1767, арк. 37.

⁵⁰ ДАМО, ф. Р-686, оп. 1, спр. 30, арк. 5, 15.

⁵¹ Там само, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1166, арк. 30.

⁵² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1006, арк. 29, 31; ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71.

навчалось 1 642 учні⁵³. Педагогічний персонал складався з 40 осіб⁵⁴. У звіті завідуючого болгарською секцією Одеського губкому П. Стоянова зазначалося, що лише у 6 закладах навчання велося болгарською мовою, в решті — російською або українською⁵⁵. Найбільшою була школа у с. Великий Буялик. Рівень охоплення болгарських дітей школами в окрузі становив 80%. На жаль, вкрай низьким було забезпечення підручниками — лише 10% від загальної потреби. Як навчальні посібники використовувалися газета “Серп і молот” та брошури політичного змісту, перекладені болгарською мовою. На кінець 1927 р. забезпеченість підручниками досягла 50% від потреби⁵⁶.

Охоплення болгарських дітей шкільними закладами в 1925 р. складало 60%⁵⁷, у 1926 р. — 71,7%⁵⁸, а в 1927 р. — 72,5%⁵⁹. Як і решта етнічних громад УСРР на кінець 1920-х рр. болгари наблизилися до перспективи запровадження загальнообов’язкової початкової освіти. На 1 вересня 1926 р., згідно звіту болгарської секції ЦКНМ, в УСРР існувало 103 болгарських трудових школи й одна семирічка (для порівняння: у 1923 р. їх було лише 40⁶⁰).

Стрімке зростання освітньої мережі в болгарських селах є незаперечним фактом. Однак так само незаперечним є той факт, що їм були властиві усі недоліки радянської освітньої системи 1920-х рр. Школи в більшості сіл перебували у незадовільному стані. Навчання здійснювалося рідною мовою, але відзначався брак літератури болгарською мовою. Тільки на початку 1926 р. до друку були передані підручники з історії, фізики, географії та арифметики. На межі 1926 р. загострилося питання відкриття

⁵³ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 52.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 88, арк. 11.

⁵⁵ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 75.

⁵⁶ ДАЗО, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 248, арк. 32.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 10.

⁵⁸ Там само, ф. 166, оп. 5, спр. 826, арк. 3.

⁵⁹ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 39.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1000, арк. 6.

шкіл-семирічок у сс. Інзівка, Романівка, Цареводарівка, Великий Буялик та Вільшанка. Планувалося також відкриття агрономічних шкіл у сс. Преслав, Великий Буялик та Вільшанка⁶¹.

Власне, йшлося про нагальність створення системи повної шкільної освіти, плани якої, на жаль, не підкріплювалися ані кадрово, ані технічно, ані фінансово. Чимало проблем виникало й на методичному рівні. План навчання в трудових школах поділявся на кілька блоків: філологічний (болгарська мова та письмо); точних дисциплін (математика, фізика, хімія); наук про землю (природознавство, географія, астрономія); також викладалася малювання, співи, музика та фізичне виховання⁶².

У Вільшанському районі викладання рідною мовою у школах розпочалося тільки восени 1926 р.⁶³ Всього тут навчалися 40% від загальної кількості болгарських учнів. Згідно звіту інспектора з народів О. Петрова, у 1926 р. школи гостро потребували приміщень, учителів, навчальної літератури та матеріальної бази для навчання⁶⁴. Фактично, усього на кінець 1929 р. в окрузі вже працювало 7 болгарських чотирирічок (по 2 у Вільшанці та Малій Мазниці, по 1 — у Доброму, Станковатці та Лозоватці⁶⁵).

Згідно звіту районного інспектора з народів С. Симеонова, у 1928 р. на території Благоевського району було відкрито 8 болгарських трудових шкіл, де навчання відбувалося у чотирьох вікових групах (8–9, 9–10, 10–11 та 11–12 років)⁶⁶. Загалом на території Одеської округи у цей час існувало 12 таких навчальних закладів⁶⁷. Стосовно ліквідації неписьменності С. Симеонов зауважував: “В нашому районі ліквідація неписьменності не поставлена на потрібний щабель свого розвитку, в

⁶¹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.

⁶² ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 264, арк. 15–16.

⁶³ ДАКО, ф. Р-4543, оп. 2, спр. 2, арк. 22.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 709, арк. 53–54.

⁶⁵ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 541, арк. 34.

⁶⁶ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 115.

⁶⁷ Там само, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 58.

районі не існує окремої секції “Геть неписьменність!”, а лише відкриті групи при школах-семирічках та трудових школах (сс. Благоево, Кубанка, Куяльник та Свердлово)”⁶⁸.

У Коларівському та Ботевському районах в 1927 р. було відкрито 35 шкіл з чотирирічним терміном навчання й 4 семирічки⁶⁹, які охопили 86% дітей шкільного віку болгарської національності⁷⁰. Зростання шкільної мережі засвідчив IV з’їзд рад Коларівського району (березень 1929 р.), під час якого окрнаросвіти піднесено звітували, що “у цьому році у Коларівці було побудовано 2 семирічки, а всього шкільним навчанням вдалося охопити 93% дітей району”⁷¹. У 1929 р. на території Благоевського району існувало 25 шкіл I концентру та 6 шкіл II концентру⁷². На території Первомайської округи на кінець 1929 р. існувало 7 чотирирічок та одна семирічка, у яких працювало 19 вчителів та навчалося 595 учнів⁷³. У Терновці на кінець 1929 р. було відкрито чотири трудових школи, у приміщенні однієї з яких функціонував сільбуд⁷⁴. Фондам цих шкільних бібліотек на 1928/1929 навч. рік було передано 37 позицій навчальної літератури (з них 31 — болгарською мовою) у 1 966 примірників та 8 варіантів географічних мап для учнів 6–8 класів⁷⁵.

У 1928/1929 навч. р. охоплення дітей болгарської етнічної меншини початковою освітою сягнуло 87,3% (в середовищі українців — 77,4%)⁷⁶. Згідно відомостей, вміщених у зверненні керівника окружної інспекції з наросвіти Первомайської округи М. Подольського, адресованому до Наркомосу у грудні 1929 р., “учбова література, одержана від центрального болгарського

⁶⁸ Там само, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 136.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 173, арк. 14.

⁷⁰ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 376, арк. 5.

⁷¹ Там само, спр. 481, арк. 65.

⁷² Там само, ф. 166, оп. 9, спр. 173, арк. 59.

⁷³ Там само, спр. 188, арк. 23.

⁷⁴ ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 618, арк. 5.

⁷⁵ Там само, ф. Р-162, оп. 3, спр. 3, арк. 1–2.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 121, арк. 2.

бюро використовувалася лише деякими учнівськими групами через те, що література болгарська, а діти, в основному, російськомовні. Болгарської мови вони не знають”⁷⁷.

Професійна освіта найбільше розвивалася в середовищі єврейського населення, втім потреба в розбудові профтехнічної освіти в середовищі болгар України була не менш нагальною. У 1927 р. існувало 10 професійно-технічних шкіл, 2 єврейські відділи при загальних технічних школах, 9 шкіл робітничої молоді, по одній художній, музичній та сільськогосподарській школі, 4 педагогічних та сільськогосподарський технікуми. По болгарській лінії натомість існували лише педагогічний технікум та агрошкола у с. Преслав. Про рівень соціокультурних проблем громади промовисто свідчив той факт, що в загальній масі студентів вузів УСРР 1927/1928 навч. р. частка болгар становила 0,01% (34 особи)⁷⁸.

Ключове місце в стратегії здійснення болгаризації в УСРР займали педагогічні вищі, які повинні були забезпечувати зростаючу з року в рік потребу в учителях для болгарських шкіл. 4 січня 1921 р. розпочав свою роботу Преславський педагогічний технікум, створений на базі реорганізованої вчительської семінарії (яка в свою чергу була організована на початку ХХ ст. на базі відкритого в 1875 р. вищого училища для підготовки вчителів болгарських початкових шкіл та писарів⁷⁹). Спершу як трирічні педагогічні курси, а з 1925 р. — як педагогічний технікум навчальний заклад відіграв непересічну роль в розвитку болгарського шкільництва.

Навчання було поділено на чотири курси, перший з них — підготовчий. Навчальний рік, як правило, розпочинався з кінця

⁷⁷ Там само, оп. 8, спр. 557, арк. 1.

⁷⁸ Национальная политика ВКП(б) в цифрах / Сост. С.М. Диманштейн. — М.: [б.и.], 1930. — С. 288.

⁷⁹ Лопатанов В.И. К вопросу о переселении болгар в Приазовье // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 16.

вересня⁸⁰. В середньому у технікумі навчалося 133 студенти (у 1927 р. — 152⁸¹), багатьом з яких судилося відіграти вагому роль у культурному житті громади. Так, з 1929 по 1932 рр. у технікумі навчався відомий красзнавець та громадський діяч, болгарин за національністю П. Добров⁸². Більшість студентів походила з родин селян, наймитів та службовців⁸³. Робота навчального закладу у повному обсязі фінансувалася державою. У 1924–1925 рр. бюджет технікуму складав 34 332 руб. (з них: 17 392 руб. — заробітна плата працівників, 9 085 руб. — виплата стипендій), у 1926–1927 рр. — 33 190 руб. (17 644 руб. — заробітна плата і 9 140 руб. — стипендіальний фонд)⁸⁴.

При Преславському технікумі щороку проводилися тритижневі курси перепідготовки для вчителів-болгар (які пропорційно представляли Коларівський та Ботевський райони). Програма курсів розраховувалася на 130 годин і структурно поділялася на чотири цикли: агрономічний, біологічний, метеорологічний та політпросвітницький⁸⁵. Фінансувалися курси за рахунок кошторисів місцевого бюджету⁸⁶.

З часом зусиллями болгарських політемігрантів технікум був перетворений на сучасний навчальний заклад, де впроваджувалися настанови радянської педагогіки. Тут діяли два гуртки — педагогічний та науковий. Заняття педагогічного гуртка дозволяли закріпити знання студентів з основних навчальних дисциплін, тому їх в обов'язковому порядку відвідували всі студенти II та III курсів, а науковий — лише студенти III курсу з II навчального семестру. З 1925 р. була впроваджена практика проведення т.зв. “педагогічних семінарів” серед студентів, теми занять яких торкалися соціально-економічного складу населення

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5278, арк. 11.

⁸¹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 224.

⁸² ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3.

⁸³ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 2.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 938, арк. 1–18; Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 90, 94.

⁸⁵ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 32.

⁸⁶ Там само, спр. 137, арк. 39.

болгарських сіл УСРР, структури просвітницьких організацій на селі, ролі сільбудів, хат-читалень та антирелігійної пропаганди⁸⁷. По завершенні навчального року технікумівці проходили педагогічну практику у місцевій сільській трудовій школі, для зарахування якої студент повинен був провести від двох до восьми занять⁸⁸. З метою підвищення ефективності практичного навчання студентів керівництво установи виступало за створення у його структурі власної дослідно-показової школи. Але ця ініціатива не була підтримана Наркомосом⁸⁹.

Начальний план передбачав викладання дисциплін⁹⁰, які розподілялися на три цикли — соціально-економічний, виробничий та педагогічний⁹¹:

Етап навчання	Дисципліни
Підготовчий курс	Суспільствознавство, історія, співи, малювання, російська мова, болгарська мова, українська мова, німецька мова, математика, хімія, географія, фізика, фізкультура, трудове навчання та природознавство.
I курс	Політична економіка, економічна географія, історія класової боротьби, педагогіка, співи та музика, образотворче мистецтво, російська мова, болгарська мова, українська мова, фізика, хімія, математика, фізкультура, трудове навчання, ботаніка, зоологія та геологія.
II курс	Література, педагогічні системи, дидактика та школознавство, т.зв. курс “сільськогосподарської енциклопедії” та методологія краєзнавства.
III курс	Радянське конституційне право, методологія політосвітньої роботи та метеорологія.

⁸⁷ Там само, спр. 370, арк. 13–15.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5278, арк. 14.

⁸⁹ Там само, спр. 5289, арк. 2–8.

⁹⁰ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 14–16.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5280, арк. 4; Там само, спр. 5289, арк. 4–5.

Відомо, що ще до відкриття Преславської агрошколи у структурі технікуму діяла сільськогосподарська учбова дільниця, загальна площа земель якої становила 45 га. Дільниця складалася з 3 фруктових садів, 2 розплідників та винограднику⁹².

Для влаштування дозвілля студентів влаштовувалися екскурсії. Наприклад, у 1927/1928 навч. р. були організовані поїздки до Ленінграду та на Північний Кавказ. Подорож до Ленінграду була розрахована на 11 діб та передбачала чотири зупинки: у Харкові, Москві, Ленінграді й Києві. Під час перебування у Харкові студенти відвідали місцеві музеї, “зразкові” школи, технікуми та заводи. У Москві технікумівці побували в Кремлі, Мавзолеї Леніна, кількох музеях та Державному художньому театрі. Об’єктами екскурсій у Ленінграді стали Путилівський завод, Зимовий палац, ботанічний сад, сільськогосподарський, краєзнавчий, художній музеї та обсерваторія. Під час зупинки у Києві студенти відвідали завод “Арсенал” та кілька музеїв. Подорож на Північний Кавказ тривала сім діб і передбачала екскурсії по Анапі, Новоросійську, Краснодару, Владикавказу, Мінеральним Водам та Ростову-на-Дону⁹³. Кращі випускники технікуму направлялися до Одеського педагогічного інституту, в якому існував болгарський факультет (очолював професор Б. Малчев). Перший його випуск відбувся у 1937 р. Молоді спеціалісти після завершення навчання у цьому педінституті працевлаштовувалися у болгарських селах⁹⁴. На жаль, функціонування болгарського факультету було припинено у 1938 р. через закриття усіх національних відділів у вузах УРСР.

Напередодні 1926/1927 навч. р. у Преславі була відкрита сільськогосподарська школа, основним завданням якої стала підготовка агрономів для обслуговування прилеглих болгар-

⁹² Там само, оп. 7, спр. 107, арк. 2, 13.

⁹³ Там само, оп. 6, спр. 5251, арк. 8–9.

⁹⁴ *Колянов В.В.* Просветительское дело болгар в Украине в 20–30-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 63–64.

ських сіл⁹⁵. Корпус школи знаходився між сс. Преслав та Ногайськ. Приміщення мало три класні кімнати, учительську, бібліотеку, спец-контур та фізико-технічний кабінет. Загальна площа земель, переданих у користування школи, становила 100 га, з яких 50 га належали радгоспу “Вільний”, інші 50 га — радгоспу “Підгір’я”⁹⁶.

Виробнича практика давала можливість учням оволодіти широким колом навичок з очистки зерна, проведення посівної чи збиральної кампаній, обрізування дерев, облаштування розплідників, городів та виноградників, господарювання у конюшнях та свинарниках. Щоліта учні брали участь у прополованні та зборі зернових культур. Педагогічна робота в школі проводилася згідно затверджених Наркомосом навчальних програм. Крім спеціальних предметів (таких як ботаніка, зоологія, рільництво, машинознавство, геодезія, організація сільського господарства, садівництво й виноградарство), обов’язковими були болгарська мова й література, математика, хімія, фізика та суспільствознавство.

Із 100 га земель школи 46 га були відведені під посіви озимої пшениці, 17 га — під ярові культури, 5 га — під пшеницю, 1 га — під плодовий розплідник та по 0,5 га — під город та виноградники. Крім того, вирощували ячмінь, овес, кукурудзу, сояшник, буряк та картоплю. Школі належали 5 коней, 2 корови, 6 свиней, 25 породистих курей та 28 одиниць сільськогосподарської техніки⁹⁷.

Навчання у школі вкладалося в три курси. Курс опановували від 59 до 85 учнів. До 80% учнів отримували стипендії в залежності від успішності (виплати коливалися від 27 до 63 руб.⁹⁸).

Школа фінансувалася з місцевого бюджету. Кошторис витрат складав близько 25 тис. руб. на рік (16 тис. припадало на адміністративно-навчальну частину і 9 тис. — на сільськогоспо-

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5254, арк. 8.

⁹⁶ Там само, спр. 6935, арк. 4.

⁹⁷ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 38–40.

⁹⁸ Там само, ф. П-267, оп. 1, спр. 22, арк. 90.

дарську)⁹⁹. Фонди шкільної бібліотеки налічували 1 120 підручників, в основному сільськогосподарського змісту¹⁰⁰. Керівництво роботою школи здійснювала спеціальна комісія, до складу якої входили завідувач школи, кілька інструкторів, завгосп та 5 учнів з найвищими показниками у навчанні. При школі діяли гурток “Безбожників” з 24 членів та сільськогосподарський куточок.

Обстеження Преславської агрошколи в травні 1928 р. інспектором народної освіти Мелітопольської округи П. Веркловим виявило такі недоліки в її роботі: невдале територіальне розміщення школи, превалювання ґрунтів-солончаків, які за своїми фізичним та хімічним складом унеможливлювали висадку типових для болгарських господарств культур та організацію т.зв. “дослідного поля”; відсутність облаштованого приміщення для інтернату, в якому могли б розміститися учні та вчителі агрошколи; незадовільне опалення; брак навчальної літератури, інвентарю та спецодягу; несвоєчасну виплату стипендій¹⁰¹. Аналогічні зауваження були висловлені П. Веркловим і у наступному 1929 р. під час повторної перевірки¹⁰².

Невід’ємна частина ідеологічної роботи владної верхівки стосувалася театральної сфери. Так, у 1926 р. було завершено будівництво театру у с. Терновка¹⁰³. Цього ж року після відкриття педагогічного технікуму аматорами театральної і музичної справи на базі Преславської болгарської пересувної театральної трупи був створений Преславський театр. Трупа сформувалася зі студентів та викладачів технікуму, а перші вистави відбулися в Преславі та навколишніх селах. Офіційно зареєстрованою вона була як “Болгарська пересувна театральна трупа”, яка контролювалася та фінансувалася Наркомосом. Основною метою її діяльності стала політпросвіта. Згідно статуту, до

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1770, арк. 34.

¹⁰⁰ Там само, оп. 6, спр. 6935, арк. 21.

¹⁰¹ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 39, 42.

¹⁰² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6935, арк. 20.

¹⁰³ ДАМО, ф. Р-161, оп. 1, спр. 1166, арк. 30.

штату групи входив директор, режисер, диригенти хору й оркестру, бухгалтери, артисти та допоміжний персонал. Переважна частина акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, які ставилися трупою, планувалися по сезонах. Ціни на квитки були символічними, жителі незаможних сс. Діанівка та Федорівка відвідували вистави безкоштовно.

У 1926–1927 рр. учитель Преславського технікуму М. Гренчаров організував викладачів на будівництво у Преславі приміщення для трупи. У 1927–1928 рр. у колективі були задіяні 30 акторів, хор та оркестр. У жовтні 1927 р. трупа гастролювала в сс. Зеленівка та Єлизаветівка, в листопаді — Богданівці, в грудні — Діанівці, в квітні 1928 р. — Степанівці і Ногайську, в травні — Гірсівці і Федорівці, в червні — Гюнівці та Луначарському, в серпні — Софіївці, у вересні — Манойлівці і Вячеславівці¹⁰⁴.

Для підвищення акторської майстерності та рівня режисури трупи нарком освіти УСРР М. Скрипник у грудні 1928 р. організував її керівництву відрядження для ознайомлення з роботою театрів Москви, Ленінграду та Харкова. Матеріали тримісячного звіту трупи 1928–1929 рр. вказують на помітну активізацію роботи колективу та зростання штату артистів¹⁰⁵. Досить продуктивною була робота над репертуаром — підбиралося музичне оформлення, вірші, адаптувалися лібрето, перекладалися на болгарську мову тексти вистав, робилися аранжування окремих номерів для струнного оркестру, клавіри і партитури сольних і хорових номерів з супроводом оркестру. У репертуарі з'явилися дві оперети — “Сіволанінська комедія” П. Чижевського (російською мовою) й “Взимку” О. Низової в перекладі болгарською мовою¹⁰⁶. З місцевого бюджету на театр у 1929 р.

¹⁰⁴ Знаменська М.В. З історії культурно-освітньої роботи болгар України (20–30-ті роки) // Розбудова держави. — К., 1994. — № 1. — С. 16.

¹⁰⁵ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 60–62.

¹⁰⁶ Калоянов В.В. България през 20-те и 30-те година на XX век. — София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. — С. 107–111.

було виділено 2 тис. руб. У період з 1930 по 1934 рр. ця сума була збільшена до 5 тис. руб.¹⁰⁷.

У репертуарі колективу переважали здебільшого побутові вистави з використанням тематики тогочасного життя — сільського побуту, кооперативних відносин, торговельних стосунків, антирелігійної пропаганди тощо. У музичному оформленні п'єс широко використовувалися болгарські народні пісні й танці. Театр припинив своє існування у 1941 р.

Питання забезпечення потреб етнічних меншин в книжковій продукції, зокрема, і болгарською мовою, залишалися незмінно актуальними. Тривалий час національні школи та населення нацменшин не були забезпечені достатньою мірою виданнями національними мовами. Відзначимо, що відносно краще була налагоджена видавнича діяльність єврейською та німецькою мовами, значно гірше — болгарською та польською. На 1 квітня 1926 р. Держвидав УСРР з запланованих 86 друк. арк. навчальних посібників видрукував лише 26 (30%)¹⁰⁸. Враховуючи це, в липні 1926 р. при Президії ВУЦВК була створена Всеукраїнська філія “Видавництва народів СРСР”, яку планувалося трансформувати у видавництво національними мовами УСРР. Того ж року при Всеукраїнському відділенні Центрвидаву був створений болгарський сектор. Впродовж 1924–1926 рр. болгарською мовою було видано 93,9 друк. арк. літератури Держвидаву¹⁰⁹. У звіті про роботу болгарського бюро при ЦК КП(б)У за 15 липня–15 грудня 1924 р. С. Міцев зазначає: “Максимум уваги у видавничій справі за цей період було приділено друку перекладеної болгарською мовою партійної літератури — «Історії партії» та «Політграмоти»”¹¹⁰.

Складну ситуацію у справі видавництва літератури мовами етнічних меншин яскраво демонструють матеріали доповідної записки “Про видавництво літератури мовами національних

¹⁰⁷ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 421, арк. 4–5.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

¹⁰⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 1.

меншостей за вересень 1926 — квітень 1928 рр.”. У документі зазначалося, що “говорити про будь-який відсоток забезпечення підручниками малочисельних нацменшин (молдавської, болгарської та грецької) досить важко, адже до цього часу болгарською мовою, наприклад, видано тільки чотири підручники. Абсолютно не налагоджена робота у справі видання літератури для шкільних бібліотек, піонер-літератури та літератури для дітей шкільного віку”. Аналогічною ситуація була і з політосвітньою літературою: “...для її видання зроблено надто мало. Наявна мережа хат-читалень, сільбудів та клубів навіть більш чисельних етнічних груп (єврейської, польської та німецької), не кажучи вже про політосвітні установи малочисельних нацменів, укомплектовані мізерною кількістю книжок громадсько-політичного, науково-популярного та художнього змісту”. Характерно, що вартість підручників мовами нацменшин у порівнянні з вартістю підручників українською мовою була істотно вищою. Так, наприклад, підручник для 6 класу “Географія” (за редакцією А. Іванова) українською мовою коштував 75 коп., а німецькою — втричі більше (2 руб. 35 коп.)¹¹¹. Катастрофічний брак навчальної літератури час від часу намагалися компенсувати за рахунок замовлень навчальних посібників у видавництвах Болгарії. Так, у березні 1928 р. Наркомос замовив 33 найменування підручників (з мовознавства, математики, ботаніки, зоології та ін.) у софійському видавництві “Дождуков”, загальним накладом у 966 прим.¹¹².

Нестача болгарської літератури, яка видавалася на території УСРР у видавництвах “Культур-Ліга” та “Трибуна в Україні”, певною мірою покривалася видавництвами Москви. В 1926/1927 р. там було заплановано видати 70 друк. арк. літератури болгарською мовою¹¹³. Крім навчальної літератури, у 1926 р. до друку були передані брошури, перекладені болгарською мовою: “Народи Радянської республіки та збереження їх національних

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 68.

¹¹² Там само, ф. 166, оп. 8, спр. 560, арк. 28.

¹¹³ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

прав” й “Як отримати селянину кредит”¹¹⁴. На 1927/1928 р. до плану болгарської секції Центрвидаву було включено 43 позиції (підручників, дитячої літератури, популярної агітаційно-пропагандистської, жіночої та сільськогосподарської), загальним накладом 70 тис. прим.¹¹⁵.

У 1927–1928 рр. юридичний відділ Наркомосу констатував, що “робота Юрвидаву з друку юридичної літератури мовами нацменшин проводилась дуже кволо”¹¹⁶. Не випадково було прийнято рішення щодо організації розповсюдження нацменівської юридичної літератури, зокрема “Положення про сільради та РНК”, “Про рівноправність мов та сприяння розвитку української культури” та Земельного кодексу німецькою, польською, молдавською і болгарською мовами¹¹⁷.

2 серпня 1928 р. представниками ЦКНМ була підготовлена доповідна записка про реальний стан видавництва наукової літератури та підручників мовами етнічних меншин, адресована Наркомторгу. В ній відзначалося неналежне забезпечення бібліотек, клубів, сільбудів чеською, болгарською та німецькою літературою. Особливо наголошувалося на недостатній кількості юридичної літератури. Документ містив прохання щодо збільшення фінансування видавництв етнічних меншин на наступні роки. Зокрема, болгарською мовою пропонувалося видати “Земельний кодекс” та “Кодекс про родинну опіку” (накладами по 500 прим.)¹¹⁸.

Зміст та видання болгарських газет і журналів перебували під пильним контролем партійних та державних органів влади. На засіданні колегії агітації та пропаганди ЦК КП(б)У 29 серпня 1921 р. було прийнято рішення, яке стосувалося друкованих видань нацменшин. Зокрема, у Бердянську планувалося друкувати газету болгарською мовою, тиражем 1 тис. прим. що-

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.

¹¹⁵ Там само, спр. 352, арк. 32–33.

¹¹⁶ Там само, спр. 150, арк. 103.

¹¹⁷ Там само, ф. 166, оп. 7, спр. 702, арк. 51.

¹¹⁸ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 25.

тижня¹¹⁹. З 15 жовтня 1924 р. у Харкові почала видаватися перша республіканська болгарська газета “Сърп и чук” (“Серп і молот”), накладом у 6 тис. прим. щотижня. Головним редактором газети був призначений С. Міцев. Завдання газети, як наголошувалося в її першому номері, полягали у висвітленні внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, процесів місцевого життя, радянського будівництва, ознайомлення місцевого населення з заходами радянської влади та боротьбою за встановлення революційного правопорядку. Структурно кожен номер газети поділявся на кілька рубрик — “Партійне життя”, “Комсомольське життя”, “Сільське господарство”, “З наших сіл”, “Денні новини”, “Червоноармійський куток”, “За кордоном” тощо. У деяких випусках розміщувалися “Літературні додатки”, у яких друкувалися уривки з творів болгарських письменників, та рубрика “Наше минуле”, що містила історії родин болгар-переселенців.

Через постійний брак фінансування із запланованих 48 номерів першої половини 1925 р. вийшло лише 11, загальним накладом у 66 тис. прим. Газета розсилалася у 41 болгарське село, у кожному з яких, в свою чергу, призначалася особа, відповідальна за її поширення серед населення. У селах також відбувався постійний набір сільських кореспондентів, які готували різноманітні матеріали до друку (тим самим видавці сподівалися на збільшення популярності газети). Загальні витрати на друк газети щороку становили приблизно 2 600–2 800 руб.¹²⁰. У січні 1926 р. газету було перейменовано на “Съветско село” (“Радянське село”)¹²¹. Загальний тираж у січні 1929 р. склав 2 тис. прим.¹²². 22 серпня 1928 р. на засіданні ЦКНМ розглядалося питання про забезпечення Центрвидаву та редакцій національних газет відповідними приміщеннями. Редакції болгар-

¹¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 750, арк. 115.

¹²⁰ Там само, спр. 2013, арк. 161–162.

¹²¹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 3.

¹²² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 69.

ської газети “Радянське село” передбачалося передати одну кімнату¹²³.

Особлива увага зверталася на молодь. У 20-х рр. з друку виходили два журнали болгарською мовою — “Бъди готов” (“Будь наготові”) та “Млад ударник” (“Молодий нападник”).

Звичайно, партійно-радянська номенклатура при найменшій нагоді прагнула задекларувати переваги нового способу життя. Так, позитивні зміни у розвитку народної освіти та культурно-просвітницької роботи в середовищі болгарського населення УСРР відзначалися під час проведення I Всеукраїнської наради серед національних меншин. Зокрема, 11 січня 1927 р. на засіданні болгарської секції наради С. Міцев відзначав, “що 60% дітей шкільного віку охоплені школами-чотирирічками. Для них були створені і діють 2 повні семирічки, 3 неповні середні школи, політтехнікум, радпартшкола, 4 стаціонарні та 4 пересувні школи політграмоти, 18 сільбудів, 24 хати-читальні, 42 заклади лікнепу та дитячий будинок. Також виділена субсидія для пересувної болгарської театральної трупи та окружної болгарської бібліотеки”¹²⁴. Разом з тим головуючий наголосив і на недоліках, які мали місце у культурно-освітньому будівництві, наприклад, відзначив, що “не вистачало приміщень для шкіл I та II концентрів соціального виховання, агрошкіл, сільбудів та хат-читалень; відчувався гострий дефіцит навчальної та іншої літератури болгарською мовою (окрім кількох книжок з політграмоти про В. Леніна та розвиток коопераційного руху на селі нічого більше не було¹²⁵), кваліфікованих викладачів для шкіл та педтехнікумів”¹²⁶.

У центрі уваги партійних органів перебувала антирелігійна пропаганда “з метою дискредитації усіх можливих релігійних та культових заходів”. Особливу увагу, згідно директив ЦК КП(б)У, слід було приділяти пропаганді серед етнічних меншин,

¹²³ Там само, спр. 352, арк. 2.

¹²⁴ Там само, ф. 166, оп. 8, спр. 556, арк. 1, 8–9.

¹²⁵ Там само, оп. 7, спр. 700, арк. 28.

¹²⁶ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 254, арк. 70.

а саме “поляків України, серед яких може бути безліч шпигунів, та євреїв”. Виокремлювалися питання німців-менонітів (їх громада на той час становила 80 тис. осіб), які мешкали на території Мелітопольської, Запорізької та Бердянської округ, й баптистського руху¹²⁷. Початковим кроком “у боротьбі з сектантством та релігійністю нацменів” мало стати заснування у середовищі кожної національності кооперативних організацій, які б об’єднували католиків та лютеран, тим самим виключаючи релігійний фактор.

Болгарське населення України (80% від загальної кількості якого було віруючим) також стало об’єктом атеїстичного перевиховання. Методи його реалізації на першому етапі впровадження полягали у просвітницькій роботі, наступним кроком була антирелігійна (спростування існування Бога) та антицерковна пропаганда (викриття духовенства та найбільш поширених релігійних вірувань)¹²⁸.

Відомо, що лише в Цареводарівському районі в 1924 р. діяло 16 церков та 23 церковні громади: 17 православних, 3 молотканських, 2 баптистські і одна старовірська. У 1927 р. кількість громад зросла до 24¹²⁹. Найбільшими з них були православні громади сс. Ботево, Діанівки, Преслава, Райнівки, Орлівки, Федорівки та Строганівки¹³⁰. У Благоевському районі у 1926 р. діяло 18 православних церков, 3 православні громади, 2 лютеранські та одна баптистська¹³¹. Але, як вказувалося у звіті про економічний розвиток Велико-Буялицького району за 1924–1927 рр., “тут релігійні общини ніякої масштабної загрози не несуть та існують лише через низьку якість боротьби із цими упередженнями”¹³².

¹²⁷ ДАЗО, ф. П-241, оп. 2, спр. 17, арк. 8, 18.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 84–85.

¹²⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 319.

¹³⁰ Там само, оп. 3, спр. 8, арк. 2–3.

¹³¹ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 122.

¹³² ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1101, арк. 47.

Тотальний наступ на релігію, який супроводжувався переслідуванням духовенства та знищенням культових споруд, не оминув болгарські села. Показовою сторінкою антирелігійної епопеї став епізод з закриттям церкви у с. Степанівка в 1926 р. На засіданні районного комітету партії було прийнято рішення про закриття церкви та передачу її майна під майбутній клуб. Віруючі намагалися домогтися відновлення роботи церкви. На що райвиконкомом було вирішено посилити антирелігійну пропаганду через степанівський осередок “Безбожника”. Після повторного клопотання селян щодо відновлення богослужінь Мелітопольський окружний адміністративний відділ постановив “будівлю церкви реорганізувати під сільбуд”¹³³.

Каналами розповсюдження атеїстичного світогляду серед дорослого населення були матеріали відповідного змісту у газетах, діяльність антирелігійних організацій “Безбожник” тощо. Втім, упродовж 1920-х рр. досягнення на цій ниві важко було назвати знаковими. Так, зокрема, у звіті керівника товариства “Безбожник” Мелітопольської округи П. Ворошилова за 1927–1929 рр. відзначалося, що “антирелігійна робота просувається досить повільними темпами, для кращої її реалізації необхідно масштабніше підходити до проблеми, дивитися вперед не на рік–два, а як мінімум на десятиліття. Тільки тоді ми досягнемо позитивного результату”¹³⁴. Негативну оцінку під час інспектування 1929 р. отримала і Терновська організація “Безбожника”. Так, інспектор О. Скринченко зауважував: “Моя зустріч із селянами Терновки була безрезультативною. Вони називають “Безбожник” абсолютно недоцільною організацією і зовсім не відвідують його”¹³⁵. Розробкою та популяризацією стратегії наступу на церкву займалися регулярні конференції “Безбожників”. Одна з таких у березні 1929 р. відбулася на території Коларівського та Ботевського районів. Під час проголошення заключного слова секретар Мелітопольської окружної

¹³³ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 284–286.

¹³⁴ Там само, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 290.

¹³⁵ ДАМО, ф. Р-162, оп. 4, спр. 2, арк. 33.

ради М. Дергачов традиційно окреслив провідні напрями антирелігійної боротьби: завершення організаційного оформлення усіх спілок “Безбожника” на території округи; збільшення накладів антирелігійної літератури; контроль за продажем дешевої релігійної літератури (календарів, брошур, підручників, листівок, портретів, плакатів); видання антирелігійної літератури мовами етнічних меншин (німецькою, болгарською, польською, чеською); внесення резолюцій з вимогою заборонити будівництво та ремонт молитовних будинків і церков; зміна календаря таким чином, щоб замість церковних свят вихідними були визначені виключно революційні, а церковні — виділені як звичайні робочі дні; закриття усіх церковних курсів та шкіл з майбутніми арештами керівників цих закладів; проведення більш активної антирелігійної роботи у колгоспах.

Окрема частина виступу М. Дергачова стосувалася реалізації антирелігійних заходів в освітніх закладах. Зокрема, передбачалося перевірити усі шкільні програми та навчальні плани на відсутність будь-якого релігійного змісту, в усіх школах організувати осередки “Безбожників”, налагодити діяльність пересувних бібліотек антирелігійного змісту, а серед педагогічного складу шкіл обов’язково проводити раз на півроку антирелігійні курси. По лінії політичної освіти необхідно було, на думку М. Дергачова, налагодити роботу пересувних кіноустановок та виставок антирелігійного змісту. При цьому вартість квитка за відвідування подібних заходів повинна бути показово нижчою від звичайних¹³⁶.

Серед центрів проведення подібних конференцій “Безбожника” у листопаді 1929 р. була обрана й болгарська Терновка. Метою реалізованого заходу стала антирелігійна боротьба зі святкування християнського Різдва шляхом здійснення ряду агітаційних бесід із місцевим населенням у сільбудах, хатах-читальнях та під час тематичних вечорів самодіяльності, у кіно-та радіофірах. Зокрема, наголошувалося на доцільності лікві-

¹³⁶ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 287, 291–294.

дації свята та переносі днів відпочинку на інші календарні дні року¹³⁷.

Характеризуючи наслідки “культурної революції” в середовищі болгар, слід зазначити, що попри позитивну динаміку кількісного зростання мережі культосвітніх закладів, культурне життя громади в умовах радянської дійсності крокувало суперечливими, звивистими стежками. Становище болгарської етнічної меншини у 20-х рр. віддзеркалювало загальний зміст радикальних перетворень, запроваджуваних радянською державою. Одним з важливих кроків стало створення мережі установ, діяльність яких формально зосереджувалася на вирішенні широкого спектру національних проблем — національних секцій ЦК КП(б)У, відділу національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. Натомість національне адміністративно-територіальне реформування першої половини 20-х рр., по суті, проігнорувало утверджені десятиліттями засади співіснування поліетнічного регіону півдня України. Етнічні меншини (зокрема, болгарська) були розірвані між новими адміністративно-територіальним одиницям, що стало одним із факторів занепаду традиційних форм господарювання та національно-культурного життя.

Отже, основною метою політики коренізації було посилення радянської влади, а завдання полягало не стільки у тому, щоб навчити представників етнічних меншин читати або писати, скільки спонукати їх думати і жити виключно “по-радянськи”. Коренізація стала важливою складовою системи економічних, політичних та культурних заходів, які забезпечували стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства. Відкриття болгарських навчальних закладів (шкіл, технікумів, широкої мережі клубів та бібліотек), поява газет та журналів, створення системи судових камер, органів міліції та медичних закладів на місцях в рази посилювало контрольованість внутрішнього життя громади з боку Центру. Зміцнення тоталітарної системи та

¹³⁷ ДАМО, ф. Р-162, оп. 4, спр. 2, арк. 42–43.

особистої влади Й. Сталіна перетворювало апаратну коренізацію на фальшиву гру.

3.2 Згортання політики коренізації та становище болгарської меншини

У 1930-х рр. у культурно-освітній сфері життя українських болгар з'явилися нові загрозливі тенденції. На думку Н. Мельник, вони були пов'язані, насамперед, з наростанням суперечностей між задекларованими більшовиками принципами коренізації та політичною практикою правлячої партії¹³⁸. Акценти поступово почали зміщуватися в сторону згортання масштабних проєктів, які торкалися освітньої, літературно-мистецької, театральної сфер. Наростали симптоми політичних переслідувань, що передусім розвивалося в контексті боротьби з “буржуазним націоналізмом”. Разом з тим, попереднє десятиліття (1923–1933 рр.), протягом якого болгарська етнічна меншина розвивалася в умовах т.зв. “національного відродження”, залишило досить помітний слід. Політика коренізації об'єктивно приносила позитивні результати в усіх сферах життя компактних етнічних груп. Так, на початку 1932 р. 80% працівників радянських органів влади володіли болгарською мовою, сільрад — 95%, органів міліції — 63%, суду — 98%¹³⁹. Певні досягнення відзначалися в освітній сфері: кількість шкіл зросла до 61 (найнижчим показник був у Вільшанському районі), закладів політосвіти — до 56. Майже повністю була вирішена проблема охоплення дітей навчальними закладами. Позитивна динаміка спостерігалася у зростанні кількості видавничої продукції болгарською мовою — з 271 друк. арк. у 1931 р. до 724 у 1932 р. Одна республіканська та три районні газети виходили загальним

¹³⁸ Мельник Н.І. Руйнація національно-культурного життя болгар в Україні (30-ті рр. XX століття) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2007. — Вип. 21. — С. 223–225.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 57.

накладом у 23 тис. прим. (з 30 республіканських та 382 районних газет¹⁴⁰), два дитячих журнали — тиражем у 7 тис. прим.¹⁴¹.

Відзначаючи позитивні зміни, не можна не помітити недоліків та прорахунків, які чимдалі більше увиразнювалися. Так, під час проведення 18 травня 1931 р. наради з культроботи серед етнічних меншин при ЦК КП(б)У головуєчий О. Карпенко наголосив, що “проблема нестачі вчителів повинна бути вирішеною для того, щоб задовольнити повністю мережу національних шкіл... Ми розгорнули роботу не лише в напрямі підготовки вчительських педагогічних кадрів. Існують дві інші ділянки — промислова і сільськогосподарська”.

Інспектор з просвіти П. Гольштейн у своєму виступі зосередився на недостатньому розвитку культурно-масових закладів серед етнічних меншин — сільбудів, хат-читалень та нацклубів. Доволі емоційно учасники наради обговорювали питання антирелігійної роботи серед національних меншин. Доповідач А. Приймак за негативний приклад навів німецький Молочанський район, у якому “не було районної ради безбожників. У цьому районі зовсім не проводиться антирелігійна робота, ми спостерігаємо нахабне ставлення партійних, радянських та комсомольських організацій до цієї роботи”. Далі він звертав увагу на болгарський Благоевський район: “Перебуваючи тут з інспекцією, я наголошував, що необхідно в план роботи обов’язково включити антирелігійну. На що отримав відповідь партійця — антирелігійну роботу вони не проводитимуть, адже в цьому немає потреби взагалі. У районах немає антирелігійної літератури і газет. І взагалі якщо в німецьких районах справи з цим незавидні, то в болгарських та єврейських ще гірші”.

Негативних рис набувало виконання плану з ліквідації неписьменності. Зокрема, О. Карпенко наголосив, що “виконання плану ліквідації в цілому, так і по лінії нацменшостей перебуває

¹⁴⁰ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. та ін.]; під ред. С.В. Кульчицького. — Т. 2. — С. 207.

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 57.

під загрозою зриву. В цілому по Україні план виконаний на 72%, серед нацменшин — на 41%”. Що стосувалося болгарських національних районів, то він зупинився на Вільшанському, де план лікнепу був виконаний на 50%.

Незважаючи на проведений владою комплекс заходів, остаточною крапку в ліквідації неписьменності серед болгарської меншини досягти не вдалося й на початку 30-х рр. Такий висновок можна зробити на підставі доповідної записки заступника голови товариства “Геть неписьменність!” П. Паршина до Президії ВУЦВК від 25 жовтня 1933 р., у якій наголошувалося: “Одеська область охоплена навчанням, але третина населення лишилась неписьменною”. Далі він просив зобов’язати обласні, міські та районні виконкоми налагодити систематичний контроль за місцевими організаціями лікнепу¹⁴². Аналогічною ситуація була і в Коларівському районі. Тут, згідно звіту районного інспектора освіти М. Конєва, в 1934 р. неписьменних було 1 834, 1935 р. — 1 735, 1936 р. — 1 321 особа. Відвідуваність 24 закладів лікнепу була досить низькою. Особливо це стосувалося сс. Діанівка, Вячеславівка та Орлівка¹⁴³.

На перманентну проблему культосвітньої роботи перетворювалася кадрова проблема. Особливо це стосувалося забезпечення сільської місцевості лікарями, вчителями, агрономами, агротехніками та ветеринарами¹⁴⁴. Спостерігалися виразні регіональні диспропорції. Повільними темпами політика коренізації просувалася у Вільшанському районі, де, по суті, не відбувся перехід масової, організаційної роботи та діловодства на болгарську мову. У Вільшанці більшість керівного персоналу взагалі не володіла болгарською мовою. Занизьким був показник обслуговування болгарською мовою тих сіл, які перебували поза межами національних районів. Залишалось невирішеним питання достатнього забезпечення національних шкіл педагогічним

¹⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 1–2, 24, 76–77, 80.

¹⁴³ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 9, арк. 120–121.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 58.

персоналом, приладдям та наочними матеріалами. Аналогічною ситуація була і серед закладів політичної просвіти.

На початку 30-х рр. зберігалася позитивна динаміка збільшення мережі болгарських навчальних закладів. У 61 болгарській школі I концентру навчалося 7 717 учнів, 12 школах II концентру — 741 учень¹⁴⁵. Викладання у 84% шкіл відбувалося болгарською мовою¹⁴⁶. Найбільш проблемна ситуація з відкриттям болгарських шкіл склалася у Вільшанському районі. Тут на початку 30-х рр. було відкрито лише 10 чотирирічок, 2 семирічки та 9 хат-читалень, у деяких селах шкіл не було взагалі¹⁴⁷. На території Одеської округи лише 74% болгарських дітей відвідували школи¹⁴⁸. Катастрофічно не вистачало вчителів. Так, на кінець жовтня 1932 р. у Благоевському районі за потреби 45 вчителів працювало 40, у Вільшанському — з 20 було 14¹⁴⁹.

Не менш характерна картина спостерігалася й в інших болгарських селах. Так, у 1935 р. на території Коларівського району діяли 33 школи, у яких навчалося 8 206 учнів, по одному технікуму та агрошколі, 27 дитячих садків та по 22 бібліотеки (більшість з них розміщувалися у приміщеннях колгоспів) й клуби; у Благоевському районі — 25 шкіл з 2 862 учнями, 11 бібліотек та 15 клубів¹⁵⁰. Культосвітня мережа Вільшанського району була представлена 32 школами з 4 931 учнем, 23 бібліотеками та 10 клубами¹⁵¹. У 1936 р. кількість шкіл Коларівського району зменшилася до 28, у них навчалося 8 075 учнів, з якими працювало 308 вчителів. Успішність учнів сягала 89%. Що

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 75.

¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 565, арк. 3.

¹⁴⁷ Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 151, арк. 49; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 127.

¹⁴⁸ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 627, арк. 1.

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 565, арк. 4.

¹⁵⁰ Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 1061, арк. 9; Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. — С. 727, 839.

¹⁵¹ Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. — С. 913.

стосується забезпеченості навчальною літературою, то учні 1–7 класів були повністю забезпечені необхідними учбовими матеріалами, а 8–10 — лише на 15%, що пояснюється відсутністю навчальних посібників болгарською мовою. Укомплектування шкіл вчителями у середньому по району становило 86%. Фінансування на одного учня початкової школи зросло з 59 руб. на рік в 1934 р. до 98 руб. у 1937 р., неповної середньої школи — з 165 до 250, середньої — з 238 до 299 відповідно¹⁵².

Хронічною проблемою, яка не вирішувалася впродовж усієї історії болгаризації в Україні, залишався низький рівень кваліфікації вчителів національних шкіл. Низька фахова підготовка педагогічного персоналу негативно впливала на освітній рівень школярів. На території Благоєвського району в середині 30-х рр. лише 40% вчителів мали педагогічну освіту, а під час написання контрольного диктанту, який проводився інспекцією обласного комітету освіти восени 1935 р., більшість вчителів-філологів на одній сторінці допустили близько 40 помилок¹⁵³. Під час проведення аналогічної атестації серед вчителів Коларівського району (за освітою більшість вчителів мали повну середню освіту і лише 10% — вищу) у вересні 1936 р. виявилось, що “педагогічна підготовка більшості вчителів є заслабкою, а деякі директори шкіл взагалі далекі від розуміння своїх службових обов’язків”¹⁵⁴. Хронічний кадровий голод шкіл посилювався нерациональним розподілом випускників Преславського технікуму. Замість того, щоб компенсувати нестачу працівників у болгарських районах, їх працевлаштовували поза їх межами.

Більшість учнів Преславської агрошколи на початку 30-х рр. представляли Коларівський район. В агрошколі так само спостерігалася нестача педагогічного персоналу, поширеним було сумісництво¹⁵⁵. Катастрофічно бракувало навчальних посібників, кабінетів, лабораторій, гуртожитків для вчителів та сту-

¹⁵² ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 9, арк. 45–46, 114.

¹⁵³ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення... — С. 270.

¹⁵⁴ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 9, арк. 112; Там само, спр. 50, арк. 42–43.

¹⁵⁵ Там само, спр. 22, арк. 13.

дентів. На кілька років внаслідок недофінансування розтяглося будівництво спеціальних приміщень — амбарів та корівників. Натомість площа сільськогосподарських угідь у порівнянні з попереднім періодом була збільшена зі 100 до 200 га¹⁵⁶.

Суттєві проблеми супроводжували життєдіяльність Преславського педагогічного технікуму. Під час обстеження у березні 1931 р. комісія виявила тут низку недоліків. Зокрема, наголошувалося на незадовільному санітарному стані приміщень (як навчальних, так і студентських гуртожитків), нестачі навчальної літератури в бібліотеці, несвоєчасній виплаті стипендій (інколи затримки сягали кількох місяців), погіршенні дисципліни серед студентської молоді та поширені відрахувань через пиятику¹⁵⁷. З матеріалів засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У від 13 серпня 1933 р. відомо, що у 1931 р. в технікумі навчалось 320 студентів, у 1932 р. — 382. Доповідаючи про стан технікуму, інспектор з просвіти району П. Мінев відзначив 20% недовиконання навчального плану, брак кваліфікованих педагогічних кадрів, відсутність зручних приміщень для проживання студентів та “загрозливу тенденцію зменшення з кожним роком бажаних вступати до технікуму”¹⁵⁸. Звітна доповідь директора технікуму З. Дімітрова за 1932/1933 навч. р. лише деталізувала коло проблем, у якій навчалось 264 студенти та викладали 11 педагогів: усі сім приміщень, відведених технікуму під гуртожитки, через відсутність гарячого водопостачання та опалення були непридатні для використання¹⁵⁹. Під час проведення наступної інспекції технікуму у листопаді 1935 р. комісія зафіксувала аналогічний набір проблем, що свідчило — єдиний в масштабах України навчальний заклад, від якого безпосередньо залежали темпи та якість болгаризації шкільної освіти, існує в

¹⁵⁶ Там само, спр. 27, арк. 6.

¹⁵⁷ Там само, спр. 22, арк. 22–23.

¹⁵⁸ Там само, спр. 26, арк. 309–310.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 825, арк. 5, 7.

умовах хронічної кризи і неспроможний відповідати рівню завдань, що ставила перед ним влада¹⁶⁰.

Система дошкільної освіти функціонувала лише в Коларівському районі, більшість з садочків діяла при місцевих колгоспах. У 1936 р. їх кількість збільшилася до 41 з 1 264 дітлахами¹⁶¹. Для забезпечення підготовки вихователів організовувалися спеціальні курси дошкільних робітників. Серед негативних факторів можна говорити про недостатнє фінансування (особливо це стосувалося харчування дітей), брак інвентарю й пристосованих приміщень¹⁶². На початку 30-х рр. при кожному з дитячих садочків була впроваджена система літнього оздоровлення вихованців. Фінансування цієї програми відбувалося за рахунок відрахування коштів колгоспів, при яких був відкритий дитячий садочок, до спеціального фонду “На літнє оздоровлення”. В середньому за сезон у цій програмі брали участь 13 700 дітей¹⁶³.

Культурно-освітня робота у середовищі болгар, які проживали у сільській місцевості, проводилася у мережі сільбудів та хат-читалень, але на низькому рівні. На це вказують, зокрема, матеріали обстеження політосвітніх установ Благоевського району, яке проводилося у травні 1931 р. членом ЦКНМ А. Дівіджієвим. Він зазначав, що “хати-читальні працюють слабо і керівництво у них майже відсутнє”, наголошуючи між іншим на незадовільному матеріальному становищі працівників (“крім мізерних сум місцевих бюджетів ніхто коштів більше не виділяє”) та низькому технічному стані приміщень цих закладів¹⁶⁴. Невтішні висновки стосувалися стану справ у бібліотеках Благоевського району — “Бібліотечний фонд району становить лише 6 тис. книг. Є пересувні бібліотеки для обслуговування хат-читалень. Болгарська література складає мізерні 7%, взагалі

¹⁶⁰ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 39, арк. 100–101.

¹⁶¹ Там само, спр. 9, арк. 49.

¹⁶² Там само, спр. 43, арк. 61–68.

¹⁶³ Там само, спр. 50, арк. 27, 30.

¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 557, арк. 73–73 зв.

відсутня художня література болгарською мовою. Основна маса селянства бібліотеками не користується”¹⁶⁵. Нестача літератури спостерігалася і у бібліотеках Коларівського району. У 1933 р. книжковий фонд тут становив 12 300 одиниць (в середньому — одна книга на чотирьох читачів)¹⁶⁶. Позитивних змін у цьому питанні не спостерігалось і пізніше. Зокрема, у звіті інспектора з освіти Коларівського району О. Черванського за 1935–1937 рр. зазначалося, що “бібліотеки району знаходяться у незадовільному стані. У 27 відкритих бібліотеках району є 21 тис. книг, що є вкрай недостатнім. Дуже мало художньої літератури, не вистачає творів Сталіна та Леніна. Особливо заслуговує на увагу недостатня кваліфікація працівників бібліотек та постійний брак коштів — з виділених 17 тис. руб. у 1937 році центральна районна бібліотека не отримала ані копійки”¹⁶⁷.

Попри відсутність виразних позитивних змін, система культурно-просвітніх закладів перебувала під неухильним контролем влади. Для активізації їх діяльності у березні–травні 1931 р. був проведений Всесоюзний огляд, метою якого стало “забезпечення розгортання колективізації та індустріалізації”¹⁶⁸. В контексті підготовки до огляду в болгарських національних районах відбулися чергові перевірки діяльності клубів, сільбудів, хат-читалень та бібліотек¹⁶⁹.

Чільне місце в низці заходів, що унаочнювали національну політику більшовиків, посідало видання літератури мовами етнічних меншин. Перед Центрвидавком було поставлене завдання збільшити обсяги видавництва нацменмовами. При РНК УСРР 1931 р. у Харкові було створене Українське державне видавництво національних меншостей, яке 1934 р. переїхало до Києва¹⁷⁰. З 1932 р. у структурі видавництва почав працювати

¹⁶⁵ Там само, арк. 74.

¹⁶⁶ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 29, арк. 24.

¹⁶⁷ Там само, спр. 58, арк. 22.

¹⁶⁸ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини... — С. 127.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 583, арк. 46.

¹⁷⁰ Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б)... — С. 45.

болгарський сектор. Завдяки активній діяльності Г. Бакалова, М. Державіна, А. Кеткова та Ц. Ташевої, які були редакторами та упорядниками, вперше в Україні болгарською мовою побачили світ твори І. Вазова, А. Константинова, А. Страшимирова, Л. Стоянова, Христо Ботева, М. Марчевського та ін. У Харкові була створена болгарська секція радянських письменників. Реалізовувалися й інші програми. Так, у квітні 1930 р. Г. Бакалов взяв участь в обговоренні проекту реформи болгарського правопису, запропонованого Наркомосом з метою наближення болгарської мови, як зазначалося у документах, до потреб соціалістичного будівництва в СРСР¹⁷¹. Попри те, що існували цілком об'єктивні причини, обумовлені поширенням різноманітних діалектів, які продовжували зберігатися в усній мові болгар ще з часів їх переселення на територію півдня України, після проведення підготовчої роботи реформування було завершено у червні 1933 р.

На початку 30-х рр. спостерігалось збільшення кількості друкованої продукції Центрвидаву, виданої мовами етнічних меншин загалом, і болгарської зокрема. Так, за 1930 р. болгарською мовою було видано літератури загальним обсягом 238,5 друк. арк. (найбільше — навчального та масового характеру)¹⁷². Загальна вартість реалізованої впродовж 1930 р. літератури болгарською мовою складала 77,6 тис. руб. (для порівняння: єврейською — 349 тис. руб., німецькою — 278,6 тис. руб.). Вже наступного 1931 р. загальний обсяг літератури, виданої болгарською мовою, складав 608 друк. арк. В основному це була навчальна, шкільна та художня література, а також книги комсомольського спрямування, значно менше була представлена науково-популярна та сільськогосподарська література. До початку проведення посівної кампанії 1930/1931 рр. болгарська філія Центрвидаву видала спеціальну брошуру накладом у 30 тис. прим.¹⁷³. Протягом 1931–1932 рр. болгарські школи

¹⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 11.

¹⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 36.

¹⁷³ Там само, спр. 555, арк. 3; Там само, спр. 562, арк. 43, 65, 93.

одержали масово-політичну літературу (чотири назви), антирелігійну (дві), військову та музичну (по одній назві)¹⁷⁴.

З метою централізації розповсюдження літератури мовами етнічних меншин на місцях Центрвидав організував курси, які періодично збиралися у Харкові, Києві та Одесі. Окремим напрямом діяльності Центрвидаву став друк технічної літератури, зокрема, з тих галузей виробництва, які були поширені серед певних етнічних груп¹⁷⁵. Невирішеним залишалося питання зниження вартості навчальної літератури національними мовами. Наприклад, підручник з математики українською мовою у 1934 р. коштував 35 коп., болгарською — 75 коп.¹⁷⁶.

Центральне місце в популяризації заходів радянської влади та пропаганді більшовицької ідеології відігравали радянські мас-медіа. Організація роботи газет та журналів, їх поширення та тиражування традиційно перебувало під контролем партійних і радянських органів. У 1930 р. загальний наклад газет та журналів, виданих болгарською мовою, складав 16,7 тис. прим. (у 1927 р. — 7,4 тис.)¹⁷⁷. Центрвидав у цей час видавав болгарською мовою газету “Коллективист” (“Колективіст”) (до 1930 р. “Радянське село”), яка виходила сім разів на місяць (кількість сільських кореспондентів сягала 600 осіб¹⁷⁸), та дитячий журнал “Будь наготові” (періодичністю два рази на місяць). В часи суцільної колективізації почав виходити сільськогосподарський журнал “Агротехник” (“Агротехнік”) болгарською мовою і три районні газети (у Коларівському районі — “Колективно поле” (“Колективне поле”), Благоевському — “Комунар” (“Комунар”) і Вільшанському — “Колхозен труд” (“Колгоспна праця”)¹⁷⁹). На особливому місці серед районних газет перебувало видання “Колективне поле” Коларівського

¹⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5559, арк. 21.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 547, арк. 18.

¹⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6648, арк. 15–16.

¹⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 38.

¹⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6841, арк. 68.

¹⁷⁹ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

району. У газети був значно вищий тираж та періодичність виходу у порівнянні з іншими болгарськими районними газетами (15 разів на місяць та наклад 3 250 прим.), головним редактором був М. Куцарський¹⁸⁰.

Під час проведення інспекції завідуючим культпропу Коларівського району О. Неновим 10 лютого 1931 р. редакції та типографії газети “Колективне поле” було відзначено, що через брак штатного персоналу запланований вихід двох номерів на п’ять днів виявився неможливим. Суттєво довелося зменшити й наклад — 3 250 прим. замість 7 000 запланованих. Інспектор рекомендував доукомплектувати штати, збільшити тираж газети, зміцнити мережу сільських кореспондентів, покращити висвітлення партійно-радянських заходів та вирішити суперечності, які існували, на його думку, між редакціями центральної та районної газет. У тому ж році на ремонт типографії газети “Колективного поля” було виділено 5 тис. руб.¹⁸¹. Вже 1936 р. газета виходила 15 разів на місяць¹⁸².

Тираж газети “Колективіст” зріс у травні 1931 р. у порівнянні з минулими роками до 8,5 тис. прим. Цей показник можна пояснити фактом організації у структурі Центрвидаву бази з 12 інструкторів-розповсюджувачів періодики мовами етнічних меншин, які повністю охопили процес поширення на місцях видавничої продукції¹⁸³. У наступних роках тираж газети зростав максимально до 9,5 тис. прим., з яких 3,5 тис. розповсюджувалися у Коларівському районі, 1,5 тис. — у Благоевському і 4,5 тис. — у Вільшанському¹⁸⁴.

Докорінні зміни початку 1930-х рр. не минули й театральної сфери. На національні театри покладалися завдання популяризації ідей колективізації та індустріалізації в середовищі нац-

¹⁸⁰ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 22, арк. 108.

¹⁸¹ Там само, арк. 51, 53–54, 58.

¹⁸² Там само, спр. 9, арк. 52.

¹⁸³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 39.

¹⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6841, арк. 69.

меншин. Національні трупи в цей час були не так мистецькими колективами, як інструментами дієвої агітації та пропаганди. Зважаючи на це, Наркомос виступив ініціатором створення 20 травня 1934 р. у Одесі другого болгарського театрального закладу — Болгарського колгоспного театру-студії ім. Георгія Димитрова¹⁸⁵. Його репертуар складали вистави-твори болгарської класики — п'єси П. Яворова “Біля підніжжя Вітоші” та І. Вазова “Хишове”. Театр ставив також перекладені твори болгарською мовою — п'єси О. Корнійчука “Загибель ескадри”, О. Пушкіна “Цигани” та М. Гоголя “Ревізор”¹⁸⁶.

У деяких болгарських селах, наприклад, у Коларівці, Біляєвці, Благоєво, Янівці були відкриті кінотеатри. Щоправда, через постійний брак фінансування та нестачу належних приміщень в їх роботі виникали постійні перебої¹⁸⁷. Зокрема, у протоколі засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У від 6 березня 1935 р. зазначалося, що “кінотеатрам не вистачає штатів працівників та необхідного інвентарю (столів, стільців, стійок). Недостатньо обладнані сцени та артистичні кімнати, деякі плівки повністю пошкоджені та непридатні для показів”¹⁸⁸. Попри складнощі у мережі болгарських кінотеатрів відбувалося 1 100 кіносеансів на рік (демонструвалися переважно звукові, “німі” та дитячі картини), які відвідали 166 тис. глядачів¹⁸⁹. У грудні 1935 р. у с. Ботево був проведений фестиваль кіномистецтва¹⁹⁰. Поволі і в болгарському селі кіно перетворилося на улюблений вид масового мистецтва, а кіносеанси —

¹⁸⁵ Там само, спр. 6652, арк. 65.

¹⁸⁶ Турков В.В. Культурно-освітня політика радянської держави щодо болгарської національної меншини України у 20–30-х рр. XX ст. // Дриновський збірник / Харківське міське товариство болгарської культури ім. Марина Дринова, Болгарська АН, Комісія істориків Україна–Болгарія; гол. ред. С.Ю. Страшнюк; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х. — Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2007. — 2011. — Т. 4. — С. 469.

¹⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6653, арк. 21.

¹⁸⁸ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 33, арк. 9–10.

¹⁸⁹ Там само, спр. 41, арк. 27.

¹⁹⁰ Там само, спр. 39, арк. 95.

на звичну окрасу буденного життя. Найбільший кінотеатр району в с. Коларівка за 1936 р. показав 29 картин, сеанси яких відвідали 6 089 глядачів. При кінотеатрі працювали три гуртки — художній, драматичний та музичний. Незважаючи на те, що кінотеатр фактично дублював клуб, інспектор О. Мінев у грудні 1936 р. наголошував, що “центральный кінотеатр знаходиться у вкрай незадовільному стані, по суті, він навіть недобудований”¹⁹¹.

Не обійшла болгарське населення у 30-х рр. антирелігійна політика влади, яка супроводжувалася репресіями серед духовенства та закриттям церков з наступним переоблаштуванням їх на клуби та технічні приміщення. Так, 1935 р. була “перекваліфікована” під клуб одна з найбільших болгарських церков у с. Вільшанка. Приміщення церкви було поділено на дві частини — під гральну кімнату та гримувальню¹⁹². Журнал “Безбожник” видавав спеціальні додатки болгарською мовою, в усіх болгарських національних районах працювали т.зв. “антирелігійні курси”¹⁹³. Під час проведення засідання Коларівського районного комітету КП(б)У 24 квітня 1935 р. С. Цвятков наголосив на тому, що “останнім часом антирелігійна робота в районі значно послабилася”. На його переконання було “необхідно розгорнути значно ширшу пропаганду, залучити більшу кількість вчителів та лікарів, поширити систему клубів, кутків, хат-читалень, посилити антирелігійну пропаганду на сторінках болгарських районних газет та збільшити поширення серед населення антирелігійної літератури, журналів, газет тощо”¹⁹⁴.

23 травня 1937 р. під час засідання бюро Коларівського районного комітету КП(б)У М. Куцарський говорив, що “антирелігійне питання є найбільш відсталим у нашому районі. “Союз безбожників” припинив свою діяльність, а релігійники, навпаки, активізувалися”. Доповідач рекомендував терміново відновити

¹⁹¹ Там само, спр. 9, арк. 50–51.

¹⁹² ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 15–16.

¹⁹³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... — С. 297.

¹⁹⁴ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 39, арк. 100, 102.

роботу “Союзу безбожників”, посиливши контроль над прийняттям до його складу нових членів, зобов’язати редакцію газети “Коллективне поле” систематично розміщувати антирелігійні матеріали, у селах збільшити кількість антирелігійних кутків та літератури відповідного змісту, а приміщення вже закритих церков використовувати “як завгодно, але знищивши при цьому мізерні згадки про їх існування”¹⁹⁵.

Останній акорд антирелігійного погрому відбувся в контексті проголошеної у вересні 1937 р. спеціальним рішенням ЦК ВКП(б) “безбожницької п’ятирічки”, впродовж якої в СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії. Посилений план антирелігійних заходів призвів до закриття 70 православних єпархій, арештів 40 ієреїв та ліквідації 95% православних церков¹⁹⁶.

Загальні принципи культурно-освітньої роботи в середовищі етнічних меншин дотримувалися владою до початку 30-х рр. Після переломного 1933 р. розпочалося згортання політики коренізації. Величезну роль у формалізації коренізації, що відбувалася в контексті боротьби з “буржуазним націоналізмом”, відігравали не тільки певні рішення партійних та державних органів, але й виступи, статті та брошури представників української влади. Зокрема, нарком освіти УСРР В. Затонський в роботі “Національно-культурне будівництво та боротьба проти націоналізму” (Харків, 1934 р.) наголошував на тому, що “боротьба проти націоналізму означає не послаблення більшовицької українізації, а навпаки, подальше посилення будівництва української соціалістичної культури, а також культури національних меншин”¹⁹⁷.

Втім, заспокійливі розмови про незмінність курсу національної політики різко дисонували з реаліями життя. Упродовж 1933–1937 рр., згідно підрахунків Б. Чирка, владні структури

¹⁹⁵ Там само, спр. 57, арк. 25, 27.

¹⁹⁶ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь в XX веке. — М.: Вече, 2010. — С. 114–127.

¹⁹⁷ *Затонский В.П.* Национально-культурное строительство... — С. 43.

ухвалили понад 30 “заборонних постанов”, в основному репресивного спрямування щодо етнічних груп УСРР, у т.ч. болгар¹⁹⁸. Однак і в практичній площині політика коренізації гальмувала чимдалі відчутніше. Наприкінці 1935 р. відбувся перехід на українську мову видання газети Вільшанського району “Колгоспна праця”. Відомо, що до окупації району німецькими військами 1 серпня 1941 р. ця газета виходила в такому форматі¹⁹⁹. 1936 р. було закрито центральну болгарську газету “Колективіст”²⁰⁰. Дещо пізніше (у 1938 р.) подібна доля спіткала й районні болгарські газети. Так, у жовтні 1938 р. Коларівським районним комітетом КП(б)У було прийнято рішення про реорганізацію газети “Колективне поле” та перехід її на російську мову видання²⁰¹.

10 квітня 1938 р. постановою ЦК КП(б)У усі національні навчальні заклади (зокрема, болгарські) було реорганізовано в російські або українські²⁰². 7 липня цього ж року після проведення XIV з’їзду КП(б)У політбюро прийняло постанову “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УРСР”. Документ передбачав реорганізацію в радянські школи звичайного типу усіх національних німецьких, польських, чеських, шведських та усіх шкіл інших національностей та технікумів, а також ліквідацію особливих національних відділів, відділень і класів при звичайних школах, технікумах та вищих навчальних закладах²⁰³. У документах за допомогою понять “шкідництво”, “ворог народу”, “буржуазно-націоналістичний вплив” тощо були зроблені смислові наголоси, завдяки яким нацмензаклади

¹⁹⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні... — С. 131.

¹⁹⁹ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

²⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6841, арк. 70.

²⁰¹ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 65, арк. 77.

²⁰² Національні процеси в Україні: історія і сучасність... — С. 252–256.

²⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 2; Там само, спр. 467, арк. 19.

називалися невідповідними завданням часу, а винними у їхньому становищі оголошувалися ентузіасти коренізації. Промовистою є доповідна записка відповідального інструктора Одеського обласного комітету О. Марченка (14 січня 1938 р.) секретареві обласного комітету Р. Кондратову, у якій зазначалося: “Шкідництво у галузі народної освіти знайшло величезний прояв у штучному насадженні в області великої кількості національних шкіл, спрямованих на відрив дітей від радянської дійсності, від комуністичного виховання, на перетворення національних шкіл в базу для буржуазно-націоналістичного і антирадянського впливу на дітей”²⁰⁴.

Реорганізації зазнали усі 66 шкіл з болгарською мовою викладання²⁰⁵. Відповідно реорганізовані були і т.зв. “змішані” школи, з них 7 російсько-болгарських та 5 українсько-болгарських²⁰⁶. Причому цей процес відбувався навіть без мінімального врахування інтересів чи побажань населення, роз’яснювальної роботи серед учнів та батьків, без матеріального та методичного забезпечення.

На виконання названих постанов ліквідовувалися усі вищі учбові заклади та відділи при них, спеціалізовані школи, де навчалися представники болгарської етнічної меншини. Болгарські Преславський педагогічний технікум та агрошкола ще у 1936 р. були закриті та реорганізовані у десятирічні школи звичайного загальноосвітнього профілю, бібліотеки навчальних закладів повністю винищувалися, а студенти II та III курсів були автоматично переведені до 9 та 10 класів новоутворених шкіл²⁰⁷. 19 червня 1937 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про ліквідацію болгарського та молдавського відділів при Одеській театральній школі²⁰⁸.

²⁰⁴ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення... — С. 287.

²⁰⁵ Марочко В.І., Хілліз Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). — К.: Науковий світ, 2003. — С. 283.

²⁰⁶ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... — С. 254–255.

²⁰⁷ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 55, арк. 33.

²⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 460, арк. 135.

Досвід і результати реорганізації національних навчальних закладів обговорювалися на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.), під час проведення якого М. Хрущов наголосив, що “у більшості випадків під виглядом національних шкіл вороги створили кубла для проведення контрреволюційної роботи”. На розвиток його думки делегати з'їзду зазначали, що “реорганізація особливих національних шкіл і є ліквідацією наслідків шкідництва”²⁰⁹.

Останню крапку не лише в історії болгарської освітньої мережі, а й на етнокультурних перспективах болгарської громади радянської України поставило рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, у якому наголошувалося, що “в результаті підривної діяльності контрреволюційних націоналістичних елементів, які орудували в Наркоматі освіти та органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно, що призводить до підриву братерської єдності російського та українського народів”²¹⁰. На зміну політики коренізації, яка почасти сприяла відродженню болгарської культури, прийшла політика неприхованої русифікації.

Безліч проблем супроводжували діяльність мережі закладів охорони здоров’я. Описувані радянською пресою та адміністративними актами норми і стандарти медичного і санітарного обслуговування переважно “існували на папері”. Руїна Голодомору завдала непоправної шкоди його жертвам, впоратися із катастрофою таких масштабів місцеві лікарі були не в силах. Кількарічне голодування і ще більш тривале в часі хронічне недоїдання боляче “відгукнулися” болгарським селянам: масового розповсюдження набули туберкульоз, алкоголізм, пелагра, трахома, різноманітні венеричні хвороби та захворювання шкіри. Якщо пересічно по УСРР рівень захворюваності на туберкульоз становив 78 випадків зараження на 10 тис. жителів, то в болгарських національних районах — від 30 до 142 (найбільше

²⁰⁹ Там само, оп. 1, спр. 548, арк. 63–64, 67.

²¹⁰ Там само, оп. 6, спр. 463, арк. 93–94.

хворих спостерігалось у Коларівському та Благоевському районах)²¹¹. За деякими відомостями, чисельність хворих на туберкульоз у Благоевському районі сягала 30% від усього населення району. Загальна кількість ліжок-місць у 1931 р. у порівнянні з 1929–1930 рр. залишилася майже незмінною — 1 933 одиниці.

У грудні 1934 р. Відділ національних меншин при ВУЦВК надіслав наркомун охорони здоров'я С. Канторовичу листа, в якому наголошувалося: “Стан охорони здоров'я у Благоевському районі жахливий. Цілі села хворі на туберкульоз, а у с. Свердлово до 80% дітей хворі на цю недугу. До того ж поширені венеричні хвороби, трахома та малярія”²¹².

У зв'язку з виявленням випадків поширення сифілісу у Коларівському районі були відкриті кілька венпунктів. Загалом на території болгарських національних районів на початку 1932 р. працювало 4 лікарні, 12 амбулаторій та 2 протитуберкульозні диспансери. Якісно змінився показник ліжок-місць — у порівнянні з 1929 р. він становив одне ліжко на 1 063 особи²¹³. Перша лікарня на 25 ліжок-місць у Вільшанському районі була відкрита у квітні 1932 р., в ній працювало три лікарі. Дещо пізніше (1937 р.) приміщення лікарні було збільшено за рахунок приєднання двох сусідніх будинків. Цього ж року у с. Вільшанка відкрили санітарну станцію²¹⁴.

Загалом, на середину 30-х рр. система закладів охорони здоров'я на території болгарських національних районів мала таку структуру — в Коларівському районі було дві лікарні, сім амбулаторій з 72 ліжок-місцями, одна хата-родильня на три ліжка та чотири аптеки; Благоевському — по одній лікарні й поліклініці, чотири амбулаторії, фельдшерський пункт на 35 ліжок та дві аптеки; Вільшанському — три лікарні, три амбулаторії, три фельдшерські пункти на 30 ліжок та дві аптеки²¹⁵.

²¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 542, арк. 25.

²¹² Там само, спр. 561, арк. 105, 109.

²¹³ Там само, спр. 586, арк. 58, 60.

²¹⁴ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 119, 121.

²¹⁵ Асаткін О.М. Райони УСРР: у 3 т. — С. 727, 839, 913.

Позитивна динаміка збільшення кількості лікарняних закладів простежувалася на прикладі Коларівського району. Так, якщо у 1934 р. в районі не було жодного пологового будинку, то вже 1936 р. їх кількість досягла 9, з можливістю прийняти до 1 тис. породіль на рік. Загальна ж кількість медичних установ зросла з 11 до 29, лікарського персоналу — з 5 до 8, ліжко-місць — з 55 до 82. Незважаючи на збільшення лікарського складу, не вистачало лікаря-терапевта, окуліста та педіатра. Що стосується фінансування лікарняних закладів, то в районному бюджеті закладалася сума від 1 700 руб. на одне ліжко-місце у 1934 р. до 3 300 руб. у 1937 р.²¹⁶

Таким чином, заходи, які вживалися владою, були надзвичайно симптоматичними. Вони засвідчували новий етап у партійній політиці щодо національного питання і такого її сегменту як культурно-масова робота. Зовнішні кількісні показники (зростання болгарських шкіл та учнів у них, поява театрів, поширення літератури, газет та журналів тощо) не могли приховати іншого. По-перше, йшлося про жорсткий ідеологічний контроль з боку партійних осередків шкільних колективів, редакційної політики, репертуару та змісту театральних вистав. По-друге, зазнала радикальних змін загальнодержавна політика щодо вирішення національного питання, зокрема, це стосувалося планомірного згортання коренізації загалом. Новий період розвитку держави характеризувався тотальним ідеологічним контролем, пошуком та боротьбою з “ворогами народу, шкідниками” та учасниками “національних контрреволюційних рухів”.

У 30-і рр. болгарська етнічна меншина вступала з соціальним, політичним та духовним багажем, напрацьованим у попередні десятиліття. Звіт німецького консульства в Харкові від 6 листопада 1931 р., яке важко запідозрити в упередженості, містить такий запис щодо становища етнічних меншин: “...в Україні становище національних меншин трохи краще, ніж в інших республіках Радянського Союзу. Тут існує 25 націо-

²¹⁶ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 9, арк. 111, 113; Там само, спр. 29, арк. 25.

нальних районів, з яких ... три болгарських. У цих районах працюють національні адміністративні та судові органи, що певним чином сприяє розвитку меншин, їх культури, а саме створення нових національних форм, які за змістом свого загального розвитку сформували «національні підрозділи пролетарсько-більшовицького спрямування»²¹⁷.

Проте курс радянської влади на суцільну колективізацію сільського господарства визначив нові кроки в напрямі централізації управління та перебудови управлінського апарату на місцях. Це засвідчували підсумкові документи XVI всесоюзної партійної конференції (квітень 1929 р.)²¹⁸. У процесі колективізації саме сільський район став центральною ланкою адміністративного управління, яка, в першу чергу, потребувала кадрового зміцнення. Й. Сталін торкнувся цієї проблеми у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI партійному з'їзду (червень–липень 1930 р.). Зокрема, він наголошував на необхідності скасування системи округ, які “перетворилися на зайву бюрократичну ланку між областю та районами, і переведенні окружних працівників для їх підсилення у районні організації”²¹⁹. 2 вересня 1930 р. на виконання постанови Президії ЦВК та РНК СРСР “Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління” ВУЦВК разом з РНК УСРР ліквідував округи, зафіксувавши, таким чином, перехід на двоступеневу систему центр → район²²⁰. Від вересня 1930 р. в УСРР існувало 503 адміністративні одиниці — Молдавська АСРР, 18 міст центрального підпорядкування та 484 райони. 119 з них було визнано економічно маломісними й ліквідовано протягом 1931 р.²²¹.

²¹⁷ Der ukrainische Hunger-Holocaust... — S. 59.

²¹⁸ 16 всесоюзная партийная конференция... — С. 15.

²¹⁹ *Сталин И.В. Сочинения.* — М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1949. — Т. 12. — С. 332.

²²⁰ *Яцуба В.Г.* Адміністративно-територіальний устрій... — С. 43.

²²¹ *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. ... — Ч. 2. — С. 62.

Досить показовою щодо результатів адміністративної реформи для болгарських районів є думка А. Дівіджієва “про різке погіршення становища апарату до і після ліквідації округ, наприклад, до ліквідації загальна кількість працівників становила 107 осіб, з яких 85% були болгарами, після ж ліквідації цей показник знизився на третину”. На його думку, розпочалася “денаціоналізація”²²². Оцінюючи національну політику більшовицької партії початку 30-х рр., О. Майборода підкреслив, що “загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, незважаючи на місцеві потреби”²²³.

1930–1931 рр. перетворилися на час хаотичних, малоефективних змін, що поволі засвідчили свою неспроможність. Невдовзі радянські управлінці різко повернули кермо в протилежному напрямі. У лютому 1932 р. сесія ВУЦВК постановила утворити на території УСРР п’ять областей — Харківську, Київську, Вінницьку, Одеську та Дніпропетровську. До складу областей увійшли 16 міст, безпосередньо підпорядкованих областям, та 431 район²²⁴. Область стала вищою ланкою адміністративно-територіального поділу. Дещо згодом (цього ж року) було утворено Донецьку та Чернігівську області. Однак у липні 1932 р. керівництво УСРР визнало поспішність, з якою було проведено адміністративно-територіальні зміни. Вони утруднили динаміку проходження адміністративних рішень у районах.

Протягом наступних років відбулося поступове укрупнення районів. У 1937–1939 рр. були утворені нові області — Полтав-

²²² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 561, арк. 105.

²²³ *Майборода О.М.* Етнічність у міжнародній системі. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. — С. 358.

²²⁴ *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. ... — Ч. 2. — С. 63.

ська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська, Ворошиловградська, Сумська, Кіровоградська та Запорізька²²⁵.

Впродовж 1930–1935 рр. неодноразово зазнавали змін межі та розукрупнювалися національні райони. Нескінченні зміни кордонів районів, приєднання чи від'єднання населених пунктів стали дезорганізуючими факторами у функціонуванні національних територіальних одиниць. Так, Ботевський район був приєднаний до Коларівського²²⁶. У доповідній записці Коларівського районного комітету КП(б)У зазначалося: “Наш район існує як самостійна адміністративна одиниця з 1925 р. В 1930 р. був приєднаний Ботевський район і, таким чином, з цього часу постав один Коларівський болгарський район з 30 сільрадами, з територією 143 700 га та населенням на 1 січня 1933 р. 48 580 осіб, з них 35 046 болгар”. По основних кількісних показниках він наближався до районів звичайного типу. Тим часом у процесі об'єднання районів не були враховані пропозиції Коларівського районного комітету КП(б)У щодо включення кількох сіл Бердянського району до майбутньої адміністративно-територіальної одиниці. Внаслідок цього сс. Богородицьке та Ново-Олексіївка лишилися територіально оточеними болгарськими селами. Неодноразово порушувалося питання про перенесення районного центру з Коларівки до Ногайська (останнє знаходилося на відстані 18 км від Коларівки на узбережжі Азовського моря). Голова Коларівської сільради М. Стойнов аргументовував доцільність перенесення адміністративного центру тим, що “Коларівка для об'єданого району абсолютно не пристосована, там всього 260 дворів, вона не спроможна розмістити усі адміністративні, кооперативні та господарські приміщення, також існує проблема з якісним водопостачанням. На вирішення цих питань необхідні величезні кошти у сумі

²²⁵ Яцуба В.Г. Адміністративно-територіальний устрій... — С. 44.

²²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3217, арк. 51; Там само, спр. 6416, арк. 43.

800 тис. руб., які навряд чи будуть виділені”²²⁷. На жаль, вирішення таких проблем було не на часі.

В лютому 1932 р. в УСРР існувало 23 національні райони. У складі Одеської області перебував Благоевський та Вільшанський, Дніпропетровської області — Коларівський район, який у січні 1939 р. був переданий до новоутвореної Запорізької області²²⁸. До Одеської області відносився і Варварівський район із с. Терновка.

Адміністративні зміни початку 1930-х рр. позначилися на характері виборчих кампаній. Чергові вибори до болгарських сільрад (їх на той час було 47) у 1930–1931 рр. продемонстрували зростання явки виборців у порівнянні з минулими роками до 82,4%²²⁹. Найпоширенішими недоліками виборчої кампанії 1930 р. до болгарських сільрад були названі відсутність виборчих карток болгарською мовою²³⁰.

Позитивна динаміка спостерігалася у справі поновлення виборчих прав. Нові норми були закладені в інструкції ЦВК СРСР про вибори до рад у 1934–1935 рр.²³¹. На виконання цього нормативного акту сільські ради ухвалювали рішення про поновлення виборчих прав своїх мешканців. Питання “позбавленців” регулярно розглядалося під час засідань секретаріату та Президії ВУЦВК. Після “виховання” Голодомором явка виборців на пункти голосування залишалася незмінно високою. 1934 р. у Благоевському районі вона досягла 91,1%, Вільшанському — 93,2% та Коларівському — 92%²³².

²²⁷ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 27, арк. 17–18.

²²⁸ Савченко О.І. Болгарські національні райони на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Державна етнонаціональна політика. — К., 1997. — С. 75.

²²⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 586, арк. 57.

²³⁰ Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... — С. 286.

²³¹ Инструкция Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР... — С. 13.

²³² Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР... — С. 288.

Станом на 15 грудня 1935 р. площа Благоевського району становила 509,1 км². У восьми сільрадах району (за відомостями на 1 січня 1933 р.) мешкали 14 988 осіб. Письменними були 72,4% чоловіків та 49,8% жінок. Болгарами за походженням було 66,7% людності району. Площа Вільшанського району складала 622,6 км², до нього відносилася 21 сільрада.

Коларівський район був найбільшим серед болгарських районів за територією та кількістю населення. Площа району дорівнювала 1 454 км². У 1931 р. до його складу входили 30 з 45-ти болгарських національних сільрад УСРР. Найбільш густонаселеними були (за відомостями на 1931 р.) Ботевська (3 507 осіб), Преславська (3 078 осіб), Інзівська (2 965 осіб), Вячеславівська (2 264 особи), Коларівська (2 129 осіб) та Петрівська (2 081 особа) сільради²³³.

В радянських статистичних довідниках не лишилося відомостей про чисельність населення болгарських районів зовсім не випадково. Разом із рештою селян Одещини болгари подолали найстрашніший в історії України голод із величезними втратами. Перші післяголодні роки були також доволі важкими. Це, однак, не заважало владі цинічно використовувати кожен більш-менш придатний інформаційний привід для уславлення радянської національної політики. Не стало винятком і святкування десятиріччя від дня заснування Коларівського національного болгарського району, яке відбувалося у вересні 1935 р. У процесі підготовки урочистостей була розгорнута широка масово-агітаційна робота²³⁴. У Дніпропетровській області та безпосередньо у районі діяли спеціально створені комітети з проведення святкування. Згідно рішень республіканських органів влади, до ювілею було вирішено побудувати районну лікарню (на неї виділили 88 тис. руб.), відкриття якої багато років

²³³ *Ії жс.* Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 294–296.

²³⁴ *Цвятков С.В.* Коларовському болгарському району 10 лет... — С. 47.

домагалося місцеве населення. Амбітні плани стосувалися модернізації водолікарень у с. Ботево (загальна сума вартості робіт з відкриття нових свердловин і будівництва газового заводу становила 120 тис. руб.)²³⁵. За рік до ювілею розпочалося будівництво електростанції, вартістю 160 тис. руб. (вона вступила до ладу у вересні 1936 р.²³⁶). Облвиконком виділив кошти на святкування в сумі 10 тис. руб. та на будівництво кінотеатру на території району²³⁷.

Урочисті заходи відбувалися з 9 по 11 вересня 1935 р. В них узяло участь понад 600 представників з сільрад району, колгоспів та МТС. На запрошення секретаря райпарткому С. Цвяткова на святкування прибув В. Коларов. 9 вересня у селах району відбулися урочисті пленуми сільрад, на яких заслуховувалася доповідь “10 років господарського, культурного та радянського будівництва Коларівського району”. 10 та 11 вересня були оголошені вихідними днями, під час яких відбувалися масові гуляння (“ігри, пісні, танці та інші розваги для народу”).

Окремий план святкування стосувався “столиці” радянської Коларівщини. Тут 10 вересня о 12-й годині відбулися святкова демонстрація, мітинг та урочисте вручення премій передовикам праці. Зі святковою промовою виступив представник районного виконавчого комітету І. Богдан. О 14-й годині розпочалася районна олімпіада. Ввечері відбулося урочисте засідання президії обласного та районного виконавчих комітетів. 11 вересня відкрилася сільськогосподарська виставка. Урядовими відзнаками з нагоди ювілею були нагороджені перший секретар райкому партії С. Цвятков, другий секретар А. Атачкін, начальник райвідділу НКВС А. Верхос та ін.²³⁸.

Влада доклала чимало зусиль, аби створити ілюзію стабільності й необмежених перспектив розвитку національних адмі-

²³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6635, арк. 10.

²³⁶ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 50, арк. 9.

²³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6635, арк. 11.

²³⁸ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 38, арк. 40–42.

ністративно-територіальних одиниць, проводячи, з одного боку, масові радянські святкові заходи, з іншого, затискаючи чим далі більше українське суспільство в лещата боротьби з “буржуазним націоналізмом”.

Згортання коренізації загалом, та болгаризації зокрема відбулося не менш стрімко, аніж її проголошення в 1923 р. За нормами Конституції СРСР 1936 р. національні райони та сільради втратили юридичні підстави для існування. Фінал болгаризації в УРСР відмежований постановами Одеського обласного комітету КП(б)У від 5 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу” та політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради”. 5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. Згідно документу, національні райони ліквідовувалися, а сільські ради, які входили до їх складу, перерозподілялися по інших територіальних одиницях. Намагання знищити з мапи України саму згадку про експеримент під назвою “коренізація” втілювалося в протокольний постанові ЦК КП(б)У “Про порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших територіальних одиницях” 7 квітня 1939 р.²³⁹. Згідно постанови ЦК КП(б)У від 5 березня 1939 р. на виконання рішення ЦК ВКП(б) (16 лютого 1939 р.) були ліквідовані “як штучно створені Коларівський район Запорізької області та Благоевський район Одеської області”. У майбутньому болгарські сільради були розпорошені по районах УРСР таким чином²⁴⁰:

²³⁹ Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 2004. — № 12. — С. 217–218.

²⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 509, арк. 18; Там само, спр. 530, арк. 18–22.

Назва ліквідованого району	Назви сілрад, які входили до складу ліквідованого району	Назви районів, до складу яких переходили ліквідовані сілради
Коларівський район	Ботевська, Строганівська, Райнівська, Богданівська, Степанівська, Орлівська	Приазовський
	Богородицька, Зеленівська, Минайлівська, Нельгівська, Петрівська, Юріївська, Тарасівська	Андріївський
	Аннівська, Миколаївська, Прудентівська	Ново-Василівський
	Усі інші	Приморський
Благодєвський район	Свердловська	Комінтернівський
	Усі інші	Янівський

Невдовзі переважна частка їх втратять свої історичні назви на користь уніфікованих радянських. Втім не лише перейменування та зміна адміністративного підпорядкування обумовлювали життя мешканців колишніх болгарських національних районів: під вивіскою чергової адміністративно-територіальної реформи маскувався тотальний погром, болгарська спецоперація задовго до формальної ліквідації національних районів поставила крапку в історії болгаризації.

Під час ліквідації системи національного районування простежувалися певні особливості, а саме — прагнення розпорошити етнічні меншини серед українського або російського населення. Звертає на себе увагу той факт, що формування нових районів відбувалося таким чином, щоб у складі їх населення певна національна група становила якщо не меншість, то принаймні не була помітною демографічною більшістю. За таким принципом, наприклад, розформовувався Благодєвський район.

За дещо іншим сценарієм відбувалися трансформації Вільшанського болгарського національного району. 17 лютого

1935 р., відповідно до постанови ВУЦВК “Про склад нових адміністративних районів Одеської області” до нього були приєднані сс. Добрянка, Осички, Куца Балка, Катеринка, Сухий Ташлик, Юзефпіль, Березова Балка, Дорожінка, Овсяники, Казимирівка та Юзефпільська залізнична станція Первомайського району, с. Тарасівка Добровеличківського району та с. Бузниковате Голованіського району. Внаслідок укрупнення питома вага болгарського населення у загальній масі мешканців району зменшилася з 64,6% до 27%. Як наслідок — Вільшанський район втратив статус національного і став звичайною адміністративно-територіальною одиницею Одеської області. У її складі район перебував до 17 лютого 1954 р. Згідно указу Президії Верховної Ради УРСР Вільшанський район тоді був підпорядкований Кіровоградській області, де перебуває й донині²⁴¹.

Село Терновка Варварівського району після розукрупнення Одеської області було підпорядковано новоутвореній у вересні 1937 р. Миколаївській області. Зараз Терновка є частиною Центрального району м. Миколаїв.

Отже, хронічні зміни адміністративно-територіальної карти України стали органічною складовою докорінного переформування засад існування селянства України загалом, та його етнічних сегментів зокрема. Розпочавшись в часи здійснення суцільної колективізації, коли національні райони були не безпроблемними, але в цілому цілком життєздатними адміністративно-територіальними організаціями, реформування завершилося наприкінці 1930-х рр. ліквідацією національних адміністративно-територіальних одиниць як таких. На той час Україна була вже іншою, аніж упродовж 1920-х рр. Коренізація була знищена не лише організаційно та ідейно. Вона була дискредитована і піддана негласному табу. Безперервні “перекроювання” територій і спричинені ними розмивання адміністративного апарату призвели до дезорганізації й тотального безладу

²⁴¹ ДАКО, ф. Р-7177, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 125.

у системі місцевого управління, негативно вплинули на національну та регіональну самосвідомість населення. Фактичне згорання національного адміністративно-територіального будівництва стало завершальним акордом в утвердженні централізаторського курсу Кремля.

3.3 “Болгарська національна операція” доби Великого терору

1937 рік увійшов у суспільну свідомість як рік масових політичних репресій, що супроводжували практику соціалістичного будівництва, боротьби з проявами інакомислення та вільнодумства. Маховик політики репресій був запущений рішенням пленуму ЦК ВКП(б), на якому 3 березня 1937 р. з доповіддю “Про недоліки партійної боротьби та заходах ліквідації троцькістських та інших дворушників” виступив Й. Сталін. Головними ворогами радянської держави вождь назвав троцькістів, які “перетворилися на банду шкідників, диверсантів та убивць, які працюють на іноземні розвідувальні органи”. Для боротьби з ними Сталін вимагав відмовитися від старих віджилих методів і “скористатися новими”. Теза про “викорчовування та розгроми” перетворилася на лейтмотив діяльності всіх органів влади²⁴². Продубльована згодом у заключному слові на пленумі та в постанові політбюро ЦК від 2 липня 1937 р. з типовою, “конвеєрною” для цього періоду назвою “Про антирадянські елементи”, вона стала директивою для секретарів обласних та крайових організацій і всіх обласних, крайових та республіканських осередків НКВС взяти на облік “куркулів” та кримінальників, які повернулися на батьківщину, а найбільш ворожих з них негайно арештовувати та розстрілювати. Інші “ворожі елементи” за вказівкою НКВС передбачалося взяти на облік та вислати у віддалені райони.

30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов підписав оперативний наказ № 00447 “Про репресування колиш-

²⁴² ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 821, арк. 4, 6.

ніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів”. Незабаром був підписаний наказ НКВС СРСР № 00486 “Про операції, спрямовані проти дружин та дітей ворогів народу”²⁴³. Серія аналогічних наказів, виданих та реалізованих у 1937–1938 рр., стала основою насадження у суспільстві атмосфери тотального страху, безвиході, подвійної моралі, доносів та шпигуноманії. Всюди йшов пошук “ворогів народу”, “шпигунів іноземних розвідок”. “Ліміти” на арешт “зрадників батьківщини”, які затверджувалися в центрі, служили для місцевих органів НКВС керівництвом до дії (відкривали на практиці шляхи тотальному беззаконню щодо викриття т.зв. “ворогів народу”). Людей заарештовували з формальних приводів і без них.

Незважаючи на визначені керівництвом країни терміни, операція щодо “репресій антирадянських елементів” вчасно завершена не була. 31 січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) “підтримало” запропоновану НКВС СРСР ідею про “затвердження додаткової кількості колишніх куркулів та активного антирадянського елемента, яких необхідно репресувати”. У відповідності до нових “квот” вже на початок березня в рамках “куркульської операції” передбачалося репресувати ще 57,2 тис. осіб, з них 48 тис. розстріляти²⁴⁴.

В історіографії у процесі дослідження проблеми масових репресій 1937–1938 рр. утвердився термін “національні операції”. Його автори вважають, що це була серія масових репресивних кампаній, які проводилися органами НКВС у період Великого терору і спрямовувалися проти представників іноземних національностей (поляків, німців, болгар, латишів, литовців, естонців, фінів, греків, румунів та ін.). Метою “національних операцій” проголошувалася боротьба з диверсійно-повстанськими і шпигунськими кадрами розвідок капіталістичних країн. Незважаючи на те, що серед заарештованих і засуджених чітко простежувався етнічний аспект, жертвами репресій по “націо-

²⁴³ Дёнингхаус В.А. В тени “Большого Брата”... — С. 601.

²⁴⁴ Там же... — С. 617.

нальних лініях” були також представники титульних націй радянських республік.

Як зазначає Л. Якубова, усі колишні іноземні колонії та інші етнічні анклав, безпосередньо чи опосередковано пов’язані з закордонням, перетворилися на першочерговий об’єкт репресій²⁴⁵. В спеціальних дослідженнях справедливо вважається, що однією з перших і наймасовіших стала “польська операція”, яка розпочалася 11 серпня 1937 р. з оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 “Про проведення операції проти «польської розвідки»”²⁴⁶.

31 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про “подальші чистки представників ненадійних народів”, яке спрямовувалося проти західних за походженням національних меншин. Щодо болгарської етнічної меншини 15 квітня 1938 р. НКВС СРСР “було запропоновано провести аналогічну операцію і погромити кадри болгар та македонців”. По суті, можна вважати, що саме цим документом був наданий старт репресій влади проти болгарського населення. Перші арешти розпочалися ще з 14 грудня 1937 р.

28 травня 1938 р. з’явився новий наказ НКВС СРСР № 1160 про продовження “національних операцій” до 1 серпня 1938 р. Масштаби їх проведення розкривають слова Й. Сталіна, який під час травневого засідання політбюро 1938 р. говорив: “Робота з арештів осіб польської, німецької, латиської, естонської, фінської, болгарської, македонської, грецької, румунської... національностей іде з такою інтенсивністю, що центр не встигає оперативно “переварювати” усі альбоми, отримані з місць”²⁴⁷.

²⁴⁵ Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст. ... — С. 259.

²⁴⁶ Справа “Польської Організації Військової” в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. — К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, 2011. — С. 360–413.

²⁴⁷ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) “Вопрос НКВД”, 26 мая 1938 г. // Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. — М.: Международный фонд “Демократия”, 2004. — С. 538.

Доба Великого терору завершилася наприкінці листопада 1938 р. — 15 листопада рішенням політбюро ЦК ВКП(б) було призупинено діяльність “особливих трійок”, а 17 листопада — усі масові операції, включно з “національними”. Наступний наказ НКВС № 00762 (26 листопада) скасував усі оперативні накази та директиви 1937–1938 рр. Загалом за весь період було заарештовано 1,6 млн осіб, з яких 700 тис. — розстріляно. Що стосується “національних операцій”, то з серпня 1937 по листопад 1938 рр. в рамках їх проведення було заарештовано 335,5 тис. осіб, з них засуджено до розстрілу 247,2 тис. (73,66%)²⁴⁸.

Загальна кількість репресованих по УРСР становила 265,7 тис. осіб (в 1937 р. — 159,6 тис. та в 1938 р. — 106,1 тис.)²⁴⁹. Болгарський сегмент у межах цих страхітливих цифр визначити точно досить важко. За неповними відомостями, репресій зазнали понад дві тисячі болгар (1 101 особа репресована на території Одеської обл., 418 — Дніпропетровської обл., 237 — Запорізької обл., 150 — Миколаївської обл.)²⁵⁰.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1937 р.²⁵¹ дають загальне уявлення щодо “національного напрямку” репресій. Найбільше постраждали поляки (18,90% від загального числа заарештованих за 1,47% громади у загальній масі населення

²⁴⁸ Дёнингхаус В.А. В тени “Большого Брата”... — С. 624.

²⁴⁹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — К.—Полтава, 1992. — С. 21.

²⁵⁰ Одесский мартиролог: данные о репрессированных... — С. 93; Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область: у 2 книгах / Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. — Кн. 1. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. — С. 83; Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область: науково-документальне видання: у 6 книгах. — Кн. 1. — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. — С. 224; Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — С. 52.

²⁵¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 106.

УРСР), німці (відповідно 10,17 і 1,42%) та греки (2,31 і 0,36%). Показник серед болгар становив 1,25 та 0,26% відповідно.

Національні групи	Чисельність (за даними перепису 1937 р.)		Репресовано	
	осіб	% від загальної кількості населення УРСР	осіб	% від загальної кількості репресованих осіб по УРСР
Українці	22 212 525	78,22	84 915	53,19
Росіяни	3 221 898	11,35	12 291	7,7
Євреї	1 470 484	5,18	4 097	2,57
Поляки	417 613	1,47	30 148	18,9
Німці	401 880	1,42	16 228	10,17
Молдовани	221 831	0,78
Білоруси	106 325	0,37	1 292	0,8
Греки	102 257	0,36	3 689	2,31
Болгари	74 862	0,26	2 000	1,25
Інші	167 983	0,59
Всього	28 397 658	100	159 632	96,79

Як бачимо, втрати болгар поступалися масштабом трагедії поляків (частка репресованих представників у 12,8 разів перевищувала частку поляків в населенні УРСР), німців (7 разів) чи греків (6,4 разу), однак була однією з найвищих в республіці — 4,8 (для порівняння: серед росіян цей показник склав 0,7, євреїв — 0,5, українців — 0,6 разу)²⁵². Під час проведення “національних операцій” більшість представників болгарської інтелігенції зазнали переслідувань у контексті відкриття справи т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної повстанської організації”, яка, за твердженням представників органів НКВС,

²⁵² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: видавництво ДонНУ, 2003. — С. 520.

існувала на території УРСР і очолювалася С. Міцевим, А. Дівіджієвим, Б. Малчевим, В. Радєвим, І. Стояновим та М. Фуклевим.

Слід нагадати, що ще 1924–1926 рр. в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Харкові та Одесі за згоди ЦК ВКП(б) були відкриті клуби та секції болгарських політемігрантів. В Одесі болгарські політемігранти об'єднувалися на базі центрального інтернаціонального клубу народів Заходу та Сходу. В 1926 р. виник окремий болгарський політемігрантський клуб, до якого увійшли 204 члени (з них 133 були політемігрантами, решту складали місцеві болгарини)²⁵³. Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. аналогічні організації були відкриті в усіх болгарських національних районах. Однією з найбільших стала група в Благоевському районі, яка нараховувала 36 членів²⁵⁴. Основним завданням болгарської політеміграції стала реалізація проголошених соціалістичних перетворень у районах компактного мешкання болгар.

Секції з початку заснування перебували під суцільним наглядом та контролем органів НКВС, хоч згодом були оголошені осередками контрреволюційної діяльності болгар на території УРСР. Усі “керівники та члени майбутньої організації” були відомими представниками болгарської партійно-радянської номенклатури, які впродовж двох міжвоєнних десятиліть обіймали ключові посади в радянських і партійних апаратах та були безпосередніми виконавцями партійних настанов. Їх арешти відбувалися синхронно на початку 1938 р.

За безсторонніми цифрами офіційної статистики репресованих приховуються долі тисяч людей — їхні несправджені надії, сподівання, страждання та прагнення. Як зауважує І. Колесник, “...кожна окрема біографія не тільки об'єднує усі події життя у певну цілісність, а і пояснює їх. Адже саме наратив утворює зв'язок між особою та його оточенням, соціокультурним контекстом епохи, в рамках якої людина проживає своє життя. Життєві історії не виникають з однієї людини, вони формуються

²⁵³ ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2137, арк. 1.

²⁵⁴ Одесский мартиролог: данные о репрессированных... — С. 843.

та конструюються з епізодів життя конкретної особистості та його оточення, системи комунікацій з іншими людьми через усе його життя”²⁵⁵. Варта уваги думка В. Онопрієнка, який наголошує, що “біографічні дослідження трансформують історію життя особистості у формуванні уявної карти її життя, яка схематизує його хід, оточення та простір, що загалом і забезпечує відображення цілісності образу, реконструкцію біографічного світу особистості”²⁵⁶.

Досліджуючи проблему “болгарської національної операції”, не можна оминати увагою біографій найвидатніших представників болгарської інтелігенції. Центральне місце серед них займає Серафім Іванович Міцев (1890–1938 рр.). Народився він 1890 р. у болгарському м. Берковіци, закінчив юридичний факультет Софійського університету, після чого до 1913 р. працював адвокатом²⁵⁷. У січні 1924 р. емігрував до СРСР, жив у Харкові, близько двох років виконував обов’язки головного редактора болгарської газети “Серп і молот”. Згодом працював у секретаріаті ВУЦВК: був членом ЦКНМ, очолював в ній болгарську секцію. Одночасно керував діяльністю центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У. Величезною його заслугою стала діяльна участь в організації 44 болгарських сільрад та створенні болгарських районів УСРР, відкритті на їх території середніх та вищих навчальних закладів з болгарською мовою викладання та курсів для секретарів болгарських сільрад. На початку 1930-х рр. Серафім Іванович був призначений заступником, а згодом директором Виставки досягнень народного господарства УСРР, пізніше очолював Виставку винахідників та раціоналізаторів у Харкові. 11 лютого 1938 р. С. Міцева заареш-

²⁵⁵ Колесник І.І. Біографічний світ Тараса Шевченка в історіографії // Укр. іст. журн. — 2014. — № 3. — С. 79–99.

²⁵⁶ Онопрієнко В.И. Апории биографического письма и научная биография // Ейдос. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014/2015. — Вип. 8. — С. 55–67.

²⁵⁷ АТЗ УСБУ у Харківській області, ф. 6, спр. 011498, т. I, арк. 9, 22, 54–55.

товано у Харкові і постановою “особливої трійки” від 28 жовтня 1938 р. засуджено до смертної кари. Вирок був виконаний 4 листопада 1938 р.²⁵⁸. Реабілітований С. Міцев 23 жовтня 1956 р.²⁵⁹.

Афанасій Іванович Дівіджієв (1897–1938 рр.) до 1920 р. працював у господарстві батька, після 1920 р. і до еміграції — у кооперативній мережі магазинів “Визволення”. До СРСР емігрував на початку листопада 1923 р. З грудня 1923 до початку 1924 рр. працював в Одесі інструктором з кооперації, потім — на посаді голови промислового союзу у м. Кірове. З квітня по вересень 1929 р. проживав у Харкові і працював нацменінструктором у Наркомосі України, з кінця 1929 по листопад 1932 рр. виконував обов’язки члена ЦКНМ, з 1933 р. був редактором болгарської газети “Колективіст”. 1936 р. виключений з лав партії. З квітня 1937 р. до арешту працював товарознавцем “Укрпромпостачзбуту”. Згідно виписки з протоколу засідання “особливої трійки” (1 жовтня 1938 р.) Афанасія Дівіджієва було засуджено до розстрілу та повної конфіскації майна. Вирок було виконано 8 жовтня 1938 р. Реабілітований А. Дівіджієв 30 жовтня 1956 р.²⁶⁰.

Йордан Іванович Стоянов (1897–1938 рр.) народився в с. Главаці Врачинської округи Болгарії у родині селянина. До 1925 р. мешкав у Болгарії, потім, за рішенням окружної партійної організації, виїхав до Югославії, де працював на тютюновій фабриці м. Беч-Кереп. До СРСР емігрував у серпні 1926 р. Протягом 1934 р. працював в редакції болгарської газети “Колективіст”. З кінця 1934 р. до арешту працював завідуючим відділом іноземної інформації газети “Радянська Україна”. Заарештований згідно з рішенням військової прокуратури Київського військового округу 2 березня 1938 р. Під час проведення першого допиту 3 квітня 1938 р. “зізнався про свою контрреволюційну діяльність” і назвав керівників інших підпільних болгарських

²⁵⁸ Там само, т. II, арк. 348–349.

²⁵⁹ Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... — С. 327.

²⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36189, арк. 12–13, 110, 151.

груп, які нібито були організовані на території УРСР: в Одесі її очолював Борис Малчев, у Благоевському районі — Стоян Коларов, у Коларівському — Степан Цвятков, у Вільшанському — Костянтин Марков. За обвинувальним рішенням “особливої трійки” при Київському обласному управлінні НКВС УРСР від 28 вересня 1938 р. І. Стоянова було засуджено до смертної кари з повною конфіскацією майна. Вирок було виконано 2 жовтня 1938 р. Реабілітований 24 квітня 1956 р.²⁶¹.

Борис Матвійович Малчев (1876–1938 рр.) народився у болгарському м. Фердинанд. Після закінчення педагогічного вишу (у 1896 р.) кілька років викладав в навчальних закладах Болгарії. У 1923 р. емігрував до Югославії, в середині 1925 р. — до СРСР. До середини 1929 р. керував болгарською секцією нацменвідділу ЦК КП(б)У та був редактором болгарської газети “Радянське село”. 1930 р. переїхав до Одеси, де викладав у різноманітних болгарських освітніх закладах аж до свого арешту 5 лютого 1938 р. На допиті 16 березня 1938 р. визнав свою провину “в активній участі у болгарській контрреволюційній організації”. Був звинувачений у керівництві та участі в болгарській контрреволюційній організації, вербуванні учасників до цієї організації та проведенні широкої антирадянської діяльності. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР (3 травня 1940 р.) засуджений до п’яти років заслання до Красноярського краю²⁶².

Методи діяльності органів НКВС у пошуках “ворогів народу” були універсальними і, по суті, не відрізнялися від попереднього часу. За їх допомогою на території Запорізької області було “викрито” осередок націоналістичної болгарської організації Коларівського району з центром у Преславському педтехнікумі. 1937 р. за різними обвинувальними рішеннями тут був заарештований цілий ряд педагогічних працівників — Д. Долганов, Г. Полум, Г. Нейковський, вчителі місцевих шкіл — Д. Соломонов, А. Генів, С. Христофоров та представники адмі-

²⁶¹ Там само, спр. 36618, арк. 2, 25, 27–28, 85–86, 119.

²⁶² ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 5064-П, арк. 11, 14, 106, 176.

ністрації радянських і партійних органів влади — С. Цвятков, О. Мунтянов, М. Георгієв, М. Куцарський, І. Богдан²⁶³. Керівником цієї ланки організації слідчими була визначена викладач болгарського сектору Одеського педагогічного інституту Н. Генчева.

Типовою у цій трагічній історії стала справа Степана Васильовича Цвяткова (1905–1937 рр.) — секретаря Коларівського райкому КП(б)У. Він народився у с. Коларівка Коларівського району у родині болгар-переселенців. Після закінчення місцевої школи працював секретарем сільради, згодом — головою КНС, а з 1925 р. — секретарем райкому комсомолу. З 1927 по 1929 рр. обіймав керівні посади у Ботевському райвиконкомі, а з 1930 р. (після приєднання Ботевського району до Коларівського) вступає до болгарської секції Московського комуністичного університету національних меншостей Заходу. Після успішного завершення вузу (з квітня 1933 р.) очолив Коларівський райком партії. Перебуваючи на цій посаді, С. Цвятков активно займався господарськими справами району, розвитком різних галузей виробництва. Окрему увагу приділяв формуванню національних кадрів.

З початком хвилі арештів органи НКВС “раптово згадали” про нібито націоналістичні настрої С. Цвяткова ще на посаді секретаря Ботевського райкому²⁶⁴. За обвинуваченням у “зриві хлібозаготівель 1934 р., членстві у болгарській націоналістичній організації, вербуванні до її складу «шкідливих елементів»” 11 липня 1937 р. його виключають з партії²⁶⁵. С. Цвятков, згідно рішення “особливої трійки”, був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний у Дніпропетровську 17 вересня 1937 р. Реабілітований С. Цвятков 30 серпня 1956 р.²⁶⁶.

²⁶³ Одесский мартиролог: данные о репрессированных... — С. 849–850.

²⁶⁴ ДАЗО, ф. П-267, оп. 1, спр. 56, арк. 12.

²⁶⁵ Там само, оп. 2, спр. 15, арк. 3.

²⁶⁶ Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область... — С. 220–224.

Широкого резонансу в регіоні набула “контрреволюційна повстанська болгарська організація”, яка нібито існувала на території сучасної Запорізької області (у сс. Преслав, Софіївка, Гюнівка, Радолівка, Зеленівка, Михайлівка, Райнівка і Петрівка Коларівського району). 70 уможлядних її учасників були знищені впродовж 1937–1938 рр.²⁶⁷. Одним з них був пересічний радянський завгосп Георгій Максимович Плачков (1898–1938 рр.). Він народився у с. Райнівка Коларівського району у родині селянина. До арешту у лютому 1938 р. працював комірником Дніпрорибтресту на території рідного села. Під час проведення допиту 18 лютого він “наполягав”, що “став активним ворогом радянської влади ще 1930 року. До того часу був ворогом існуючого політичного режиму і весь час виступав проти нього у рядах білогвардійців”. На допитах Г. Плачков свідчив, що з початку активних акцій з ліквідації куркульства він разом з однопумцями (зокрема, О. Потаповим) почали провадити агітацію серед болгарського населення, спрямовану проти політики радянської влади, розраховуючи “на повне її розорення”. На питання слідчого “Як могла така дрібна “кучка, подібна до Плачкова і Потапова” змінити радянську владу?” Г. Плачков у подробицях описав мережу контрреволюційних осередків Коларівського району і запевнив слідчого, що “Райнівська організація — це лише невеличка ланка широкої мережі, яка скоро охопить усі болгарські села”. Якщо вірити свідченням Плачкова (слід враховувати обставини, в яких вони були отримані), у кожному з болгарських сіл були утворені повстанські загони на чолі з керівниками, які в основному, були колишніми білогвардійцями. Сільські загони підпорядковувалися районним осередкам. З відомих Г. Плачкову керівників районної повстанської організації були названі С. Цвятков, О. Філанов (секретар районного виконавчого комітету), В. Федотов (воєнрук Преславського педагогічного технікуму) та І. Прокопов (вчитель мате-

²⁶⁷ Митков В.В. Голгофа болгар Таврії... — С. 101–103; Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область... — С. 26.

матики Преславської агрошколи)²⁶⁸. Крім того, Г. Плачков “зізнався”, що ним особисто до складу Райнівської організації були завербовані двоє осіб — П. Чернев та В. Попазов. Рішенням “трійки” від 14 жовтня 1938 р. Г. Плачкова було засуджено до розстрілу, вирок виконаний 2 листопада того ж року. 7 травня 1956 р. постановою Воєнного трибуналу Одеського воєнного округу Г. Плачков був реабілітований за відсутністю складу злочину²⁶⁹.

Представником “Преславської повстанської контрреволюційної організації” був “звичайний радянський вчитель” Федір Іванович Абрамов (1901–1963 рр.). Він народився 27 березня 1901 р. у с. Преслав Коларівського району, після завершення навчання учителював у преславській десятирічці. Молодого вчителя заарештували 2 листопада 1937 р. за звинуваченням “в участі у діяльності осередку контрреволюційної організації с. Преслав та проведенні активної агітації проти радянської влади”. Рішенням “трійки” від 7 грудня 1937 р. він був засуджений до десяти років таборів. Місцем відбування покарання був визначений табір станції Заветная на Далекому Сході. Під час ув’язнення Ф. Абрамов написав кілька десятків листів, адресованих Й. Сталіну та М. Калініну, з проханням про реабілітацію. Жоден з них так і не був розглянутий та взятий до уваги. Після звільнення у листопаді 1947 р. Абрамов повернувся до УРСР, з родиною переїхав до с. Платово Антрацитівського району Ворошиловградської області, де працював вчителем у місцевій школі. 24 червня 1956 р. рішенням Воєнного трибуналу Одеського воєнного округу Ф. Абрамов був реабілітований “за відсутністю у його діях складу злочину”²⁷⁰.

За версією співробітників НКВС, “контрреволюційний осередок с. Радолівка очолював відомий місцевий антирадянський агітатор” Дмитро Іванович Намлієв (1898–1959 рр.). Він наро-

²⁶⁸ ДАЗО, ф. Р-5747, оп. 3, спр. 427, арк. 64–70, 81, 85, 89.

²⁶⁹ Там само, спр. 454, арк. 130, 166.

²⁷⁰ Там само, спр. 141, арк. 2, 7–7 зв., 38, 42–56, 61, 131–146, 342.

дився 19 січня 1898 р. у с. Райнівка Коларівського району у родині селянина. Під час арешту 7 лютого 1938 р. він одразу “зізнався у вербуванні до контрреволюційного осередку болгар-куркулів нових членів, проведенні активної агітації серед населення за повалення радянської влади та купівлі зброї для майбутнього її використання під час повстання”. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 17 жовтня 1939 р. Д. Намлієва було засуджено до трьох років таборів. Реабілітований 14 листопада 1958 р. рішенням президії Запорізького обласного суду²⁷¹.

Цинічне фабрикування альбомних справ не оминуло і Одеської області. Тут органи НКВС “відпрацювали” справу “контрреволюційних осередків” на території Благоєвського та Вільшанського болгарських районів. У Вільшанському районі ними нібито “керували” завідувачий районним відділом освіти Я. Волков (розстріляний 1937 р.), у Благоєвському — секретарі районного партійного комітету І. Колєв, І. Піперков, І. Нейнський і згадуваний у справі І. Стоянова С. Коларов. Усі вони були розстріляні в 1937–1938 рр.

Ще одна підпільна “троцькістська контрреволюційна організація” була “виявлена” органами НКВС в с. Катаржино Благоєвського району. До неї входили Д. Рогушев (виключений з партії у березні 1937 р. за покривання контрреволюційної групи троцькістів), С. Богданов, Д. Козалієв, С. Кєрезов, С. Неделков, Ф. Іванов, І. Греков, П. Читаков, В. Габер, С. Пельтек, І. Лайков, С. Гасій та І. Мустяц²⁷². Після проведених згідно існуючих схем допитів, вибивання необхідних НКВС свідчень усіх цих осіб, обвинувачених у антирадянській діяльності, було засуджено до вищої міри покарання. Вироки були приведені у виконання в грудні 1937 — листопаді 1938 рр.

Терор боляче відгукнувся в середовищі болгарської інтелігенції Вільшанського району. Його жертвами стали вчителі-болгари П. Черно, Г. Белік, А. Діордієв та К. Петков. За “контр-

²⁷¹ Там само, спр. 725, арк. 5, 8–9, 28, 30.

²⁷² Одесский мартиролог: данные о репрессированных... — С. 856–860.

революційну діяльність” до десяти років таборів був засуджений Д. Хаджийський — учитель середньої школи с. Ботево Коларівського району²⁷³. Загалом на Одещині, за підрахунками В. Марочка та Г. Хілліга, репресій зазнали 374 освітянина, з них 21 болгарин²⁷⁴.

Особлива увага органів НКВС зверталася на слідчі справи тих болгар, які прибули на територію СРСР в середині 30-х рр. і підтримували зв'язки з батьківщиною. 1935 р. в Болгарії було встановлено монархічну диктатуру царя Бориса III, який у своїй зовнішній політиці орієнтувався на нацистську Німеччину, що спричинило різке “похолодання” у стосунках з Радянським Союзом²⁷⁵. Прикладом таких справ стали обвинувачення у підтримці “фашистського режиму Болгарії” селянина-овочівника Г. Чернева, який проживав у с. Ново-Андріївка Вільшанського району. У жовтні 1938 р. його було засуджено до страти з повною конфіскацією майна²⁷⁶.

Окремо слід сказати про т.зв. “антикуркульський напрям” боротьби проти представників болгарського населення. Так, наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. органами НКВС було заарештовано із звинуваченням у приналежності до куркулів та антирадянській діяльності 78 осіб, які проживали переважно у сс. Благоево та Кубанка Благоевського району. На початку жовтня 1938 р. по цій справі було розстріляно 69 болгар²⁷⁷.

Фонди Держархіву Кіровоградської області засвідчують, що у 1938 р. аналогічна “куркульська справа” була сфабрикована проти групи болгар Вільшанського району. До неї мали нещастя

²⁷³ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1... — С. 51, 60.

²⁷⁴ Марочко В.І., Хіліг Г. Репресовані педагоги України... — С. 259.

²⁷⁵ Див.: Татоли Т.В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939). — Луганск: РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. — 376 с.

²⁷⁶ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1... — С. 52.

²⁷⁷ Реабілітовані історією: у 27 томах. Одеська область. — Книга перша / Упорядники: Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. — Одеса: Пласке, 2010. — С. 89.

належати мешканці с. Вільшанка — С. Ралєв, Ф. Тончев, М. Апостолов, А. Кулев, С. Стоянов, А. Діордієв та В. Стойков, с. Добре — І. Добров та І. Величко, а також мешканці м. Первомайська — В. Добров, Д. Опря, Г. Бужан та К. Кіров. Офіційне звинувачення “в антирадянській агітації та куркульській діяльності” стало причиною страти більшості з тих, хто проходив по цій справі.²⁷⁸

Одним із “найактивніших контрреволюціонерів” с. Добре, на думку співробітників НКВС, був корінний добречанин Іван Іванович Величко (1902–1938 рр.). Він народився 17 липня 1902 р. у с. Добре Вільшанського району у родині селянина. До свого арешту 4 березня 1938 р. працював теслярем у місцевому колгоспі. Під час допитів “зізнався” в участі у контрреволюційній підпільній організації та поширенні антирадянських настроїв серед місцевого населення. Згідно рішення “трійки” від 14 жовтня 1938 р. І. Величка було засуджено до смертної кари. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 28 серпня 1956 р.²⁷⁹

“Помічником” І. Величка у роботі Добровської контрреволюційної організації був корінний місцевий житель Іван Олександрович Добров (1901–1964 рр.). Він народився 6 січня 1901 р. Згідно відомостей анкети підозрюваного, І. Доброва було розкуркулено у 1932 р. Під час допитів свою провину в антирадянській діяльності він так і не визнав. Рішенням “трійки” управління НКВС в Одеській області від 20 вересня 1937 р. селянин був засуджений до десяти років таборів. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 13 серпня 1960 р.²⁸⁰

“Вільшанський осередок куркульської організації”, за версією слідчих, “очолювали В. Стойков, С. Ралєв та А. Діордієв”. Володимир Прокопович Стойков (1903–1938 рр.) народився

²⁷⁸ Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. — Кн. 1. — С. 51.

²⁷⁹ ДАКО, ф. Р-5907, оп. 2Р, спр. 2691, арк. 23–24, 37, 70, 110.

²⁸⁰ Там само, спр. 5258, арк. 25–26, 82, 87, 98, 157, 252.

24 грудня 1903 р. у с. Добре Вільшанського району. З 1921 р. проживав у с. Вільшанка. Працював у місцевому колгоспі ім. Молотова. У 1936 р. був “завербований до складу місцевої контрреволюційної куркульської організації, де займався активною пропагандистською роботою”. 14 жовтня 1938 р. рішенням “трійки” був засуджений до розстрілу. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 28 серпня 1956 р.²⁸¹

Сергій Іванович Ралєв (1892–1938 рр.) народився і мешкав у с. Вільшанка Вільшанського району. Працював сторожем у місцевому райсоюзі. За відомостями обвинувального вироку, “брав активну участь у куркульському об’єднанні, намагався відновити проведення служб у місцевій церкві та підтримував зв’язок з виселеними на Схід селянами, звинуваченими у куркульстві”. Під час одного із допитів С. Ралєв “зізнався у підготовці антирадянського повстання у Вільшанці”. Рішенням засідання “трійки” управління НКВС в Одеській області від 5 жовтня 1938 р. С. Ралєв був засуджений до смертної кари. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 10 травня 1956 р.²⁸²

Антон Саввич Діордієв (1901–1938 рр.) народився 14 травня 1901 р. у с. Вільшанка Вільшанського району. До свого арешту 4 березня 1938 р. працював кучером у Вільшанському райвідділі прокуратури. Був заарештований “за організацію та активну участь у Вільшанській контрреволюційній організації, та проведенні ряду антирадянських заходів”. Рішенням засідання “трійки” управління НКВС в Одеській області від 7 жовтня 1938 р. А. Діордієва було засуджено до смертної кари. Реабілітований постановою президії Кіровоградського обласного суду від 14 квітня 1956 р.²⁸³

У фондах Держархівів Запорізької та Одеської областей збережені справи, які деталізують уявлення про особи та долі

²⁸¹ Там само, спр. 2691, арк. 25, 67, 71, 111.

²⁸² Там само, спр. 3404, арк. 54–55, 65, 98, 169, 267.

²⁸³ Там само, спр. 5564, арк. 48–49, 157, 165, 230.

репресованих болгар. Зокрема, це Дмитро Іванович Тодоров (1895–1937 рр.). Народжений 11 лютого 1895 р. у с. Кубанка Благоевського району. За звинуваченням у належності до куркульського стану 7 жовтня 1937 р. він був заарештований Благоевським райвідділом НКВС УРСР. З протоколу допиту Тодорова з'ясовується, що він був розкуркулений ще у 1930 р., останні роки перед арештом працював бухгалтером у колгоспі ім. Молотова. Завдяки “чітко проведеним слідчим діям” було “доведено” його участь в організації куркульського повстання 1919 р. За рішенням “трійки” від 21 жовтня 1937 р. Тодорова було засуджено до страти “за контрреволюційну діяльність”. Дочка Дмитра Тодорова Ніоніла Частокотенко 28 березня 1990 р. отримала довідку з прокуратури Одеської області, у якій зазначалося, що “її батько Тодоров Дмитро Іванович згідно ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи щодо жертв репресій 30–40-х та початку 50-х рр.” реабілітований 30 серпня 1989 р. помертно”²⁸⁴.

Аналогічною є слідча справа Дмитра Дмитровича Тодорова (1916–1973 рр.), який народився 1916 р. у с. Благоево. З 1924 по 1929 рр. навчався у місцевій середній школі. Згідно вироку звинувачувався у куркульстві, підтримці антирадянських поглядів та засуджувався до трьох років виправних таборів. Місцем відбування покарання став Новосибірськ. Дружина Дмитра Тодорова Пелагея Петрівна 5 липня 1990 р. отримала довідку з прокуратури Одеської області, у якій вказувалося, що “її чоловік Тодоров Дмитро Дмитрович згідно ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи щодо жертв репресій 30–40-х та початку 50-х рр.” реабілітований”²⁸⁵.

Типовою була доля агротехніка Івана Степановича Тодорова (1899–1938 рр.), який народився 18 листопада 1899 р. у с. Коларівка. Працював вчителем у с. Палаузівка, на момент арешту 15 квітня 1938 р. обіймав посаду директора Коларівської сіль-

²⁸⁴ ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 19615-П, арк. 18, 21–22, 30.

²⁸⁵ Там само, спр. 4634-П, арк. 10, 16, 38.

ськогосподарської технічної станції. Під час проведення кількох допитів протягом квітня–травня 1938 р. визнав свою провину “у проведенні масштабної антирадянської кампанії на території району та підготовці проведення повстання проти радянської влади”. За рішенням “трійки” 14 жовтня 1938 р. був засуджений до страти та повної конфіскації майна. Реабілітований 29 березня 1968 р. постановою президії Запорізького обласного суду²⁸⁶.

За обвинуваченням в “агітації за еміграцію серед болгарського населення села Коларівка” до п’яти років таборів був засуджений місцевий житель Семен Петрович Тарлаков (1882–1954 рр.). Народився він 19 травня 1882 р. у с. Коларівка, походив з селянської родини. Згідно обвинувального вироку, С. Тарлаков разом з односельцями І. Балабановим та О. Лопатовим “проводили антирадянські акції у Коларівці, агітували селян виходити з колгоспів та повертатися на батьківщину”. За рішенням “трійки” 18 грудня 1938 р. був засуджений до страти з повною конфіскацією майна. Реабілітований С. Тарлаков 31 серпня 1999 р. рішенням слідчого відділу Управління Служби безпеки України у Запорізькій області відповідно до ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій”²⁸⁷.

Зрозуміло, що історія репресій проти болгарського населення не вичерпується наведеними, хоч і найбільш характерними, фактами. Вона має значно ширший контекст та потребує окремого вивчення.

Масові політичні репресії 1937–1938 рр. стали важливим інструментом регулювання різних сфер життя величезної країни. Вони завершили т.зв. “сталінську революцію згори”, в результаті якої затвердився державний устрій, який увійшов в історіографію під назвою “сталінський соціалізм”. Офіційна ідеологічна машина представляла репресії кінця 30-х рр. як невідворотні, обґрунтовані та правомірні. Все це породжувало у

²⁸⁶ ДАЗО, ф. Р-5747, оп. 3, спр. 10857, арк. 5–6, 28–45, 60, 68.

²⁸⁷ Там само, спр. 9755, арк. 1, 9, 39–40, 51, 62, 64.

різних категоріях українського соціуму відчуття страху, підозрілості та подвійної моралі. Політичні репресії, жертвами яких стали, по суті, всі категорії населення, у т.ч. інтелігенція, істотно позначилися на стані суспільства і держави, цілковито підпорядкувавши радянське суспільство більшовицькому політичному режиму. Репресивна машина спричинила розквіт ксенофобії, нетерпимості, егоїзму та усвідомлення верховенства силових структур над правом і особистістю.

ПІСЛЯМОВА

Реконструкція повсякденного життя болгарської етнічної меншини радянської України у 20–30 рр. XX ст. засвідчує, що вона була повноправним суб'єктом суспільних, політичних, економічних та культурних трансформацій доби коренізації. Проте загальний аналіз історіографії питання висвітлив разючу диспропорцію у спрямуванні дослідницьких інтересів науковців. У той час, коли порівняно добре вивчені проблеми польської, німецької, грецької, єврейської етнічних меншин, навіть загальні тенденції існування болгарського етносу в Україні (особливо 1920-х — 1930-х рр.) досліджені пунктирно (винятком стали кілька праць, у яких автори торкалися лише окремих аспектів етновідтворення болгар).

Аналіз джерел та вивчення літератури дозволили зробити низку наукових узагальнень щодо появи та розселення болгар на півдні України, їх прагнення зберегти національні традиції, матеріальну та духовну культуру, участі у політичному, соціально-економічному і культурному житті українського соціуму.

Поява болгар на теренах Південної України обумовлювалася геополітичними та внутрішньо-імперськими причинами. Перша була наслідком загострення міждержавних відносин, що переросло у збройні російсько-турецькі конфлікти, і, як результат, приєднання до Російської імперії Причорноморських степів. Щодо другої, то, незважаючи на присутність тут представників українського етносу (частка його у майбутньому істотно зросла і мала тенденцію до сталого збільшення), регіон залишався слабозаселеним. Саме тому на ці території спрямовувалися міграційні потоки іноземних колоністів, зокрема, болгар.

Переселенські рухи пережили декілька етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості. Спільним залишалося лише те, що за болгарамі були закріплені достатні для розширеного виробництва земельні ділянки, а також вагомі пільги та привілеї. На них поширювалася дія загальноімперських норм та законів.

Крім того, було створено ряд адміністративних управлінських інститутів, які займалися облаштуванням переселенців. Новим елементом, привнесеним реаліями XIX ст. у життя громади, стала діяльність Одеського болгарського настоятельства. Ці та інші обставини викликали напруження у відносинах між болгарським етносом (до речі, як і іншими колоністами) та величезною масою українського і російського селянства, позбавленого таких економічних і соціальних переваг. У майбутньому ця обставина далася взнаки, справляючи істотний вплив на суспільно-політичну ситуацію у регіоні.

Становище болгарської етнічної спільноти (згідно перепису 1897 р. вона нараховувала 172,4 тис. осіб (0,14% від загальної кількості населення імперії)) зазнало докорінних змін після 1917 р., який започаткував відлік епохи революцій, війн, гострих соціальних конфліктів, масштабного більшовицького експерименту з низкою голодоморів, величезними демографічними втратами, терором та репресіями. Південна Україна з її поліетнічним населенням перетворилася на плацдарм протистояння різних політичних сил — українського національного, більшовицького та білогвардійського рухів. Найбільш глибоко вивченою є проблема відносин болгар з повстанськими селянсько-анархістськими формуваннями під керівництвом Нестора Махна (1918–1921 рр.). В різні періоди, залежно від суспільно-політичної та економічної динаміки махновського руху, вони еволюціонували від цілком солідарних та довірливих до неприязних та конфліктних.

Остаточне утвердження більшовицького режиму на теренах України обумовило появу ряду етнічно-орієнтованих управлінських структур у системі партійних та радянських органів влади (серед інших діяли центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У та Відділ національних меншин при НКВС). Перехід до політики коренізації, ідеологи якої серед іншого задекларували низку масштабних змін адміністративного, кадрового, економічного та культурного характеру, обумовив появу спеціальної інституції — Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, до керівного ядра та місцевих структур якої

(губернські та окружні комісії) входили працівники болгарської лінії. Вони опікувалися вирішенням усіх питань, пов'язаних з болгарською етнічною меншиною.

Структурні реорганізації виявили ряд принципових розходжень між владними структурами та болгарськими поселенцями. У той час, коли влада розглядала діяльність комісій, відділів, функціонування національно-територіальних одиниць як інструмент соціалістичного будівництва, колишні колоністи у них вбачали появу нових можливостей стосовно поліпшення свого господарського становища, підвищення соціальних стандартів життя і, зрозуміло, задоволення своїх національно-культурних потреб.

Тим часом, стартові позиції болгарської громади на етапі проголошення непу характеризувалися істотним погіршенням, порівняно з дореволюційними часами. Підосновою соціально-економічних втрат болгар стали: брак земель для господарювання внаслідок поселищних розкуркулювань, надмірність оподаткування, повоєнна розруха і несприятливі кліматичні умови. Комплексна взаємодія названих факторів привела до стрімкої деградації господарств болгарських колоністів і голоду 1921–1923 рр. Втім, гуманітарна катастрофа, пов'язана з голодом, була спричинена не лише географічними та кліматичними умовами. Вона обумовлювалася передусім рядом економічних та політичних факторів (запізнілий перехід до нової економічної політики, збільшення кількості малоземельних та безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення, дискримінаційна податкова політика тощо). Зростаючі масштаби конфіскацій сільсько-господарського інвентаря та фуражних запасів, вилучення посівного матеріалу і, відповідно, зменшення кількості продуктивної худоби призвели до ще більшого зростання масштабів голоду та демографічних втрат серед болгар. Негативно вплинула також і відсутність міжнародних болгарських благодійних організацій, подібних тим, що ефективно діяли, наприклад, у польській, німецькій та єврейській громадах.

Наступне після 1923 р. десятиліття в Україні пройшло під гаслом політики коренізації. Її об'єктом стала також і болгарська етнічна меншина (згідно Всесоюзного перепису населення 1926 р. в УСРР нараховувалося 92 тис. болгар, що складало 0,3% від усього населення). Насамперед це проявилось у запровадженні нового адміністративного устрою та створенні чотирьох болгарських національних районів, здійсненні відповідної кадрової політики, проведенні виборчих кампаній та рекрутуванні представників болгарської етнічної меншини до державних органів влади усіх рівнів. Крім того, було здійснено ряд заходів щодо забезпечення присутності болгар у складі та структурі адміністративних та судових органів (з 69 т.зв. “національних судових камер” 4 були болгарськими), роботі міліції тощо. Зміни, що відбувалися, мали як політичний, так і інституційний характер. Вони зачепили різні сфери життя болгарської громади і викликали неоднозначні, а інколи і протилежні оцінки влади та суспільства. Події наступного десятиріччя продемонстрували не лише не зменшення, але й дедалі більше загострення існуючих суперечностей.

Економічні та соціальні процеси у середовищі болгарських громад розвивалися у загальноукраїнському контексті. Лінія більшовицької партії на утвердження усупільнених форм господарювання реалізовувалася спершу у формі протегування кооперативів, а пізніше — створенні колгоспів. У свою чергу це докорінним чином змінило структуру господарств болгар, 80% яких складали заможні і середняцькі. Вже через десятиліття найбільш динамічна та економічно спроможна частина населення (т.зв. “куркулі”) була витіснена (розорена, знищена, виселена) з господарського та соціального буття болгарського села. Негативні зміни відбувалися у системі поземельних відносин (істотне зменшення наділів селян-болгар, низький рівень землевпорядкування тощо), а також кредитній та податковій політиці. Що стосується комплексу соціальних програм, задекларованих владою (освітня справа, охорона здоров'я, профілактичні заходи), то вони хронічно недофінансовувалися, а досить часто просто “існували на папері”.

Культурно-освітня сфера залишалася найбільш вразливою цариною життя болгарської спільноти навіть у період коренізації, коли ці питання превалювали у політиці більшовиків (масові джерела відображають вибухове зростання кількості болгарських шкіл, технікумів, училищ, мережі театрів, клубів та бібліотек), кожен крок влади був строго дозованим і вивіреним. Усі рішення та ухвали Президії ВУЦВК, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, документи Наркомосу приймалися виключно через призму політичної доцільності. Впровадження їх у життя означало не що інше, як втягнення болгарської етнічної меншини до радянської системи та її ідеологічної надбудови.

На межі 20–30-х рр. ХХ ст. політичний курс влади щодо етнічних меншин зазнав істотних змін (стратегічний курс залишився незмінним — подальша централізація держави, уніфікація всіх сфер життя та “радянізація”). Політична практика часів коренізації поволі відходила у минуле. Симптоматичним у цьому контексті була зміна риторики партійних документів та постанов уряду, які стосувалися проблем етнічних меншин. Трансформаційні тенденції торкнулися й самої моделі функціонування болгарських національних адміністративно-територіальних одиниць. Спершу були ліквідовані округи і відбувся перехід на двоступеневу систему управління. Згодом, після неодноразових змін та уточнень меж, розукрупнень національних районів (часто вони не враховували ареалів розселення болгар, соціальні питання, рід занять, які формувалися століттями), у 1938–1939 рр. вони були ліквідовані. Тим самим був зроблений ще один крок в утвердженні у державі ідеології та принципів унітаризму.

До подій, які переформатували глибинні підвалини етновідновлення болгарського села в Україні, належить суцільна колективізація. Відбувся, по суті, революційний за своїми наслідками (економічними та свідомісними) злам. Індивідуальне господарство селянина та традиційний общинний устрій були по-насилньницькому замінені колективними формами господарювання. Будь-яких помітних особливостей у динаміці, хронології та темпах колективізації у болгарських селах документи не

фіксують. Можна констатувати лише той факт, що мали місце окремі регіональні особливості в межах національних районів: час створення колективних господарств, зміни у структурі посівних площ, господарський напрям колгоспів тощо. Одним із заходів щодо організаційного забезпечення колективізаційних процесів стало проведення у червні 1932 р. Всеукраїнської наради серед болгар. Традиційними як для українського, так і болгарського села були випадки масового порушення законності, прав громадян, їх переслідування, конфіскації майна та сільськогосподарської продукції, виселень та ув'язнень.

Насильницька колективізація та процеси, пов'язані з нею (насамперед катастрофічне зменшення виробничого потенціалу села), стали основною причиною Голодомору 1932–1933 рр., який охопив всі болгарські національні райони. Голод мав аналогічні загальноукраїнським соціальні, демографічні, економічні та морально-психологічні наслідки. За неповними відомостями, втрати від голоду становили близько 10% від загальної маси болгарського населення УСРР.

У 30-і рр. XX ст. руйнівних впливів зазнала сфера культури та освіти. Вона традиційно розглядалася партійною верхівкою як найбільш сприятливий ґрунт для культивування “буржуазного націоналізму”, генерування ідей “національних контрреволюційних рухів” тощо. Як найбільш “небезпечно-шкідницький” елемент сприймалася інтелігенція. У контексті кампанії т.зв. “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”, розгорнутої П. Постишевим після 1933 р., був започаткований процес згортання масштабних проєктів, які стосувалися освітньої, літературно-мистецької, театральної сфер тощо. Він безпосередньо торкнувся болгарської етнічної меншини. Протягом 1933–1937 рр. було видано десятки т.зв. “заборонних постанов”, закрито або реорганізовано болгарські національні школи, технікуми, училища, відділи та класи у змішаних школах. Зазнали переслідувань члени редколегій і були закриті болгарські газети (або відбувся їх перехід на російську мову). Таким чином, на зміну політиці коренізації, яка сприятливо позначилася на

національно-культурному житті болгар України, прийшла політика утисків, переслідувань та русифікації.

Репресії проти болгар розгорталися по двох напрямках. По-перше, вони були частиною загальної політики репресій влади доби Великого терору і, по-друге, становили сегмент т.зв. “національних операцій”. Останній термін увібрав у себе комплекс заходів чекістів, спрямованих винятково проти представників етнічних меншин. Чисельність болгар-жертв політичних репресій сягнула, за неповними даними, понад дві тисячі осіб. На перший погляд, ця цифра є невеликою порівняно, наприклад, з поляками, німцями чи євреями. Проте слід враховувати загальну чисельність цих етнічних громад, яка значно перевищувала болгарську.

В межах справ т.зв. “болгарської національної диверсійно-терористичної організації”, “контрреволюційної повстанської болгарської організації”, їх місцевих “осередків” зазнали репресій сотні осіб. Соціальний склад репресованих був досить строкатим — вчителі, агрономи, колгоспники, лікарі, представники місцевої влади та радянської номенклатури, діячі болгарського комуністичного руху і т.д. Репресії, крім власне фізичних втрат, мали ще один наслідок — вони спричинили розквіт у суспільстві нетерпимості, подвійної моралі, егоїзму, відчуття страху індивіда перед владою. Політичні репресії були останнім акордом сталінської революції “згори”. За їх допомогою у державі конструювався новий устрій, який в історіографічному доробку названий “сталінським соціалізмом”.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ НАЗВ

“Корсак Могила” урочище 163–165

“Нова Булгарія” 48

Абрамов Ф. 234

Азовське море 44, 59, 216

Акимівська вол. 113, 117

Акимівський р-н 124

Алфатар 46

Анапа 182

Андрівка 51, 83, 163

Андріївський р-н 83, 221

Аннівка 51, 83, 161

Антрацитівський р-н 234

Апостолов М. 237

Артамашевка 83

Архангельськ 142

Архангельська обл. 143

Асаткін О. 159

Атачкін А. 219

Бакалов Г. 203–204

Балабанов І. 240

Балкани 46

Балта Чокрак 47

Балтська окр. 79

Банівка 51, 83

Баранніков В. 10

Берда р. 59

Бердянськ 60–61, 188

Бердянська окр. 74, 78, 82–83, 85, 118, 191

Бердянський пов. 51, 66, 109

Бердянський р-н 216

Березова Балка 222

- Берковіци 229
Бессарабія 26, 47–48, 50–52
Бессарабська губ. 52, 56
Беч-Кереп 230
Белік Г. 235
Белова О. 26, 47, 51
Белоусов О. 111
Білас І. 15
Біляєвка 143, 206
Бімбас С. 99
Благоево (Великий Буялик) 47, 62, 83–84, 94–96, 98, 122, 128–131, 133, 135, 142–143, 146, 148, 156, 173, 176–178, 206, 236, 239
Благоевський р-н (Велико-Буялицький р-н) 83–84, 88, 93, 95–96, 98–100, 120, 128–129, 131, 133, 138–140, 142, 146–150, 152, 156, 159, 161–162, 164–165, 173, 177–178, 191, 196, 198–199, 201, 204–205, 212, 217–218, 220–221, 228, 231, 235–236, 239
Богдан І. 219, 232
Богданівка 51, 155, 174, 185
Богданов С. 235
Богородицьке 216
Божков Є. 66
Болгарія 17, 54–55, 114, 187, 230–231, 236
Болгарка 83
Болград 51–52, 55
Болградська вол. 56
Болградський р-н 46
Борис III 236
Борисов І. *див.* Іннокентій архієпископ
Ботев Христо 82, 203
Ботево (Цареводарівка) 51, 60–61, 82, 85, 88, 123, 133, 135, 155, 158, 173–174, 191, 206, 219, 236
Ботевський р-н (Цареводарівський р-н) 82–83, 86–87, 97, 99–100, 102, 121, 123–126, 129–130, 133–135, 145, 169–174, 178, 180, 191–192, 216, 232

Брук С. 25
Брятко О. 142
Буганов В. 92
Буджак 48
Бужан Г. 237
Бузник Д. 142
Бузниковате 222
Буркуни 83
Буценко П. 36–38, 72, 86, 98

Вазов І. 203, 206
Варварівка 51
Варварівський р-н 84, 217, 222
Варгарак Д. 146
Василенко М. 36
Васильчук В. 17
Великий Буялик *див.* Благоево
Велико-Буялицький р-н *див.* Благоевський р-н
Величко І. 237
Верклов П. 184
Верменич Я. 19
Верхньо-Буджацька окр. 50
Верхос А. 219
Винниченко В. 58
Високопільський р-н 156
Вільшанка 46, 61–62, 84, 129–130, 133, 155, 177, 197, 207, 212,
237–238
Вільшанський р-н 84–85, 99, 124–125, 141, 145, 149–150, 152,
158–159, 161–162, 164–165, 171, 173, 177, 195, 197–
198, 204–205, 209, 212, 217–218, 221–222, 231, 235–238
Вінницька обл. 215
Вінниця 103
Вітош г. 206
Владикавказ 182
Вовк В. 13
Вознесенський пов. 116

Волинська губ. 81
Волинь 144
Волканешти 51–52
Волков Я. 235
Волчо І. 142
Воробйов П. 111
Ворошилов П. 192
Ворошиловська обл. 216, 234
Врангель П. 59
Врачинська окр. 230
Вронська Т. 157
Вячеславівка 51, 83, 185, 197

Габер В. 235
Габрово 53
Габсбурги 45
Ганчев І. 66
Ганчо Г. 142
Ганчо Є. 114
Гасій С. 235
Гафтель Й. 71
Генов А. 231
Генчева Н. 232
Георгієв М. 232
Георгієв О. 74
Гетьманат 44
Гільдендорф 123
Гірсівка 51, 155, 185
Гітлянський А. 39
Главаци 230
Главчев А. 66
Главчев Т. 84
Глинський А. 10
Гоголь М. 206
Голик Г. 61
Голованівський р-н 222

Гольштейн П. 196
Горький М. 110
Грамматіков С. 54
Гранчаров М. 84
Греков І. 235
Гренчаров М. 185
Гриневич Л. 17
Грошев І. 12
Грушевський М. 58
Гуляйпільська республіка 59
Гуцало Л. 17
Гюнівка 51, 83, 155, 185, 233

Далекий Схід 234, 238
Даниленко В. 14, 16
Данилівка 83, 163
Дейчман П. 87
Демченко М. 36
Денікін А. 59, 61
Деордієв А. 142
Деордієв М. 142
Деордієв О. 142
Дергачов М. 193
Державін М. 203
Дечев К. 55
Дилов 154
Димитрієв Д. 142
Димитров Г. 206
Димитров О. 133
Дихан М. 12, 21
Діанівка 51, 60, 83, 160, 174, 185, 191, 197
Дівіджієв А. 23, 39, 73, 148, 201, 215, 228, 230
Дік І. 71
Дімітров Г. 66
Дімітров Д. 66
Дімітров З. 200

- Діордієв А. 235, 237–238
Дмитрівка 51
Дніпро р. 45
Дніпропетровськ 103, 232
Дніпропетровська обл. 151–152, 155, 215, 217–218, 226
Дніпропетровщина 156
Добре 177, 237–238
Добров В. 237
Добров І. 237
Добров П. 34, 155–156, 180
Добровеличківський р-н 145, 222
Добрянка 222
Дойнов С. 27
Долганов Д. 231
Донецька губ. 115
Донецька обл. 215
Дорожинка 222
Дорошенко Д. 58
Дринов М. 27
Дружиніна О. 25
Дьоннінгхаус В. 26
- Євтух В. 15–16
Єжов М. 223
Єлизаветівка 185
Єнікале фортеця 45
Єфіменко Г. 17, 150
- Жавжаров Л. 24
Жело Г. 114
Житомирська обл. 216
- Заветная станція 234
Зак С. 115
Запоріжжя 27
Запорізька губ. 78, 115

Запорізька обл. 31, 34, 42, 155, 216–217, 220, 226, 233, 238, 240
Запорізька окр. 191
Запорозька Січ 44
Затонський В. 36, 208
Західноєвропейські країни (країни Західної Європи) 110
Зеленівка 51, 83, 103, 154, 185, 233
Зінов'ївська окр. 78
ЗУНР 58

Іванівка 51
Іванівська вол. 62
Іванов А. 187
Іванов І. 142
Іванов Ф. 235
Іванова Т. 21
Ігнат'єв М. 55
Іджилов С. 73, 86
Ізмаїльська окр. 50
Ізмаїльщина 55
Ільєв Г. 62
Інзівка 51, 61, 161, 163, 174, 177
Інокентій архієпископ (Борисов І.) 53–54
Іріюглу Ю. 21
Іскіміші В. 55

Кабузан В. 25, 46, 48
Казанжи К. 108
Казимирівка 222
Калакура О. 17
Калінін М. 111, 234
Калініченко В. 17
Калмазово 129
Калоянов В. 26
Камєнєв Л. 110
Кам'янець-Подільська обл. 216
Кантакузівка 143

- Кантор Я. 72, 101
Канторович С. 212
Каппелер А. 57
Кара С. 61
Каразін В. 27
Карамалак А. 62
Караміхов В. 86
Карпенко О. 196
Касьянов Г. 14–15
Катаржино 47, 83, 94, 96, 129, 235
Катеринка 222
Катеринослав 61, 66
Катеринославська губ. 47, 51, 56, 78, 81, 113, 115, 118, 122, 124
Катеринославська окр. 78
Катеринославщина 115
Качки 83
Керезов С. 235
Керч 45
Кетков А. 203
Київ 66, 100, 182, 204
Київська обл. 215
Кишлав 47
Кінбурн фортеця 45
Кіров К. 237
Кірове 230
Кіровоградська обл. 31, 34, 42, 216, 222, 236
Козалієв Д. 235
Козерод О. 18
Коларівка (Романівка) 51, 61, 83, 85, 123, 133–135, 154, 156–157, 163, 177–178, 206–207, 216, 232, 239–240
Коларівський р-н (Романівський р-н) 24, 39, 41–42, 82–83, 85, 87, 97, 99–101, 103, 123–124, 134–136, 138–139, 141, 145, 147, 149–150, 152, 154–157, 159–165, 169–171, 173, 178, 180, 192, 198–199, 201–202, 204–205, 212–213, 216–221, 231–236
Коларівщина *див.* Коларівський р-н

- Коларов В. 83, 219
Коларов С. 231, 235
Колесник В. 20
Колесник І. 228
Колев І. 235
Комар Я. 21
Комінтернівський р-н 221
Кондратов П. 129
Кондратов Р. 210
Конев М. 197
Константинов А. 203
Константинополь 55
Копитовський О. 87
Корнійчук О. 206
Корольов Г. 59
Коростень 144
Косіор С. 36
Котляр Ю. 18, 62
Коч Я. 142
Кочубей В. 48
Кравець О. 138
Країна Рад *див.* СРСР
Країни Західної Європи *див.* Західноєвропейські країни
Крайчев 94
Краковський М. 135
Краснодар 182
Красноярський край 231
Краснянська вол. 62
Краукліс Я. 154
Кривець Н. 16
Криворізька окр. 78
Крим 26, 45, 47, 52, 66
Кримський ханат 44–45
Крочман Р. 111
Кубанка 47, 83, 94–96, 99, 110, 121, 128, 130, 142, 146–148, 173,
236

Кубань 111
Кубей 55
Кулев А. 237
Куличенко М. 12
Кулінич І. 16
Кульчицький С. 14, 16, 18, 121, 151, 159
Курас І. 15
Кутузаки 83
Кутузове 62
Куца Балка 222
Куцарський М. 74, 87, 205, 207, 232
Кузьмич 83, 94–96, 146, 148, 156, 178

Лайков І. 235
Левін Б. 71
Левітан М. 38
Ленін В. 89, 167, 190, 202
Ленінград 182, 185, 228
Ленінський р-н 83, 130
Лесніков О. 149
Лисогорський р-н 85
Лобанов М. 71, 143
Лозоватка 129, 177
Лопатов О. 240
Луначарське 83, 185

Маєшиков 94
Майборода О. 15, 215
Мала Мазниця 129, 177
Малий Буялик *див.* Свердлово
Малчев Б. 39–41, 72, 86, 182, 228, 231
Манойлівка 51, 160, 185
Мансуров Г. 39
Мануїлова К. 21
Мануїлівка 83, 123
Маринівка 51, 83

- Маріуполь 143
Марков К. 231
Марочко В. 16, 236
Мартовка 94, 96
Мартовка-1 83
Мартовка-2 83
Марчевський М. 203
Марченко О. 210
Масленков 88
Махно Н. 59–61, 243
Мац Д. 150, 170
Маяки 62
Мелітополь 144
Мелітопольська окр. 74, 78, 82–83, 85, 89, 96, 123, 128, 133–135, 144, 169, 184, 191–192
Мелітопольський пов. 51, 66, 110, 113, 116
Мелітопольський р-н 156
Мелітопольщина 110
Мельник Н. 21, 195
Мечніков І. 27
Миколаїв 52, 66, 137, 222
Миколаївська вол. 110
Миколаївська губ. 106, 113, 115–116
Миколаївська обл. 31, 34, 216, 222, 226
Миколаївська окр. 74, 78, 84, 89, 146
Миколаївський пов. 106
Миколаївський р-н 84, 141, 148
Миколаївщина 115
Миналов М. 56
Михайлик М. 101
Михайлівка 51, 233
Мільчев В. 24, 109
Мінев П. 200
Мінеральні Води 182
Мінєв О. 207
Міронова І. 18

Мірчев А. 174
Мітков В. 24, 27
Міхеєва В. 21
Міцев С. 23, 39–40, 72–73, 82, 86, 88, 130, 186, 189–190, 228–230
Младенов 154
Молдавська АСРР/АРСР (АМСРР) 72, 79, 81, 89, 150, 214
Молочанський р-н 196
Молочна р. 59
Монков А. 117
Морозан В. 52
Москва 182, 185, 187, 228
Мунтянов О. 232
Мусяц І. 235

Нагорна Л. 15
Надазов'я 59
Надіївка 51
Намлієв Д. 234–235
Наулко В. 12–13, 64
Наумов І. 138
Неделков С. 235
Нейковський Г. 231
Нейнський І. 235
Нельгівка 83
Немет І. 87
Ненов О. 205
Нестеров М. 84
Нечаянне 109
Нижньо-Буджацька окр. 50
Низова О. 185
Ніколаєв О. 111
Німеччина 236
Ново-Андріївка 236
Ново-Василівський р-н 221
Ново-Миколаївка 130
Ново-Олексіївка 216

Новоросійськ 182
Новосибірськ 239
Новохатько Л. 18
Ногайськ 183, 185, 216
Ногайська окр. 83
Ногайський р-н 83
Норев І. 143

О
Овсяники 222
Огородне 46
Одеса 52–54, 66–67, 110, 113, 130, 143, 172, 204, 206, 228, 230–231
Одеська губ. 35, 62, 78–79, 81, 106, 108, 113, 115–116
Одеська обл. 31, 35, 42, 46, 152, 197, 215, 217, 220, 222, 226, 235, 237–239
Одеська окр. 74, 78–79, 89, 91, 93, 98, 120, 123, 128, 130–134, 144, 146, 169, 172, 175, 177, 198
Одеський пов. 107, 109, 115–116
Одеський р-н 130
Одещина 62, 93, 110, 113, 130, 218, 236
Олександр II 51
Олександрівка 51, 155
Олександрівська окр. 78
Оленівка 51
Онопрієнко В. 229
Опря Д. 237
Орлівка 173–174, 191, 197
Орлянський В. 18, 117
Осички 222
Османська імперія 44–45

П
Павленко В. 17, 21
Павлінка 84, 147–148
Павлоградська окр. 78
Павлоградський р-н 156
Палаузівка 51, 60, 83, 239

- Палаузов К. 53
Палаузов М. 53
Панчук М. 16
Парванов Д. 71, 73, 82
Парзулова М. 26
Паркани 47
Паршин П. 197
Пасевич І. 62–63
Пачев С. 51
Пельтек С. 235
Пенов М. 142
Первомайськ 237
Первомайська окр. 74, 78, 84–85, 89, 130, 133–134, 145, 169, 178
Первомайський пов. 61
Первомайський р-н 222
Першомиколаївка 51, 83
Петрівка 51, 83, 103, 233
Петров О. 177
Петров П. 82
Пєєва Ж. 109
Петков К. 235
Південна Бессарабія 47, 49, 52
Південна Україна (південь України) 8, 19, 24, 46, 52, 55, 57–58, 62–63, 76, 87, 107–109, 111–112, 114, 116–117, 128–129, 132, 141, 148, 194, 203, 242–243
Південний Буг р. 45, 62
Південь Російської імперії 26–27
Південь України *див.* Південна Україна
Північне Приазов'я 24, 27
Північний Кавказ 182
Піперков І. 235
Пірко В. 25
Платово 234
Плачков Г. 233–234
Поволжя 108, 111–112, 114
Подільська губ. 79

- Подольський М. 178
Полонська-Василенко Н. 25
Полоцький О. 39
Полтавська обл. 215
Полум Г. 231
Попазов В. 234
Попов М. 36, 39
Попов П. 62
Попов С. 73, 124–125
Поповка 62
Постишев П. 36, 247
Потапов О. 233
Преслав 51, 61, 83, 128, 133, 135, 154–155, 160, 163, 173–174,
177, 179, 182–185, 191, 233–234
Приазовський р-н 155, 221
Приазов'я 24, 44, 51–52, 59–61
Приймак А. 196
Приморський р-н 155, 221
Причорномор'я 44, 52
Прокопов І. 233
Прокопович С. 110
Пушкін О. 206
- Радєв В.** 228
Радолівка 51, 83, 155, 233–234
Радянська імперія *див.* СРСР
Радянський Союз *див.* СРСР
Раєвський Л. 73–74, 86–87, 94
Райнівка 51, 191, 233, 235
Раковський Х. 66–67, 79
Ралєв С. 237–238
Рафальський О. 20
Риков О. 110
Рогушев Д. 235
Романівка *див.* Коларівка
Романівський р-н *див.* Коларівський р-н

- Російська імперія 44–46, 49–53, 57, 64, 242
Росія 8, 44–46, 65
Ростов-на-Дону 182, 228
Роч Х. 130
РСФРР/РРФСР 68
Русинов К. 82
Рябошапко Л. 18
Ряппо Я. 39
- Садовий А. 173
Саулевич Я. 71, 87, 100, 141
Свердлово (Малий Буялик) 35, 47, 83, 94–96, 98–99, 110, 121–123, 128, 130–132, 139, 146–148, 173, 178, 212
Свердловська вол. 35
Северинівка 62
Семчов Г. 143
Сербін Ф. 142–143
Сибір 55
Симеонов Д. 40
Симеонов С. 177
Сілістренська окр. 46
Сілістренський край 50
Скальковський А. 25
Скарлат П. 142
Скоропадський П. 58
Скринченко О. 192
Скрипник М. 36, 185
Совцов 71
Соломонов В. 40
Соломонов Д. 231
Соломонов Ф. 74, 86
Соляне х. 78
Софіївка 51, 60, 135, 185, 233
Сохань П. 12
СРСР (країна Рад, Радянська імперія, Радянський Союз) 8, 11–14, 26, 43, 65, 76, 89, 136–137, 152, 157, 189, 203, 208, 213–214, 217, 220, 223–225, 229–231, 235–236, 239

- Сталін Й. 64, 121, 126, 137, 141, 195, 202, 214, 223, 225, 234
Станковатка 61, 177
Старий Крим 47
Степ *див.* Степова Україна
Степанівка 51, 174, 185, 192
Степова Україна (Степ) 57, 59, 125, 137–138
Стоєв С. 62
Стоєва Г. 157
Стойков В. 237
Стойнов М. 216
Стоянов 94
Стоянов І. 228, 230–231, 235
Стоянов Л. (голова Благоевської сільради) 98
Стоянов Л. (поет-прозаїк) 203
Стоянов М. 107
Стоянов П. 135, 176
Стоянов С. 237
Страшимиров А. 203
Страшнюк С. 27
Строганівка 51, 130, 160, 191
Сударський І. 71
Сумська обл. 216
Сухий Ташлик 222
США 110
- Таврійська губ. 51–52, 56, 66, 116
Таврія 24, 59, 61, 66
Тарасівка 222
Тарлаков С. 240
Ташева Ц. 203
Терновка 47, 62, 78, 95, 106, 110, 114, 125, 133–134, 137, 141–
143, 145–148, 154–155, 157, 169, 171–173, 175, 178,
184, 192–193, 217, 222
Терновська вол. 113
Тирасполь 52
Тираспольський пов. 116

Тодоров Д.Д. 239
Тодоров Д.І. 239
Тодоров І. 239
Тончев Ф. 237
Тошкович М. 53
Тошкович С. 53
Трифонов 137
Трощинський В. 15
Трояни 51, 60, 83
Тульчинська окр. 79
Турченко Г. 18

Узунов І. 86

Україна 7–17, 19–20, 26–28, 31–33, 38, 42–44, 50, 52, 56, 63, 65,
68–70, 75, 81, 88, 92, 105, 112, 136, 140, 142, 147, 152–
153, 158, 162, 179, 187, 191, 199–200, 203, 211, 218, 220,
222, 230, 240, 242, 245–246, 248

Ульяновськ 147

УНР 28, 58–59

Урал 108

УСРР/УРСР 8–14, 21–23, 26, 29, 31–33, 35, 38–42, 66–74, 77–79,
81, 84, 87–89, 91–92, 95, 97–99, 101, 105, 113–115, 117,
132, 137–138, 141, 143, 147, 150–151, 154, 157–159, 163,
167–168, 170, 175–176, 179, 181–182, 185–186, 190, 208–
209, 211, 214–215, 217–218, 220, 226–228, 231, 239, 245–
247

Федорівка 51, 155, 174, 185, 191

Федотов В. 233

Фердинанд 231

Філанов О. 233

Філіпович В. 88

Фінкель К. 45

Фрідман М. 111

Фуклєв М. 41, 228

Хаджийський Д. 236
Харків 66, 86, 100, 151, 182, 185, 189, 202–204, 208, 213, 228–230
Харківська губ. 81
Харківська обл. 31, 42
Хвиля А. 36
Херсонська губ. 46–47, 51–52, 56, 66
Херсонська окр. 78
Херсонщина 66
Хинев І. 55
Хіллів Г. 236
Хмельницький Б. 27
Христов А. 55
Христов І. 55
Христо А. 114
Христо Г. 142
Христофоров С. 231
Христюк П. 58
Хрущов М. 211

Цареводарівка *див.* Ботево
Цареводарівська вол. 109
Цареводарівський р-н *див.* Ботевський р-н
Царицино 51
Цветко С. 10, 114
Цвятков С. 41, 161, 207, 219, 231–233
Цебриківський р-н 83

Частоколенко Н. 239
Черванський О. 202
Черлунчакевич М. 36, 78
Чернев Г. 236
Чернев П. 234
Чернігівська губ. 81
Чернігівська обл. 215
Черно К. 95
Черно М. 142

Черно П. 235
Чижевський П. 185
Чийськ 55
Чийшия 46
Чирко Б. 13–14, 16, 68, 208
Читаков П. 235
Чорне море 44
Чубар В. 79

Шевченко Ф. 25
Шитюк М. 18
Шишман М. 55
Шліхтер О. 36
Штутгарт 83
Шумський О. 167

Югославія 230–231
Юзефпіль 222
Юріївка 83, 160

Яворов П. 206
Якимівка смт 155
Якимівський р-н 155
Якубова Л. 20, 22–23, 59, 71, 76, 91, 95, 119, 225
Ялі С. 72
Янівський р-н 221
Янколов 154
Яннівка 206
Яски 62

Наукове видання

Юлія ГРИЩЕНКО

**БОЛГАРИ В УКРАЇНІ
1920-х — 1930-х рр.:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ
ПРОЕКТАМИ ВЛАДИ
Й РЕАЛІЯМИ ЖИТТЯ**

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 24.04.2018 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 15,64. Обл.-вид. арк. 14,2.
Наклад 300 прим. Зам. 05. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.